

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

ENDÜLÜS’TE İSLÂM MEZHEPLERİ

ALİ OSMAN BALCI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK

KONYA – 2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali Osman BALCI		
	Numarası	17810601221		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Endülüs'te İslâm Mezhepleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ali Osman BALCI

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali Osman BALCI		
	Numarası	17810601221		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK		
Tezin Adı	Endülüs'te İslâm Mezhepleri			

Bu araştırmada, İslam kültür ve medeniyeti açısından önemli bir yere sahip olan Endülüs'e İslam mezheplerinin girişi, bölgedeki yayılma faaliyetleri, siyasi ve itikâdî iz düşümleri tarihsel veriler ışığında incelenmesi konu edinmektedir. Endülüs'ün fethinden itibaren hem fıkhi hem de siyasi ve itikâdî mezhepler bölgeye taşınmıştır. Endülüs'ün kendine özgü yapısı ile etkileşime giren mezhepler bölgede ana unsurlarını korumanın yanında farklılaşma ve değişme sürecine de girmişlerdir.

Endülüs'te dini anlayışlar ve etnik çeşitlilik, iktidarın belirlenmesinde önemli etkiye sahip olmuşlardır. Bu durumun bir sonucu olarak Endülüs tarihinde birbirinden farklı yönetim anlayışlarına sahip olan beş dönem ortaya çıkmıştır. Endülüs'ün bu değişken yapısı içerisinde Mâlikîlik, neredeyse bütün dönemlerde etkisini ve gücünü hissettirerek ana mezhep haline gelmiştir. Endülüs'te temsil imkânı bulan diğer mezhepler bu durumdan sürekli etkilenmiş ve bu dinî yapıya uygun olarak gelişim ve değişim gösterebilmişlerdir. Üç bölümden oluşan araştırmanın, birinci bölümünde Endülüs siyasi tarihi, ikinci bölümünde fıkhi mezhepler, üçüncü bölümünde ise itikâdî mezhepler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, fıkhi mezhepler, itikâdî mezhepler, Mâlikîlik, Zâhirîlik, Hâricîlik, Şîlik.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ali Osman BALCI		
	Student Number	17810601221		
	Department	Basic Islamic Sciences/History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK		
Title of the Thesis/Dissertation	Islamic Sects in Andalusia			

In this research, the entrance of Islamic sects to Andalusia, which has an important place in terms of Islamic culture and civilization, the expansion activities in the region, the political and theological projections are examined in the light of historical data. Since the conquest of Andalusia, both fiqh, political and theological sects have moved to the region. The sects interacting with the unique structure of Andalusia have entered the process of differentiation and change as well as preserving their main elements in the region.

In Andalusia, religious understandings and ethnic diversity had a significant impact on the determination of power. As a result of this situation, five periods with different management understandings have emerged in the history of Andalusia. Within this variable structure of Andalusia, Malikism has become the main sect by making its influence and power felt in almost all periods. Other sects that had the opportunity to be represented in Andalusia were constantly affected by this situation and were able to develop and change in accordance with this religious structure. The research, which consists of three parts, examines the political history of Andalusia in the first part, the fiqh sects in the second part, and the creed sects in the third part.

Keywords: Andalusia, Fiqh sects, Faith sects, Malikism, Zahirism, Kharijites, Shiism.

ÖNSÖZ

Siyasî ve itikadî saiklerle ortaya çıkan, beşerî ve toplumsal bir oluşum olan mezhep olgusu dinlerle birlikte var olagelmiştir. Yeryüzündeki bütün dinlerde olduğu gibi İslâm dini de ortaya çıkmasından itibaren farklı anlayışlarla çeşitlenmiş ve İslam mezhepleri oluşmuştur. Şüphesiz mezheplerin teşekkül ve şekillenmesinde mekânın önemi yadsınamaz bir gerçektir. Mezhebî durumunu ortaya koymaya çalıştığımız Endülüs coğrafyası, İslam felsefesi, matematik, tıp, astronomi gibi pek çok ilim dalının gelişimine katkı sağlayan âlimler üretmesi açısından büyük bir Entelektüel çevre oluşturmuştur. Elbette bilgi birikimi açısından böylesine önemli bir İslam merkezinde mezhepleşmenin ortaya konulması büyük bir önem arz etmektedir. Her ne kadar bu bölge, konumu itibari ile Kuzey Afrika'nın izlerini taşısa da kendine özgü bir medeniyet meydana getirmeyi başarmıştır. Endülüs stratejik özellikleri bakımından tarih boyunca mezheplerin yayılma alanı olarak ilgisini çekmiş, bu uğurda mücadeleler yaşanmıştır.

Endülüs'ün fethedilmesi ile birlikte Doğu'da ortaya çıkan ve gelişen İslam'ın farklı anlayışları ve birbirleri ile mücadeleleri de bölgeye taşınmış, bölgenin çevresel etkileri ile bazı değişimler göstermiştir. Bu durumun en önemli örneğini, Endülüs'e taşınan ve farklı bir karaktere dönüşerek, bölgenin resmî mezhebi haline gelen Mâlikîlik oluşturmaktadır. "Endülüs Mâlikîliği" olarak yeni bir karakter kazanan bu yapı, Endülüs coğrafyasında mezhebî hareketliliği de derinden etkilemiştir.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmanın *birinci bölümünde*, bölgedeki mezhepleri de doğrudan etkileyen Endülüs siyasî tarihi incelenmiştir. Bu bölümde siyasî tarih ile devletle karşılıklı etkileşim içerisinde olan ve dönemsel olarak farklılıklar gösteren, mezhebî yaklaşımlar da ele alınmıştır. Böylece mezheplerin genel karakteristiği olan siyasî gücü ele geçirme veya yönlendirme eğilimi daha net bir şekilde ortaya konulmuştur.

Araştırmanın *ikinci bölümünde*, dinin pratik yönünü temsil eden ancak toplumsal gelişim ve değişimin baş aktörlerinden olan bölgedeki fikhî mezhepler incelenmiştir. Fikhî mezheplerin Endülüs'e taşınmasında etkili olan faktörlerle birlikte bölgedeki temsilcileri de ele alınmıştır. Endülüs'ün fethinden sonra bölgede etkili olan mezhep Evzâilik iken pek çok faktörün etkisi ile Endülüs'ün merkezî

mezhebi Mâlikîliğe dönüşmüştür. Bu durumun oluşumunda etkili olan fikrî ve ictimâî arka plan, tarihsel olgu içerisinde bu bölümde ele alınmıştır. Tüm engellemelere rağmen bölgede adını duyuran hatta kısa bir dönem de olsa devletin resmî mezhebi haline gelen Zâhirîlik, bu bölümde incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Endülüs siyasî ve itikadî yapısının oluşumunda başat faktörlerden biri olan itikadî mezheplere ayrılmıştır. Endülüs'te temsil imkânı bulan Hâricilik, Mu'tezile, Şîîlik ve Eş'arîlik mezhepleri bu bölümde ele alınmıştır. İtikadî mezhepler, Endülüs'e girişleri ve geçirdikleri evreler, temsilcileri de verilerek ele alınmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok yüce gönüllü insanın katkısı vardır. Başta, çalışmanın konusu olan Endülüs'ün mezhebî durumunun incelenmesi konusunda beni yönlendiren, görüş ve eleştirileri ile çalışmanın bu hale gelmesine vesile olan, geçirdiği trafik kazası nedeniyle kaybettiğimiz ilk danışmanım Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ'a Allah'tan rahmet diliyorum. Çalışma sırasında destek ve görüşleri ile yanımda olan, çalışmanın şekillenmesinde önemli katkıları olan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEBEK'e şükranlarımı sunuyorum. Çalışma sırasında destek ve görüşleri ile yalnız olmadığımı hissettiren, Arapça çevirilerde yardımını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Doğan KAPLAN'a, görüş ve önerileri ile çalışmaya yön veren değerli hocam Doç. Dr. Ali DADAN'a, en kalbi duygularla teşekkürü bir borç biliyorum. Beni doktora yapmaya teşvik eden, çalışmanın tüm süreçlerinde yanımda olan, destek ve ikazlarını esirgemeyen değerli dostum Doç. Dr. Mustafa BAŞKONAK'a minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Tez savunmamıza teşrif ederek değerli görüşleri ile katkı sağlayan Prof. Dr. Nizamettin PARLAK ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail AKKOYUNLU hocalarıma en kalbî duygularıyla teşekkür ediyorum. Çalışmada çeviri noktasında yardımlarını esirgemeyen Fransızca ve İspanyolca konusunda Serhat KOCAMAN'a Almanca çeviriler için Murat ÖNDER'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Ali Osman BALCI

Konya-2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi	1
B. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	2
C. Araştırmanın Kaynakları.....	2
1. Tabakat ve Biyografi Eserleri	3
2. Tarih Kaynakları	10
2.1. İlk Dönem Tarih Kaynakları	10
2.2. Çağdaş Tarih Kaynakları	16
3. Coğrafya Kaynakları	18
4. Edebiyat Kaynakları.....	19
5. Mezhepler Tarihi ve Kelâm Kaynakları.....	20
6. Endülüs'teki Mezhepler ile İlgili Çağdaş Araştırmalar	22
D. Araştırmanın Yöntemi	23

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS SİYASÎ TARİHİ

A. İspanya'nın Fethi	26
1. Fetih Öncesi İspanya	27
2. Fethin Sebepleri	28
3. Fethin Gerçekleşmesi	28
B. Endülüs'te Siyasî Dönemler	31
1. Valiler Dönemi (Emevîlere Bağlı) (92-138/711-755)	31
2. Endülüs Emevileri Dönemi (137-422/756-1031)	34
3. Mülûküt-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090).....	45
4. Murâbitlar Dönemi (483-542/1090-1147)	49

5. Muvahhidler Dönemi (542-626/1147-1229)..... 53
6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) Dönemi (635-897/1238-1492)58

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE FIKHÎ MEZHEPLER

A. HANEFİLİK.....	66
1. Hanefîliğin Endülüs'e Taşınması.....	66
2. Hanefîliğin Endülüs'teki Temsilcileri.....	67
2.1. Zeyd b. Beşîr (ö. ?).....	67
2.2. Muhammed b. İsa el-Meâfirî (el-A'shâ) (ö. 221/835).....	68
2.3. Ahmed b. Selîm el-Karavî (ö. 290/903).....	68
2.4. Ahmed b. İbrahim b. Ferve el-Lahmî (ö. 290/903).....	68
2.5. Muhammed b. Süleyman el-Meâfirî (ö. 295/908).....	68
2.6. Süheyb b. Men'î (ö. 318/930).....	69
2.7. Eyyûb b. Süleymân b. İlyân el-Kûtî (ö. 326/937).....	69
3. Endülüs'te Hanefîliğin Durumu.....	69
B. EVZÂİLİK	72
1. Evzâîliğin Endülüs'e Taşınması.....	73
2. Evzâîliğin Endülüs'teki Temsilcileri	74
2.1. Esed b. Abdurrahman es-Sebeî el-İlbîrî (150/767 yaşıyor)	74
2.2. Sa'sa'a b. Sellâm el-Endelüsî (ö. 180/796-192/807-202/817).....	74
2.3. Abdullah b. Zûnân (ö. 232/847).....	75
2.4. Züheyr b. Mâlik el-Belevî (ö. 250/864'ten önce)	75
3. Endülüs'te Evzâîliğin Durumu.....	75
C. MÂLIKÎLİK.....	76
1. Mâlikîliğin Endülüs'e Taşınması	77
2. Endülüs'te Evzâîlik'ten Mâlikîliğe Geçiş	78
3. Endülüs Mâlikîliğinin Oluşumu.....	79
3.1. Mısır Ekolü	80
3.1.1. Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (ö. 193/808).....	80
3.1.2. Gâzî b. Kays (ö. 199/814).....	81

3.1.3. İsa b. Dınâr (ö. 212/828)	81
3.1.4. Saîd b. Hassân (ö. 236/850)	82
3.1.5. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849)	83
3.2. Medine Ekolü	84
3.2.1. İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/852)	84
3.2.2. Muhammed b. Ahmed el-Utbî (ö. 255/869)	86
3.3. Irak Ekolü	87
3.3.1. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)	87
3.3.2. Ebü'l-Velîd İbn Rüşd (ö. 520/1126)	88
3.3.3. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)	90
4. Endülüs'te Mâlikîliğin Durumu	92
D. ŞÂFİİLİK	96
1. Şâfîliğin Endülüs'e Taşınması	97
2. Şâfîliğin Endülüs'teki Temsilcileri	97
2.1. Mısır Etkisi	97
2.1.1. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr (ö. 276/890)	98
2.1.2. Yahyâ b. Abdülazîz el-Kurtubî (ö. 295/907)	98
2.1.3. Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931)	99
2.1.4. Hasan b. Sa'd Kesîletü el-Kettâmî (ö. 322/934)	99
2.1.5. Ali b. Muhammed b. Bişr el-Antâkî (ö. 377/987)	99
2.1.6. Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdâni (ö. 383/993)	100
2.1.7. Abdüsselâm b. es-Semh el-Hevvârî (ö. 387/997)	100
2.1.8. Seleme b. Saîd el-Ensârî (ö. 406/1015)	100
2.2. Bağdat Etkisi	101
2.2.1. Ubeydullah b. Ömer el-Kaysî eş-Şâfiî (ö. 360/971)	101
2.2.2. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bürde (ö. 373/983)	101
2.3. Endülüs Şâfîliği	102
2.3.1. Hârûn b. Nasr (ö. 302/914)	102
2.3.2. Osmân b. Vekîl (ö. ?)	102
2.3.3. Osman b. Saîd el-Kinânî el-Ceyyânî (ö. 320/932)	102
2.3.4. Ahmed b. Bişr b. Muhammed et-Tucîbî (ö. 327/938)	103

2.3.5. Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 338/950).....	103
2.3.6. Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus (ö. 369/978).....	103
2.3.7. Muhammed b. İsâ b. Muhammed b. Asbağ İbnü'l-Münâsıf (ö. 620/1223).....	104
3. Endülüs'te Şâfîlîğin Durumu	104
E. HANBELÎLİK	106
1. Hanbelîlîğin Endülüs'e Taşınması	106
2. Hanbelîlîğin Endülüs'teki Temsilcileri.....	106
2.1. Abdullah b. Hasan b. Abdurrahman Şucâ el-Mervezî (ö. 429/1038)	106
2.2. Sâlim b. Ali b. Sâbit el-Yemânî (ö. 416/1025 sonrası).....	107
2.3. Muhammed b. Abdûlmelik b. Süleyman et-Tüsterî (ö. 430/1038 sonrası).....	107
3. Endülüs'te Hanbelîlîğin Durumu	107
F. ZÂHİRÎLİK	108
1. Zâhirîlîğin Endülüs'e Girişi	108
2. İbn Hazm Öncesi Dönem Zâhirîlik.....	109
2.1. Abdullah b. Muhammed b. Kasım b. Hilâl (ö. 292/904).....	109
2.2. Münzîr b. Saîd el-Bellûtî (ö. 355/966).....	109
2.3. Mesûd b. Süleyman b. Müflit (ö. 426/1035).....	110
3. İbn Hazm (ö. 456/1064).....	110
3.1. İbn Hazm'ın Zâhirîliği ve Diğer Mezheplere Bakışı	115
3.2. İbn Hazm'ın Zâhirîliği Kelâm'a Kaydırması.....	118
4. İbn Hazm Sonrası Dönem Zâhirîlik.....	118
4.1. Muhammed b. Ebî Nasr Füttûh b. Abdullah el-Ezdî el-Humeydî (ö. 488/1095).....	119
4.2. Bekir b. Halef Kevser el-Gâfikî (ö. 505/1111 sonrası).....	120
4.3. Muhammed b. Hüseyin Muhammed el-Ensârî (ö. 532/1138)	120
4.4. Câbir b. Gâlib b. Süleyman b. Abdullah el-Cüzzâmî (ö. 532/1138)	120
4.5. Ahmed b. Abdûlmelik el-Ensârî (ö. 549/1155).....	120

4.6. Süfyân b. Abdullah b. Muhammed (ö. 566/1170)	121
4.7. Abdülaziz b. Ali Ebü'l-Asbağ el-Lahmî (ö. 621/1224)	121
4.8. Ahmed b. Muhammed b. Müferrec en-Nebâtî (ö. 637/1239)	121
4.9. Ahmed b. Sâbir el-Kaysî (ö. 625/1228 sonrası).....	122
4.10. Muyyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240).....	122
5. Endülüs'te Zâhirîlik Karşıtlığı	125
6. Endülüs'te Zâhirîliğin Resmî Mezhep Kabul Edilmesi	126
G. ENDÜLÜS'TE FIKHÎ MEZHEP ALGISI.....	126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE SİYASİ VE İTİKADİ MEZHEPLER

A. HÂRICİLİK.....	130
1. Hâricîliğin Kuzey Afrika ve Endülüs'e Taşınması	130
2. Endülüslülerin Hâricîlerle İlk Savaşı: Gazvetü'l-Eşrâf	130
3. Kuzey Afrika Berberî-Hâricî İsyanının Endülüs'te Karşılık Bulması .	131
4. Kuzey Afrika'da'ki Hâricî Devletler ve Endülüs'e Etkileri	133
4.1. Sufîler: Midrârîler (155-366/772-976)	133
4.2. İbâzîler: Rüstemîler (160-297/777-909)	136
4.3. Hâricîlik'ten Doğan Yeni Din: Bergavâta	138
5. Endülüs'te Hâricî Merkezli Yerel Yönetimler.....	139
5.1. Benî Birzâl (Birzâlîler) (400-459/1009-1066)	140
5.2. Benî Demmar (Demmarîler) (403-459/1013-1066).....	141
B. ŞİİLİK	142
1. Şîîliğin Endülüs'e Taşınması	143
2. Valiler Dönemi İlk Şîîler ve İsyanlar (92-138/714-756)	144
2.1. Haneş b. Abdullah b. Ömer b. Hanzala es-San'ânî (ö. 100/718)..	144
2.2. Hubâb b. Revâha (ö. 137/754), Âmir el-Abderî (ö. 137/754) ve Sarakusta İsyanı	144
2.3. Abdullah b. Saîd b. Ammâr b. Yâsir (ö. 7. y.y.) ve Hareketi.....	145
2.4. Hüseyin b. Yahyâ el-Hazrecî (ö. 167/783) ve Hareketi.....	146
3. Endülüs Emevîleri Dönemi Şîîlik (139-422/756-1031).....	147

3.1. Zeyd b. Hubâb el-Uklî el-Horasânî (ö. 203/819).....	147
3.2. Şakya b. Abdülvâhid el-Berberî (ö. 203/819) İsyanı	147
3.3. Muhammed b. Îsâ el-Kurtubî (ö. 221/836)	149
3.4. Ahmed b. Muâviye İbnü'l-Kıt (ö. 288/901) ve Mehdîlik İlanı	149
3.5. Muhammed b. Hayyûn el-Hiccârî (ö. 305/918).....	150
3.6. Ömer b. Hafsûn (ö. 305/918) İsyânı	150
3.7. Muhammed b. Hamdûn b. Simâk el-Endelusî (ö. 300/912 sonrası)	
.....	153
3.8. İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 298/911)	153
3.9. Muhammed b. Ahmed b. Hârûn el-Bağdâdî (ö. 320/932)	155
3.10. Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn el-Hicârî (ö. 305/917).....	156
3.11. Ebü'l-Hayr (ö. 350-366/961-976).....	156
3.12. İbn Havkal (ö. 378/988 sonrası).....	157
3.13. İbn Hânî (ö. 362/973).....	158
4. Endülüs'te Şîî Kökenli Yönetim: Hammûdîler (406-450/1016-1057)	160
C. MU'TEZİLE	162
1. Mu'tezile'nin Endülüs'e Taşınması	163
2. Mu'tezile'nin Endülüs'teki Temsilcileri	163
2.1. Ferc b. Selâm (ö. 255/869 sonrası)	163
2.2. Abdü'l-A'lâ b. Vehb (ö. 261/874)	164
2.3. Halîl b. Abdülmelik (ö. 9. yy. ikinci yarısı).....	164
2.4. Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz b. Ubbâ (ö. 259/873 sonrası)	165
2.5. Yahyâ b. Yahyâ İbn Semîne (ö. 315/927).....	165
2.6. Muhammed b. Meserre (ö. 319/931)	165
2.7. Mûsâ b. Hudayr (ö. 320/932).....	168
2.8. Ahmed b. Muhammed b. Hudayr (ö. 327/939).....	169
3. Muvahhidlerin Mu'tezîlî Görüşleri.....	169
D. EŞ'ARİLİK.....	171
1. Eş'arîliğin Endülüs'e Taşınması	171
2. Eş'arîliğin Endülüs'teki Temsilcileri	172
2.1. İbn Fûrek Kanalı	172

2.1.1. Abdurrahîm b. Ğiyâs et-Temîmî (ö. 471/1078)	172
2.1.2. Abdullah b. Muhammed en-Nefzî (ö. 538/1143).....	173
2.1.3. Ebûbekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179)	173
2.1.4. Abdurrahman b. Ahmed el-Kaysî (ö. ?).....	173
2.2. Cüveynî Kanalı	173
2.2.1. Abdülmelîk b. Mûsâ b. Ebû Cemre (ö. 485/1092).....	174
2.2.2. Muhammed b. Saîd el-Meyûrikî (ö. ?).....	174
2.2.3. Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 539/1144)	174
2.2.4. Muhammed b. İbrahim el-Mehrî (ö. 612/1215).....	174
3. Murâbitlar Dönemi Eş'arî Karşıtlığı	175
4. Eş'arîlik Merkezli bir hükümdarlık: Muvahhidler	176
4. Endülüs'te Eş'arîlik-Mâlikîlik İlişkisi	177
E. ENDÜLÜS'TE SİYASÎ ve İTİKADÎ MEZHEP ALGISI	179
SONUÇ.....	182
BİBLİYOGRAFYA	185

KISALTMALAR

- a. mlf. : Aynı müellif
b. : bin, ibn
bkz. : bakınız
çev. : Çeviren
d. : Doğum tarihi
ed. : Editör
EI : The Encyclopaedia Of Islam
h. : Hicri
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
krş : Karşılaştırma
m. : Miladi
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm
s.a.v. : Sallallâhu aleyhi vesellem
thk. : Tahkik
trc. : Tercüme eden
trz. : Tarihsiz
tsh. : Tashih
tsh : Tashih eden
ty. : Tarih yok
vd. : ve diğerleri
y.y. :Yayın yeri yok

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi

İslam Mezhepleri Tarihi Anabilimdalı; Klasik İslam Mezhepleri, Çağdaş İslam Akımları olmak üzere iki bilim dalından oluşmaktadır. Konumuzun mekânı ve zamanı açısından Klasik İslam Mezhepleri temel alanımızı oluşturmaktadır. Klasik İslam Mezhepleri alanı, hem Hâricîlik, Şîlik gibi siyasî ve itikadî mezhepleri hem de Hanefilik, Şâfîlik, Hanbelîlik, Mâlikîlik gibi fikhî mezhepleri konu edinmektedir.¹

Çalışmada Endülüs'te mezhepler incelenirken, fikhî ve itikadî mezhepler olarak iki ayrı bölüm halinde ele alınmıştır. Bölgede görülen fikhî mezhepler Evzâlik, Mâlikîlik, Hanefilik, Şâfîlik, Hanbelîlik, Zâhirilik, itikadî mezhepler ise Hâricîlik, Mu'tezile, Şîlik ve Eş'arîlik'tir. Bu mezheplerin bölgedeki temsilcileri, hareketleri ve önemli olaylar tarihsel süreç göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.

Mezheplerin oluşup gelişmesinde coğrafya, insan ve siyaset gibi birçok unsurun etkisi bulunmaktadır. Endülüs açısından bakıldığında coğrafi olarak batı medeniyeti ile doğu medeniyetlerinin kesişim noktası olan İber Yarımadası'nda yer almaktadır. Müslümanların fethi ile birlikte bölgedeki etnik yapı değişim göstermiştir. Bu etnik yapı içerisinde İspanyollar, Araplar ve Berberîler, genel toplumsal yapıyı oluşturmuştur. Bölgedeki mezhebî hareketlilikte bu etnik kökenler önemli unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgedeki mezhebî yapıyı etkileyen faktörlerden birisi de Endülüs'ün coğrafi olarak Kuzey Afrika'ya yakın olmasıdır. Hatta fetihle başlayan ilk dönemde Endülüs, Kuzey Afrika genel valiliğine bağlı valiler tarafından yönetilmiştir. Bu nedenle çalışmamızda hem etnik kökenler hem de Kuzey Afrika etkileşimine vurgu yapılmıştır.

Endülüs'te mezhepler üzerine yapılan çalışmalar bulunmakla birlikte yeterli görünmemektedir. Yapılan çalışmalar genelde bir ya da birkaç mezhep üzerine yapılmış, bu durumda da mezhep etkileşimi tam olarak yansıtılamamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Endülüs'ün tarihsel süreçlerinin tümünün dikkate alınarak, bölgenin mezhebî hareketlerinin ortaya konulmasıdır. Bu geniş tarihsel süreç

¹ Hasan Onat - Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 15.

içerisinde bölgede görülen fikhî, siyasî ve itikadî mezhepler, bölgeye girişleri, temsilcileri, siyasî ve sosyal hayata etkileri yönünden, bölgeyi konu edinen tarihsel kaynaklar dikkate alınarak incelenmiştir.

B. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırma konumuz “Endülüs’te İslam Mezhepleri” olduğu için çalışma bölgemiz İspanya’nın İslam hâkimiyeti dönemlerini kapsamaktadır. Aynı zamanda tarihsel süreçte Endülüs, Kuzey Afrika ile yakından temas halinde olduğu için bu bölgeden Endülüs’ü etkileyen mezhebî hareketler de çalışma kapsamımız içerisine girmektedir. Endülüs’ün mezhebî süreçleri dikkate alındığında Malikîlik merkezli bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu mezhebin baskın yapısı nedeniyle bölgede mezhebi hareketlilik olumsuz etkilenmiş ve sınırlı sayıda mezhep kısmen faaliyet gösterebilmiştir. Bu nedenle bölgedeki mezhebî durumun tam bir şekilde ortaya koyulabilmesi açısından bir tarihsel kısıtlama yapılmamıştır.

Endülüs’ün tüm tarihsel süreçlerini konu edinen böyle bir çalışmanın, Müslümanların İspanya’da yaklaşık 800 yıllık hâkimiyeti göz önünde bulundurulduğunda, ne denli zor olacağı aşikârdır. Ancak Endülüs’ün mezhebî yapısının genel bir şekilde incelenmesi daha sonraki yapılacak çalışmalara öncü olması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmamızda sadece itkadî değil fikhî mezhepler de ele alarak bölgenin mezhebî yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

C. Araştırmanın Kaynakları

Endülüs Tarihi’nin tüm dönemlerini kapsayan bu çalışma, tarihsel aralık dikkate alındığında, pek çok kaynağın incelenmesini gerektirdiği apaçık bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma açısından önemli eserler, ilk dönem yazılanlara öncelik vermek suretiyle, ulaşılabildiği ölçüde incelenmiştir. Bu anlamda bölgenin mezhebî süreçlerine ışık tutmak amacı ile tarih, tabakât ve biyografi, edebiyat, coğrafya kelâm, tefsir, şehir tarihleri, nesep kitapları, menâkıbnâmeler, reddiyeler gibi birçok alandan ilk dönem eserlerine ulaşmanın yanında çağdaş araştırmalara da başvurulmuştur. Çalışmamızda faydalandığımız eserler, Endülüs’te yayılma imkânı bulan mezheplerin bölgeye girişleri, müntesipleri, yönetimle

ilişkileri ve sosyal hayata etkileri gibi açılardan kaynaklık noktasında önemli katkılar sağlamıştır.

1. Tabakat ve Biyografi Eserleri

Tabakat eserleri, dönemlerinin önde gelen ve ayırıcı niteliklere sahip isimleri hakkında yazılmış biyografik eserlerdir. Tarihsel bir çizgide mezhepleri inceleme amacıyla olan böyle bir çalışma açısından, tabakat eserleri büyük önem arz etmektedir. Endülüs coğrafyası İslam kültür ve medeniyeti açısından devasa bir birikime sahip olduğundan, sadece Endülüs'te yazılanlar değil diğer bölgelerde yazılan tabakat kitaplarında da her alanda öne çıkan isimlere fazlasıyla rastlanmaktadır. Endülüs'ün Müslümanların elinden çıkması nedeniyle, bölgede yazılan birçok eser günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle bölgede yazılan eserlerden ulaşılamayan bazı bilgiler, diğer İslam beldelerinde yazılan eserlerle tamamlanmıştır.

Tabakât türü eserler içerisinde kullandığımız en eski kaynak İbn Yûnus el-Mısırî'nin (ö. 347/958) yazmış olduğu *Târîhu Mısır* isimli kitabıdır. Bu kitabın gerçekten İbn Yûnus'a aidiyeti konusunda şüpheler bulunmakta ve tamamının günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.²

Huşenî'nin (ö. 361/971), *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eseri, çalışmanın en eski kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Eser, yazıldığı döneme kadar olan Endülüslü fıkıh ve hadis âlimlerinin biyografilerini harf sırasına göre vermektedir. Eser, Maria Luisa Ávila ve Luis Molina tarafından 1992 yılında Madrid'te neşredilmiştir.³ Çalışmamızda eserin bu neşrinden yararlanılmıştır.

Çalışmada çokça istifade ettiğimiz eserlerden biri de İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) kaleme aldığı *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* isimli on ciltten oluşan eseridir. Mukaddime kısmında İbnü'l-Faradî, daha geniş bir kitap yazmak istediğini ancak buna imkânların el vermediğini belirttiikten sonra kitabın ilk bölümünde, Abdurrahman ed-Dâhil'in Endülüs'e girişinden başlayarak Hişam b. Hakem

² İbn Yûnus ve eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Saïd Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdila'lâ es-Sadeî el-Mısırî İbn Yûnus (ö. 347/458), *Târîhu İbn Yûnus el-mısırî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/2.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Kayrevânî (ö. 361/971) Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, thk. Maria Luis Abila, Luis Mulina (Madrid, 1992), 1-5; Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/421-422.

dönemine kadar kısa bir Endülüs tarihi vermektedir. Kitap sonraki bölümlerde Endülüs'te ön plana çıkan ilim adamlarının harf sırasına göre biyografileri ile devam etmektedir. Kitapta zikredilen isimler, soy bilgisi, ilim aldığı hocalar, Doğu'ya yaptığı ilim yolculukları, buralarda aldığı eğitimler, dinî eğilimleri gibi kriterler üzerinden ele alınmaktadır. Eser Francisco Zaidin tarafından Madrid'de (1891-1892), İzzet el-Attâr tarafından 1954 yılında Kahire'de neşredilmiş daha sonra farklı neşirleri yapılmıştır.⁴ Çalışmamızda İzzet el-Attâr tarafından yapılan neşirden yararlanılmıştır.

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) yazmış olduğu *Cemheretü ensabi'l-'Arab* isimli eseri, biyografi alanında yararlandığımız ilk dönem kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. İbn Hazm bu eserinde soyu Arap olan ilim erbabını, nesep yönünden ele almanın yanında, Arapların üç ana kabilesi olan Adnan, Kahtan, Huzâa kabileleri bağlamına da değinerek, yerleşim yerleri ve edebî çevre ile ilgili de bilgiler vermektedir. İbn Hazm, bu eserinde İsrailoğullarının nesebini de ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Eser Levi Provençal tarafından 1948 yılında Kahire'de, Abdüsselam Muhammed Harun tarafından 1962-1977 yıllarında yine Kahire'de neşredilmiştir.⁵

Endülüs âlimlerinden İbn Abdülber'in (ö 463/1071), üç büyük mezhebin imamları olan İmam Mâlik, İmam Şâfiî, İmam Ebû Hanîfe'yi ele alıp, her birine üç bölüm ayırarak yazdığı *el-İntikâ'* adlı eseri konumuz açısından istifade ettiğimiz eserlerden biridir. Eserde bu mezhepler hakkında geniş bilgi yanında, temsilcileri ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Eser 1931 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁶

Tabakat alanında Endülüs'ün ilk dönem eşsiz eserlerin biri de Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070), *Tabakâtü'l-ümem* isimli, dört ana başlık ve on bölümden oluşan eseridir. Eserde insan topluluklarının sekiz ana ulus temel alınarak pek çok faktör üzerinden tasnifi yapılmaktadır. Peygamber ve ashabından doğan ilim, bu

⁴ İbnü'l-Faradî ve eseri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah b. Muhammed (ö. 403/1013) İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, thk. İzzet el-Attar (Kahire: Mektebet'ül-Hâncî, 1988), 1/8-11; Thomas B. Irving, "İbnü'l-Faradî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/39-40.

⁵ Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064) İbn Hazm, *Cemheretü ensabi'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1-2; Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/39-52.

⁶ Ebû ömer Yûsuf el-Endelüsî (462/1069) İbn Abdülber, *el-İntikâ' fi'l-fedâili'l-eimmeti'l-selâseti'l-Fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 8-9; Leys Suud Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/269-272.

sekiz ulusun etkileşim ve aktarmaları sayesinde Endülüs'e taşınmıştır. Eser Luvîs Şeyho tarafından 1911 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.⁷

Çalışmanın başucu eserlerinden biri olan Humeydî'nin (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis* isimli eseri, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* eserine yazılan ilk zeyil olma özelliğine sahiptir. Endülüs âlimlerini konu alan eserin girişinde Humeydî, çalışmanın zorluklarından bahsetmekte ve bilgileri hafızasından aktardığını söylemektedir. Eserin hafızadan yazılmış olması bazı eksik ve hatalı bilgileri de beraberinde getirmektedir. Eserin ilk bölümünde, fethinden III. Hişâm dönemine kadar olan süreyi kapsayan, Endülüs tarihi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Eserin sonraki bölümlerinde harf sırasına göre çoğunluğu hadis alanından olan Endülüs âlimlerinin biyografisine yer verilmektedir. Eseri 1952 yılında Tâvî et-Tancî Kahire'de neşretmiştir.⁸

Kâdî İyâz (ö. 544/1149) tarafından Mâlikî mezhebine mensup âlimlerin biyografisini içeren *Tertîbü'l-medârik*, çalışmada sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Mukaddime, Medîne'nin Faziletleri, Mâlikî Mezhebi ve Ashâbü Mâlik isimli üç ana başlıktan oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde eserin yazılış amacı, kaynakları, metodu ve Mâlikîliğin yayıldığı Mısır, Endülüs, Kayrevân çevreleri hakkında bilgiler verilmektedir. Eseri ilk defa Tâvî et-Tancî 1965 yılında Rabad'da, tamamı ise Ahmed Bekir Mahmud tarafından 1967-1968 yılında Tunus'ta neşredilmiş, daha sonra farklı zamanlarda eserin neşri devam etmiştir.⁹

İbn'ül-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* eserine yazılan zeyillerden biri de, İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1183) kaleme aldığı *Kitâbü's-Sıla*'dır. Eser, Endülüs'te ön plana çıkan 1541 ismin biyografisini harf sırasına göre vermesinin yanında Endülüs

⁷ *Tabakâtü'l-ümem* ile ilgili bilgiler için kş.Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed (ö. 462/1070) el Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, thk. Luvîs Şeyho el-Yesûî (Beyrut: Matba'atü'l-Kâsûlikiyye, 1912), 2-7; Mahmud Kaya, "Sâid el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/556-557; G. Martinez-Gros, "Şâ'id Al-Andalusî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (27 Mart 2022).

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah (ö. 488/1095) Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri Vulâti'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966), 1-7; Abdülkerim Özeydî, "Cezvetü'l-Muktebis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/516; A. Huici Miranda, "Al-Humaydî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (29 Mart 2022).

⁹ Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149) Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Tâvî et-Tancî (Mağrib: Matba'atü Fedâle, 1965), 1/6-8; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tertîbü'l-Medârik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/518-520.

coğrafyasının birçok bölgesinin yer isimleri, tarihi, genel özellikleri ve yönetsel durumları hakkında da bilgi vermektedir. İbn Beşkuvâl'in özellikle Kurtuba hakkında verdiği bilgiler çok değerli tarihsel veriler içermektedir. Eserin ilk neşri Francisco Zaidin tarafından 1882-1883 yıllarında Madrid'de yapılmıştır.¹⁰

Dabbî (ö. 599/1203), fethinden itibaren Endülüs'ün önde gelen ilim ve devlet erbabının biyografilerine yer veren *Buğyetü'l-mültemis* isimli eserini, Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis* isimli eserine zeyl olarak kaleme almıştır. Dabbî, eseri meydana getirirken *Cezvetü'l-muktebis*'teki isimlerin 140 tanesini çıkarmış, ilave olarak da Humeydî'nin sonlandırdığı tarihten itibaren başlayarak 750 ismin biyografisini eklemiştir. Eser, Francisco Zaidin ve Julian Ribera tarafından 1884-1885 yıllarında Madrid'de neşredilmiş, daha sonra eksik olan kısımlar giderilmeye çalışılmıştır.¹¹

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) uzun bir zaman diliminde yazmış olduğu *Târîhu Medîneti Dimaşk* seksen ciltlik geniş bir muhtevaya sahiptir. İbn Asâkir, mukaddime bölümünde eser ile ilgili bilgi verdikten sonra ilk bölümde Dimaşk ve Şam hakkında geniş bilgilere yer vermektedir. İkinci bölümde Peygamber Efendimiz'in hayatını konu edinen İbn Asâkir, üçüncü bölümde harf sırasına göre yaklaşık 9000 kişinin biyografisine yer vermektedir. Eserin son bölümünde kadın muhaddis ve yazarlara yer verilmesi, eseri farklı kılan özelliklerdendir. Eserin Dimaşk, Kahire, Merakeş ve İstanbul'da bulunan el yazmaları incelenerek pek çok baskısı yapılmıştır.¹²

Kıfî'nin (ö. 646/1248), *İhbârü'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ* isimli eseri, siyaset alanında dînî ve aklî ilimlerde isim yapmış 414 kişinin harf sırasına göre biyografileri ve eserleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Kıfî eserine sadece Müslüman

¹⁰ *Kitâbü's-Sıla* ile ilgili bilgiler için krş. Nadir Özkuyumcu, "İbn Beşkuvâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/377-378; M. Bencheneb - A. Huici Miranda, "İbn Başkuwâl", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (29 Mart 2022).

¹¹ Ahmed b.Yahya b. Ahmed b. 'Umeyre (ö. 599/1203) ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabi, 1967), 1-8; Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/395-396; Özaydın, "Cezvetü'l-Muktebis", 7/516.

¹² Bkz. Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dimaşkî (ö. 571/1176) İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/3-7; Abdülkerim Özaydın, "Târîhu Medîneti Dimaşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/90-92; Mustafa Sabri Küçükbaşçı - Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/321-324.

ilim adamlarını almamış, Grek, Süryânî gibi farklı dinlerden düşünürlere de yer vermiştir. Eser, Muhammed Zevzenî tarafından ihtisar edilmiş ve günümüze de bu şekliyle gelmiştir.¹³

İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla* isimli eseri, İbn Beşkuvâl'in *Kitâbü's-Sıla* isimli eserine yazılan zeyillerden biridir. İbnü'l-Ebbâr eserinde, *Kitâbü's-Sıla*'ya ek olarak, kendi dönemine kadar olan ilim ve devlet ricalini de ekleyerek 2188 kişinin biyografisini harf sırasına göre vermektedir. Eser ilk olarak Codero tarafından 1889 yılında Madrid'de neşredilmiştir. Eserin eksik kısımları farklı tarihlerde önce Alarcon ve Palencia tarafından, daha sonra Muhammed b. Ebî Şeneb ve Alfred Bel tarafından neşredilmiş, Esere son şekli İzzet el-Attar el-Huseynî tarafından verilerek 1955 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁴ İbnü'l-Ebbâr'ın çalışmada yararlandığımız bir diğer kitabı *el-Hulletü's-siyerâ* isimli eseridir. İbnü'l-Ebbâr bu eserini Tunus'ta hüküm süren Hafsîlerin kurucusu Ebû Zekerriyya'nın hizmetinde iken yazmış, ondan ve veliahtı Yahyâ'dan övücü sözlerle bahsetmiştir. Eserde hicri 1. yıldan, 7. yıla kadar önemli halifeler, devlet adamları, ilim ve din adamları, Mağrib ve Endülüs'ün şairlerinin biyografilerinin yanında bu bölgelerle ilgili tarihsel bilgiler vermektedir. Kitabın ilk neşri Dozy tarafından Leiden'de 1847-1851 yıllarında gerçekleştirilmiş, daha sonra yapılan ilavelerle tamamı Abdullah Enîs et-Tabbâ tarafından 1962 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.¹⁵

Dil ve biyografi alanında yazılmış olan Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat* isimli eseri, ender olarak kullanılan kelimeler, hukukî kavramlar, fikhî terimler gibi kelime ve kavramlarla birlikte önde gelen ilim adamlarının biyografisi çerçevesinde yazılmıştır. Kitap iki ana bölümden oluşturulmuş, birinci bölüm isimlere, ikinci bölüm dillere ayrılmıştır. İsimler Muhammed ismi başta olmak üzere alfabetik sıraya göre ele alınmıştır. Eserin ilk cildi Wüstenfeld

¹³ Ebü'l-Hasan Cemâleddîn (ö. 646/1248) el-Kıfî, *İhbârü'l-'ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*, thk. İbrâhîm Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2005), 3-4; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/112-114.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î (ö. 658/1260) İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Hirasî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/5-9; Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/19-21; M. Bencheneb - Ch Pellat, "Ibn Al-Abbâr", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (03 Nisan 2022).

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î el-Belensî İbnü'l-Ebbâr (ö.658/1260), *el-Hulletü's-siyerâ fî terâcimi's şuarâ' min a'yâni'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Hüseyin Mu'nis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 1/11; Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", 21/19-21; Bencheneb - Pellat, "Ibn Al-Abbâr".

tarafından 1826-1848 yılları arasında Göttingen’de, tamamı 1927 yılında Kahire’de neşredilmiştir.¹⁶

Çalışmada sıkça başvurduğumuz tabakat kaynaklarından biri de Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* isimli on dört ciltlik eseridir. Eserin müstensih hatası nedeniyle asıl nüshasında bulunmayan Peygamber Efendimiz’in hayatı ve sahabeler kısmının bir bölümü, daha önce yazmış olduğu tarih kitabından alınarak sonraki yayınlanan kitaplara eklenmiştir. Zehebî bu eserinde çok geniş bir kitleden çoğunluğu muhaddislere vermek suretiyle ilim ve devlet ricalinden yaklaşık 7000 kişinin biyografisini vermektedir. Zehebî eserinde öznel bir tavır sergileyerek, biyografisini verdiği kişilerden kimilerini eleştirmiş, kimilerine övgülerini sunmuştur.¹⁷ Zehebî’nin hadis hafızları ve muhaddisler üzerine yazdığı ve bizimde yararlandığımız bir diğer eseri, *Tezkiretü’l-huffâz*’dır. Eserde Sahabe tabakası da dâhil olmak üzere yirmi bir tabakadan 1176 kişinin, derecelerine göre biyografisi yer almaktadır. Eserin ilk cildi bir heyet tarafından 1981-1985 yılları arasında, tamamı 1989-1990 yıllarında Beyrut’ta neşredilmiştir.¹⁸

Safedî’nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi’l-vefeyât* isimli eseri ilim ve devlet adamlarından 14000 kişinin biyografisini vermektedir. Biyografisi verilen isimler Muhammed isminde olanlar başta olmak üzere harf sırasına göre verilmektedir. Eser, otuz cilt halinde farklı tarihlerde tamamlanarak yayınlanmıştır.¹⁹

İbnü’l-Hatîb’in (ö. 776/1374) *el-İhâta fî ahbâri Ğırnata* eseri çalışma açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İbnü’l-Hatîb bu eserin ilk kısmında Ğırnata ile ilgili tarihî ve coğrafi bilgiler vermekte, İkinci kısımda ise Ğırnata’da doğan, yaşayan, bir nedenle Ğırnata’ya gelmiş olan veya Ğırnata ile ilişkili olan

¹⁶ Ebü’z-Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1277) Nevevî, *Tezhibü’l-esmâ ve’l-lügat* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, t.y.), 1/3-11; M. Yaşar Kandemir, “Nevevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/45-49.

¹⁷ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006), 1/6-8; Mehmet Efendioğlu, “Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/326-327.

¹⁸ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), *Tezkiretü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1988), 1/3-5; Mehmet Emin Özafşar, “Tezkiretü’l-Huffâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/76.

¹⁹ Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 2000), 1/26-30; İsmail Durmuş, “Safedî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/447-450.

isimlerin biyografilerini, son kısımda da kendi biyografisini vermektedir. Eser Kahire’de ilki 1901 yılında iki cilt, 1977 yılında dört cilt halinde yayınlanmıştır.²⁰ İbnü’l-Hatîb’in çalışmamızda yararlanılan diğer eseri *el-Ketîbetü’l-kâmine*’de yazarın çağdaşı olan edip, şair ve fıkıhçı 103 kişinin biyografisi yer almaktadır. Eser, 1963 yılında İhsan Abbâs tarafından neşredilmiştir.²¹

Nübâhî’nin (ö. 792/1390) *Târîhu Kudâti’l-Endelüs* eseri kadılık ve hukuk sistemi üzerine yazılmıştır. Nübâhî eserin ilk bölümünde hukukî bilgiler, ikinci bölümde ise fethinden yaşadığı döneme kadar olan Endülüs ve Mağrib bölgesi kadılarının biyografilerine yer vermektedir. Eser, Levi Provençal tarafından 1948 yılında Kahire’de neşredilmiştir.²²

İbn Ferhûn (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcu’l-müzheb* isimli eserinde, Mâlikî mezhebinin önde gelen isimlerinin, ravilerinin ve müelliflerinin biyografilerini vermektedir. İbn Ferhûn, kitabına amacını aşığı gerekçesi ile ünlü olmayanları almadığını belirtmektedir. Kitabın giriş bölümünde Mâlikîlik ve bu mezhebe uymanın gerekliliği ile ilgili bilgiler veren İbn Ferhûn, sonraki bölümde harf sırasına göre kitabına aldığı isimlerin biyografisine geçmektedir. Eserin birçok baskısı yapılmış, son olarak Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr tarafından eksikleri giderilerek 1972 yılında Kahire’de neşredilmiştir.²³

Suyûtî’nin *Buğyetü’l-vuât* isimli eseri kendi dönemine kadar olan dil âlimlerini konu edinmektedir. Suyûtî, yedi ciltlik bu eserinde 2209 dil âliminin biyografisini, Ahmed ve Muhammed isimleri önce verilmek suretiyle, harf sırasına göre vermektedir. Kitap yazıldıktan sonra çok hacimli bir hale geldiğinden Suyûtî

²⁰ Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî İbnü’l-Hatîb (ö. 776/1374), *el-İhâta fî ahhâri Ğırnata* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1/3-7; Câsim el-Ubûdî - Cengiz Tomar, “İbnü’l-Hatîb, Lisânüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/74-76; J. Bosch-Vilá, “İbn Al-Khatîb”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (31 Mart 2022).

²¹ Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî İbnü’l-Hatîb (ö. 776/1374), *el-Ketîbetü’l-kâmine fî men lakıynâhü bi’l-Endelüs min şu’arâ’i’l-mi’eti’s-sâmine*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru’s-Sekâfe, 1963), 10-18; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, “Mukaddime” 17; el-Ubûdî - Tomar, “İbnü’l-Hatîb, Lisânüddin”, 21/74-76.

²² Ebu’l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nübâhî el-Endelüsî (ö. 792/1390) Nübâhî, *Târîhu Kudâti’l-Endelüs* (Beyrut: Dâru’l-âfâki’l-cedîde, 1983), 1; Muharrem Kılıç, “Nübâhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/278-279.

²³ Burhâneddîn İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Ya’merî İbn Ferhûn (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcu’l-müzheb fî ma’rifeti a’yâni ulemâi’l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu’n-Nûr (Kahire: Dâru’t-Turâs, t.y.), 1/4-5.

sadece meşhur olanları bu kitapta toplamış diğerlerini farklı isimli kitaplarında yayınlamıştır. Eser, *Mulahhasu Buğyetü'l-vüât* ismiyle Muhammed b. Abdullah b. Humeyd (ö. 1295/1878) tarafından ihtisarı yapılmış, A. Meursinge tarafından 1839 yılında Leiden’de neşredilmiştir.²⁴

Günümüz eserlerinden Zirikî’nin (ö. 1976) *el-A’lâm* isimli eseri, Cahiliye döneminden 1970’lere kadar, ön plana çıkan ilim, din ve devlet ricalini toplayan kapsamlı bir çalışmadır. Eserde ağırlık Müslümanlar olmakla birlikte, bazı gayri müslim isimlere ve İslam alanında çalışan müsteşriklere de yer verilmektedir. Son şekliyle 1984 yılında sekiz cilt halinde yayınlanan eserde biyografiler harf sırasına göre verilmektedir.²⁵

2. Tarih Kaynakları

2.1. İlk Dönem Tarih Kaynakları

İslam tarihi alanında yararlandığımız en eski kaynak olan İbn Abdülhakem’in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* eseri, yedi ana başlıktan oluşmaktadır. Kitabın ana başlıkları, Mısır’ın faziletleri ve İslam’dan önceki tarihi, İslam fetihleri, Arapların Mısır’a girişi, Amr b. Âs dönemi Mısır yönetimi, İfrîkiye ve Endülüs’ün fethi, Mısır kadıları, Mısır’a gelen sahâbîler ve onlardan rivayet edilen hadisler, şeklinde sıralanmaktadır. İbn Abdülhakem, eleştirel bir yaklaşım sergilemediğinden kitapta çelişkili bilgilere rastlanmaktadır. Eser ilk başta bölümler halinde neşredilmiş, 1922 yılında ise Charles L. Torrey tarafından Leiden’de tamamı yayınlanmıştır.²⁶

Mes’ûdî’ (ö. 345/956), *Mürûcü’z-zeheb*’in birinci bölümünde, Peygamberler, devletler, coğrafî bilgiler, dinler, mezhepler gibi çok geniş alandan bilgiler verilmektedir. Kitabın ikinci bölümü, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Abbâsî

²⁴ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505) es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1964), 1/3-6; Mehmet Türkmen, “Buğyetü'l-Vuât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/362-363.

²⁵ Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris el-Zirikî, *el-A’lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/5-7; Mücteba Uğur, “el-A’lâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/335.

²⁶ Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870) İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, ts.), 5-6; Nadir Özkuyumcu, “İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/278-279; F. Rosenthal, “İbn ‘Abd Al-Hakam”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (01 Nisan 2022).

Halifesi Mutî' Lillâh (ö. 364/974) dönemine kadar İslam tarihine ayrılmıştır. Eserin ilkleri Kahire'de olmak üzere pek çok baskısı yapılmıştır.²⁷

Endülüs tarihi ile ilgili en eski kaynaklardan biri olan İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* isimli eseri, İspanya'nın fethinden, Emîr Abdullah döneminin sonuna kadar olan dönemi (888/912) ele almakla birlikte III. Abdurrahman Dönemi'nden de bazı bilgiler de yer almaktadır. Eser muhtasar bir şekilde yazılmış olup bu dönemler arasında meydana gelen olayları ve önemli kişileri konu edinmiştir. Eserin tamamı Jacques Auguste Cherbonneau tarafından 1856 yılında neşredilmiştir.²⁸

Çalışma açısından ilk dönem kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan İbn Hayyân'ın (ö. 469/1076) *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs* eseri Endülüs tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Endülüs'ün fethinden yaşadığı döneme kadar Endülüs tarihini konu alan eserin on cilt olduğu ancak çok az bir kısmının günümüze ulaştığı bilinmektedir. Eser'in günümüze ulaşan bölümleri, II. Abdurrahman döneminin son yılları, I. Muhammed döneminin büyük bir bölümü, oğlu Abdullah döneminin tamamı, III. Abdurrahman döneminin ilk otuz yılı, II. Hakem döneminin son yıllarıdır. Çalışmamızda kitabın, Mahmud Ali Mekkî tarafından neşredilen 232-267/846/881 yıllarını kapsayan bölümü ile Melchor Antuna tarafından yayınlanan 275-300/888-913 yılları arasını kapsayan kısmından yararlanılmıştır.²⁹ İlk dönem Endülüs tarihi ile ilgili en eski kaynaklar arasında yer alan ve müellifi bilinmeyen *Ahbârü Mecmûa*, İspanya'nın fethinden (92/711), III. Abdurrahman devri sonuna kadar Endülüs tarihini konu edinmektedir.³⁰

²⁷ Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin bin Ali (ö. 345/956) Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, thk. Esad Dağır (Kum: Daru'l-Hicre, 1988), 1/17-27; Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/353-355.

²⁸ Ebubekir Muhammed b. İbrahim el-Endelûsî (ö. 367/977) İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Benânî, 1989), 19-23; Fuat Günel, "İbnü'l-Kûtiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/117-118.

²⁹ Abû Marwân Hayyân ibn Khalaf (ö. 469/1076) İbn Hayyân, *al-Muktabis*, thk. Melchor Martinez. Antuña (Paris: P. Geuthner, 1937), 9-14; Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/37-38; A. Huici Miranda, "İbn Hayyân", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (02 Nisan 2022).

³⁰ Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmûa fî fethi'l-Endelüs ve zikri ümerâihâ Rahimehümmüllâh ve'l-hurûbu ve'l-vâki'atü bihâ beynehüm* (Madrid: Ribedeneyre, 1867), 2; Ahmet Ağırakça, "Ahbâr Mecmûa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/489-490.

Kapsamlı bir tarih eseri olan *el-Kâmil fi't-târîh* eserinin mukaddime bölümünde İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), eseri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kendisinden önce yazılmış tarih eserlerine değinen İbnü'l-Esîr, bazılarının tüm rivayetleri topladığını, bazılarının birçok rivayeti eserine almadığını, Doğu'da yazılanların Batı'ya, Batı'da yazılanların da Doğu'ya ait hadiseleri almadıklarını söyleyerek kitabı yazma amacı hakkında bilgi vermekte, ulaştığı rivayetleri karşılaştırarak sentezlediğini söylemektedir. İbnü'l-Esîr, âlemin yaratılışı, peygamberler tarihi, İslam öncesi dünyada hâkim olan krallıklar, Cahiliye dönemi gibi birçok konuda bilgiler verdikten sonra, Hz. Peygamber döneminden başlayarak 628/1231 yılına kadar olan İslam tarihi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Eser, Carl Johan Tornberg tarafından 1851-1876 yılları arasında Leiden'de neşredilmiştir.³¹

Endülüs ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* isimli eser İbn Saîd el-Mağribî'ye izafe edilmesine rağmen, eserde birçok ismin katkısı bulunmaktadır. Eserin ilk oluşumu, İbrahim el-Hicârî'nin (560/1164) *el-Müşhib fi garâibi'l-Mağrib* isimli çalışması ile başlamıştır. Daha sonra esere Kal'atü benî Saîd hâkimi Abdülmelik b. Saîd ve oğulları Ahmed, Muhammed ve torunu Mûsâ tarafından eklemeler yapılmıştır. Son olarak Mûsâ'nın oğlu İbn Saîd, 530/1135 yılına kadar olan eseri, 641/1243 yılına kadar genişleterek en büyük eklemeyi yapmış ve on beş cilde ulaşan kitap onun adı ile anılmaya başlamıştır. Temel olarak Endülüs Mağrib ve Mısır'ı konu edinen eser, bu bölgeler hakkında coğrafi bilgiler, tarih, ilim din ve devlet adamları hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir. Eserin bölümleri farklı tarihlerde neşredilmiştir. Endülüs'le ilgili bölüm Şevki Dayf tarafından 1953-1955 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir.³²

Endülüs hakkında önemli bilgiler veren eserlerden biri de Merrâküşî'nin (ö. 647/1249) *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Mağrib* eseridir. Mağrib'in ve fethinden 667/1269 yılına kadar Endülüs'ün tarihi olaylarını konu edinen eserde Merrâküşî,

³¹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997), 1/6-11; Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/281-283.

³² Recep Uslu, "İbn Saîd el-Mağribî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/302-305; Ch Pellat, "İbn Sa'îd Al-Mağribî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (03 Nisan 2022).

çoğunlukla Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis* isimli eserinden yararlanmıştır. Merrâküşî'nin Muvahhidler döneminde yaşamış olması, o döneme ait eşsiz bilgilerin bu eserle günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Eser, Dozy tarafından 1847'de Leiden'de neşredilmiş, daha sonra birçok baskıları yapılmıştır.³³

Çalışmanın başucu eserlerinden biri de İbnü'l-İzârî'nin (ö. 712/1312) *el-Beyâni'l-muğrib fi ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib* isimli eseridir. Eserini üç bölüme ayıran İzârî, eserin birinci bölümünde; Mısırın fethinden (20/640), Muvahhidlerin el-Mehdiyye'yi ele geçirmesine kadar (602/1025) olan dönemi; ikinci bölümünde; Endülüs'ün fethi, emirlik, halifelik ve Tavâif-i Mülûk dönemlerini; üçüncü bölümünde; Murâbitlar ve Endülüs'ten çıkışlarına kadar Muvahhidler dönemini ele almaktadır. Kitap farklı zamanlarda bölümler halinde neşredilmiştir. Kitabın ilk neşri Dozy tarafından 1848-1851 yıllarında Leiden'de yapılmış olup birinci bölüm ile ikinci bölümün 387/997 yılına kadar olan bölümünü kapsamaktadır. Eserin ikinci bölümü Levi Provençal tarafından, Endülüs Emevileri ve Tavâif-i Mülûk kısmı Felipe Maille Salgado tarafından, Eserin üçüncü bölümü, 1961'de Huici Miranda, 1967'de İhsan Abbâs tarafından ve eserin son kısmı olan Muvahhidler dönemi, Miranda, Tâvî et-Tancî, İbrahim el-Kettânî tarafından 1963 yılında yayınlanmıştır.³⁴

Çalışmada yararlanılan eserlerden olan Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fi fununi'l-edeb* isimli eseri, ansiklopedik bir eser olmasının yanında, verdiği tarihi bilgilerle önemli bir yer tutmaktadır. Eser, beş ana bölüm ve her bölümün altında beş ana başlık olacak şekilde oluşturulmuştur. Eserin tarih kısmında Peygamberler tarihinin akabinde İslam tarihi bölümü 731/1331 yılına kadar aktarılmaktadır. Eserin Almanya ve İspanya'da yapılan parça neşirlerinden sonra

³³ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî (ö. 647/1249) el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Selâhuddîn Hevvârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 1/5-11; Abdülkerim Özeydî, "Abdülvâhid el-Merrâküşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/278; E. Lévi-Provençal, "Abd Al-Wâhid b. 'Alî al-Tamîmî al-Marrâkushî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (04 Nisan 2022).

³⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî İbn İzârî (ö. 712/1312), *el-Beyâni'l-muğrib fi ahbâri'l- Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G. Colin - Lewi Provençal (Beyrut, 1983), 1/1-5; J. Bosch-Vilá, "İbn 'Idhârî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (06 Nisan 2022); Mehmet Özdemir, "İbn İzârî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/98-99.3

tamamı Ahmed Zekî Paşa tarafından 1923 yılında Kahire’de on sekiz cilt halinde neşredilmiştir.³⁵

Çalışma açısından çok değerli ve sıklıkla müracat edilen eserlerden biri olan Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Târîhu’l-İslâm* eseri, hem biyografi hem de tarihsel bilgiler içermesi bakımından kapsamlı bir çalışmadır. Zehebî, hicretin başlangıcından 700/1301 yılına kadar olan dönemi ihtiva eden eserinin 19 cildini 714/1314 yılında tamamlamış, daha sonra ileveler yaparak 726/1326 yılında 21 cilt olarak neticelendirmiştir. Eser onar yıllık yetmiş tabaka üzerinden şekillenmektedir. Eserin ilk neşir girişimi, 1367-1369/ 1947-1949 yıllarında Mektebetü’l-Kudsî tarafından gerçekleştirilmiş, Beşşâr Avvâd Ma’rûf tarafından 2003 yılında eserin tamamı neşredilmiştir.³⁶ Zehebî’nin *Târîhu’l-İslâm* eserinin muhtasarı olan *el-İber fî Haberi men Ğaber* eseri de yararlandığımız kaynaklardandır. Eser 700/1301 yılına kadar olan tarihi olayları konu almakla birlikte, Zehebî eserine yazdığı zeyl ile 740/1339 tarihine kadar olan olayları eklemiştir. Eser Selahaddin el-Müneccid ve Fuad Seyyid tarafından 1960-1966 yılları arasında farklı baskılarla neşredilmiştir.³⁷

İbnü’l-Kesîr’in *el-Bidâye ve’n-Nihâye* eseri, konu bakımından çok geniş bir zaman aralığını kapsamaktadır. Eser, âlemin yaratılışı, Peygamberler tarihi, İslam öncesi dönem, Hz. Peygamber’in hayatı ve 767/1366 yılına kadar olan olaylar kronolojik bir sıra ile verilmekte, böylece kitabın el-Bidâye kısmı oluşturmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise akaid konuları işlenmekte ve en-Nihâye kısmı oluşmaktadır. Eserin farklı zaman ve mekânlarda bölüm bölüm neşirleri yapılmıştır.³⁸

³⁵ Ebü’l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü’l-ereb fî fûnûni’l-edeb* (Kahire: Daru’l Kütübi’l-Vesâikü’l-Kavmiyye, 2002), 1/3-26; Mustafa Öz, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/304-306.

³⁶ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-a’lâm*, thk. Abdu’s-Selam et-Tedmûrî (Beirut: Daru’l-Kitâbü’l-Arabî, 1993), 1/1-5; Tayyâr Altıkulaç, “Zehebî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/180-188; Moh Bencheneb - J. de Somogyi, “Al-Dhahabî”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (06 Nisan 2022).

³⁷ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), *el-İber fî haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985), 1/3; Altıkulaç, “Zehebî”, 44/180-188.

³⁸ Ebü’l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, thk. Ali Şirî (Beirut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1988), 1/6-7; Abdülkerim Özaydın, “el-Bidâye ve’n-Nihâye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/131-132.

Araştırmanın başucu eserlerinden biri de İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber* isimli eseridir. İbn Haldûn, Endülüs'te yaşamış, devlet kademesinde görev almış, yazdığı eserle de adını tüm dünyada duyurmuştur. Toplam yedi cilt olup, üç bölümden oluşan *Kitâbü'l-İber*'in özellikle ilk cildi *Mukaddime* adı ile meşhur olmuş, müstakil bir şekilde neşredilmiş, pek çok dile çevrilerek tüm dünyada yankı uyandırmıştır. İbn Haldûn kitabın bu ilk cildinde, kendisinin bulduğu ve içeriği hakkında bilgi verdiği "Umran İlmi" şeklinde isimlendirdiği bir ilimden bahsetmektedir. Kitabın bu giriş bölümünde İbn Haldûn, Tarih ilmi ile ilgili çok değerli bilgiler vererek adeta tarih felsefesi yapmaktadır. Eser'in II ve V. ciltlerini kapsayan ikinci bölümünde İbn Haldûn, Hz. Âdem'den itibaren oluşan kavimlerle ilgili bilgiler vermekte daha sonra Hz. Peygamber döneminden yaşadığı döneme kadar olan İslam tarihini konularına ve dönemlerine göre tasnif ederek aktarmaktadır. Eserin VI ve VII. ciltleri kapsayan üçüncü bölümünde İbn Haldûn, Mağrib tarihini ele almakta, son kısmında ise kendi biyografisine yer vermektedir. İbn Haldûn'un *et-Ta'rif* ismiyle kendi biyografisini verdiği kısım *Rihlet-i İbn Haldûn* ismiyle ayrı bir kitap halinde basılmıştır. *Kitâbü'l-İber*'in tamamı Mısır'da 1284/1867 yılında yedi cilt halinde neşredilmiş, daha sonra farklı bölgelerde farklı neşirleri yapılmıştır.³⁹

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) Mısır tarihi merkezli yazmış olduğu *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr* isimli eser, doğduğu tarihten (773/1372), 850/1446 yılına kadar olan olaylar ve bu dönemlerde yaşamış önemli kişilerin biyografilerini vermektedir. Eseri ilk kez Seyyid Abdullah el-Alevî, 1387-1396/1967-1976 yıllarında Haydarâbad'da neşretmiştir.⁴⁰

Endülüs'ün Nasrîler dönemine ışık tutan en değerli eserlerden biri, hiç şüphesiz *Nübzetü'l-asr fi ahbâri mülûki Benî Nasr* isimli eserdir. Yazarı ve yazıldığı

³⁹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-Mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/3-13; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/538-543; M. Talbi, "İbn K̲haldûn", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (10 Nisan 2022).

⁴⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacerel-Askalânî (ö. 852/1449), *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî (Mısır: el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1969), 1/3-5; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/514-531.

tarih bilinmeyen eserin, el yazmaları Fas-Tatvân'da ortaya çıkmış, Alfred Frem Boustani tarafından 1945 yılında neşredilmiştir.⁴¹

Abdülbâsıt el-Malatî'nin (ö. 920/1514) Zehebî'nin *Düvelü'l-İslâm* eserine zeyl olarak yazmış olduğu *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel* isimli eseri, Mısır, Şam, Hicaz ve Yemen'de hüküm süren Memlüklülerin bir buçuk asırlık bir dönemi olan 744-896/1343-1491 yıllarını konu edinmektedir.⁴²

Bir tarih ve biyografi eseri olan İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*'i çalışma açısından önemli bir yere sahiptir. Eser, hicretin ilk yılından 1000/1592 yılına kadar olan olayları kronolojik olarak ele almakta ve bu dönemler arasında yaşamış olan önemli şahsiyetlerin biyografilerini vermektedir. Abdurrahim ed-Dımeşkî'nin ihtisar ettiği ve Ekrem Hasan el-Ulebî tarafından zeyl yazılan eser, 1350/1932 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁴³

2.2. Çağdaş Tarih Kaynakları

Çalışma açısından son derece önemli eserlerden biri olan Hollandalı araştırmacı Dozy'nin *Histoire des Musulmans d'Espagne* isimli eseri, Endülüs tarihi ile ilgili temel müracat eserlerinden biridir. Leiden'de 1861-1932 yıllarında neşredilen olan eser, *Spanish İslam* adı ile İngilizce olarak da yayınlanmıştır.⁴⁴ Diğer bir şarkiyatçı olan Evariste Lévi-Provençal'ın yazmış olduğu *Histoire De L'Espagne Musulmane* isimli eser de Endülüs tarihi ile ilgili yazılmış başat eserlerden biri haline gelmiştir. Eser, *La conquête et l'emirat hispano-umaiyade, 710-912, Le califat umaiyade de Cordoue, 912-1031* ve *Le siècle du califat de Cordoue* alt başlıkları ile üç kitap halinde 1950-1953 yıllarında Paris ve Leiden'de yayınlanmıştır.⁴⁵

⁴¹ Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr fî ahbâri mülûki benî Nasr*, thk. Alfred el-Bustânî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002), 5-9.

⁴² Abdulbasıt b. Halil. b. Şâhin el-Malatî (ö. 920/1514), *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, thk. Abdu's-Selam Tedmûrî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 1/58-59.

⁴³ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 1/9-11; Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/95-96.

⁴⁴ Reinhart Pieter Anne Dozy - Evariste Lévi-Provençal, *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)* (Leyde: E.J. Brill, 1932), 3-4; Reinhart Dozy, *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto & Windus, 1913), xi-xiii.

⁴⁵ Evariste Lévi-Provençal, *Histoire De L'Espagne Musulmane* (Paris-Leiden: Maisonneuve/E. J. Brill, 1950), 1/vii-xi; Hilal Görgün, "Lévi-Provençal, Evariste", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/153-154.

Çalışmada sıklıkla müracat ettiğimiz Endülüs tarihini konu alan temel eserlerden biri de Muhammed Abdullah İnân'ın *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs* eseridir. İnân eserini dört ana bölüme ayırmış, birinci bölüm Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fethinden Tâife devletleri döneminin ilk dönemlerine kadar (22-450/643-1058), ikinci bölüm Tâife devletlerinden Murâbıtlar döneminin ilk yıllarına kadar (425-502/1033-1108), üçüncü bölümde Murâbıtlar döneminin ilk yıllarından Muvahhidler dönemi ve sonrasına kadar (500-668/1106-1269), dördüncü bölüm büyük kısmı Nasrîler olmak üzere Endülüs'ün sonunu (635-1019/1237-1610) kapsamaktadır. Burada verilen tarih aralıkları bizim kesin bir şekilde ayırdığımız Endülüs'ün dönemleri ile sınırlandırılmadığı ve bir sonraki dönemlerden de bilgiler verildiği görülmektedir. Endülüs tarihinin ana kaynaklarından biri haline gelen eser, 1942-1964 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.⁴⁶

Halil İbrahim es-Sâmerrâî, Abdülvâhid Zünnûn Taha, Nâtık Salih Maslûb isimli yazarların bölümlerini yazarak ortaya koydukları *Târîhu'l-Arab ve hadârâtühüm fi'l Endelüs*, Endülüs tarihi üzerine yazılmış önemli eserlerden biridir. Eser, İspanya'nın fethi, Emirlikler dönemi, Halifeler dönemi, Halifeliğin düşüşü ve Mülûkü't-Tavâif dönemi, Endülüs Medeniyeti, ana başlıklarını içeren beş bölümden oluşmaktadır.⁴⁷ Salim b. Abdullah el-Halef'in yazmış olduğu iki ciltlik *Nazm-ı hukmü'l-Emeviyyîn* isimli eser, beş ana başlıkta Endülüs'ün siyâsî ve idarî düzenini ele almaktadır.⁴⁸

Çalışmamızda son derece istifade ettiğimiz isimlerden olan, Mehmet Özdemir'in dönemsel olarak ele aldığı, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih ve Endülüs* adlı eserleri, Endülüs tarihi açısından ülkemizde ortaya konulmuş önemli çalışmalar arasında yerini almıştır. Çalışmada aynı yazara ait DİA maddelerinden de istifade edilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/5-12; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Muhammed Abdullah İnân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/288-290.

⁴⁷ Halil İbrahim es-Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadârâtühüm fi'l- Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttahide, 2000), 7.

⁴⁸ Salim b. Adullah el-Halef, *Nazm-ı hukmü'l-Emeviyyîn*, (Medine: Câmiatü'l İslamiyye, 2003), 1/8-9.

⁴⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2017); a.mlf., *Endülüs* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017).

Selâvî'nin kaleme aldığı *el-İstiksâ li-ahbâri'd-düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* isimli üç ciltlik eser, Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinin akabinde, Kuzey Afrika ve Endülüs tarihini vermektedir.⁵⁰ Kettânî'nin *Enbiâsi'l-İslam fi'l-Endelûs* eseri, kısa bir Endülüs tarihinin ardından Endülüs'ün son dönemleri üzerine bilgi vermektedir.⁵¹

3. Coğrafya Kaynakları

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö.487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli dünya coğrafyası mahiyetindeki eseri, âlemin yaratılışından, Peygamberler tarihini de vererek yaşadığı döneme kadar ülkeleri, tarihi ve sosyo-kültürel özellikleri açısından ele almaktadır. Eser, 1857 yılından itibaren bölümler halinde neşredilmiş, günümüze ulaşan kısmının tamamı ise, A.P. van Leeuwen ve A. Ferre tarafından 1992 yılında Tunus'ta neşredilmiştir.⁵²

Abdülmün'im Himyerî'nin (ö. 727/1327), coğrafi bir ansiklopedi mahiyetinde olan, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr* adlı eseri de çalışmada sıklıkla müracat ettiğimiz eserler arasında yer almaktadır. Tarihî ve coğrafi öneme sahip harf sırasına göre verilen bölgeler hakkında bilgi veren esere, onun soyundan gelen Ebû Abdullah Muhammed el-Himyerî ilavelerde bulunmuştur. Levi Provençal ilki 1937 yılında Kahire'de olmak üzere eseri bölümler halinde neşretmiştir. Çalışmada aynı eserin *Sıfatü Cezîretü'l-Endelûs*, ismiyle yayınlanmış olan baskısından da yararlanılmıştır.⁵³

İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin *el-Mesâlikü'l-epsâr fi memâliki'l-emsâr* isimli coğrafya ve tarih ansiklopedisi muhtevalı eseri, birinci bölümü fiziki coğrafya, ikinci

⁵⁰ Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad es-Selâvî, *el-İstiksâ li-ahbâri'd-düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, thk. Cafer en-Nâsirî - Muhammed en-Nâsirî (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, t.y.), 1/58.

⁵¹ Ali b. Muhammed el-Mustansır Billâh el-Kettânî, *Enbiâsi'l-İslam fi'l-Endelûs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 23-28.

⁵² Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Bekrî (ö.487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/4-11; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/247-248.

⁵³ Abdullah b. Abdü'l-Mün'im el-Himyerî (ö. 727/1327), *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Müessetü Nâsir Lis-Sekâfeti, 1980), 1-3; Mustafa L. Bilge, "Himyerî, İbn Abdülmün'im", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/60-61.

bölümü beşeri coğrafya olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Eseri, Fuat Sezgin 1988-1989 yıllarında Farnkfurt'ta neşretmiştir.⁵⁴

Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *el-Mu'cemü'l-Büldân* adlı eseri, çok geniş bir coğrafik ansiklopedi özelliğini taşımaktadır. Eserde, en küçük yerleşim birimlerine ve tüm özelliklerine kadar ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu mahiyeti ile eser pek çok ilim dalının sahasına da girmekte geniş malumatlar vermektedir. Eser, F. Wüstenfeld tarafından 1906 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁵⁵

4. Edebiyat Kaynakları

İbn Bessâm eş-Şenterîni'nin (ö. 542/1147) Endülüs edebiyatı üzerine yazmış olduğu, *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîra* adlı eseri, verdiği tarihî ve biyografik bilgilerle de Endülüs araştırmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Eserin ilk cildi 1975 yılında Kahire'de, tamamı ise İhsan Abbas tarafından 1971-1979 yıllarında Beyrut'ta neşredilmiştir.⁵⁶

Çalışmada sıkça müracat edilen eserlerden birisi de Makkârî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb* isimli eseridir. İki ana bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Endülüs ile ilgili genel bilgiler, ikinci bölümünde ise Lisanüddin İbnü'l-Hatîb ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Eserin tümü Muhammed el-Adevî tarafından 1862 yılında Bulak'ta neşredilmiştir.⁵⁷

Şevki Dayf'ın *Târihu'l-edebi'l-Arabî* isimli eseri, yazar tarafından yazılmış birçok eserin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Arap edebiyatı ile ilgili çok kapsamlı bilgiler veren eser, Cahiliye döneminden başlayarak dokuz ana bölümde

⁵⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebâr fî memâliki'l-emsâr* (el-Mecme'ü's-Sekâfî, 2002), 3/3-9; Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/483-484.

⁵⁵ Şihâbüddîn Abû Abdüllâh Yâkut bin Abdüllâh er-Rûmî el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995), 1/7-15; Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/288-291.

⁵⁶ Ebû el-Hasan 'Alî b. Bessâm eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîra*, thk. İhsân 'Abbâs (Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye, 1978-1981), 1/1-6; Hüseyin Yazıcı, "İbn Bessâm eş-Şenterîni", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/376.

⁵⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 1/1-7; Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/445-446.

İslam coğrafyasının edebi çevresi ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bölümler arasında Endülüs'ün de yer alması, eseri çalışma açısından önemli kılmaktadır.⁵⁸

Abdullah b. Kennûn'un *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî* adlı eseri, Mağrib'in edebi çevresini, yerel yönetimler üzerinden dönemler halinde ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Eseri, edebî bilgiler vermesinin yanında verdiği tarihi bilgiler de değerli kılmaktadır.⁵⁹

5. Mezhepler Tarihi ve Kelâm Kaynakları

Fatımîlerin kuruluşu, gelişimi ve İsmâîlîlik ile alakalı bilgiler veren en eski kaynaklardan biri olan Fâtımî başkadısı ve başdâisi olan Kâdî Nu'mân'ın (ö. 363/974) yazmış olduğu *İftitâhü'd-da've* isimli eser, Fâtımî tarihi açısından önemli bir eserdir. Araştırmada, dört bölümden oluşan eser'in Ferhat Deşrâvî tarafından tahkik edilen 1986 baskısından yararlanılmaya çalışılmıştır.⁶⁰

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), İslam Mezhepleri Tarihi alanının ilk dönem kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* adlı eseri, çalışmanın özellikle Zâhirîlik bölümünde istifade edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Eser, hem dinler hem de mezhepler ve görüşleri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Dört ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde kelâmî konular, ikinci bölümde Tevrat ve İsrailoğulları hakkında bilgiler, üçüncü bölümde İnciller, dördüncü bölümde siyasî ve itikadî İslam mezhepleri ele alınmaktadır. Eser ilk kez 1317-1320/1899-1901 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir.⁶¹ Çalışmada İbn Hazm'ın, Zâhirî fikhî ile alakalı, *el-ihkâm fi usûli'l-ahkâm, en-Nübzetü'l-kâfiye fi ahkâmi usûli'd-dîn, Mülahhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, eserlerinden de yararlanılmıştır.⁶² Eserin tamamı üç cilt halinde Halil İbrahim

⁵⁸ Şevkî Dayf, *Târihu'l Edebi'l Arabî* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 1/5-10; Sedat Şensoy, "Şevkî Dayf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/31-33.

⁵⁹ Abdullah Kennûn, *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübni, 1961), 1/7-13.

⁶⁰ Nu'mân b. Muhammed el-Kâdî (ö. 363/974), *İftitâhü'd-da've*, thk. Ferhat Deşrâvî (Cezayir: Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmi'iyye, 1986), 1-5; Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muhammed", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/237-240.

⁶¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Kahire: Mektebet'ül-Hâncî, ts.), 1/9-35; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Fasl", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/215-216.

⁶² Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm (ö. 456/1064), *en-Nübzetü'l-kâfiye fi ahkâmi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Ahmed 'Abdulazîz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/15;

Bulut'un Türkçe çevirisi ile Yazma Eserler Kurumu tarafından 2017 yılında yayınlanmıştır.

Muvahhidlerin kurucusu ve ilk lideri olan İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) *el-Mürşide* isimli eseri, özellikle Eş'arî merkezli dînî bir hareket olan ve Endülüs'te bir dönem iktidarı ele geçirmiş olan Muvahhidlerin temel görüşlerini anlamada yararlandığımız ana kaynaklardan biri olmuştur. İbn Tûmert'in *Kitâbü E'azzi mâ yutlab* isimli eserinin içerisinde yer alan *el-Mürşide*, İbn Abbâd et-Tilimsâni tarafından şerh edilmiş, Goldziher tarafından 1903 yılında Cezayir'de neşredilmiştir.⁶³

Endülüs'ün önemli fakihlerinden biri olan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) birçok eserinden çalışmada istifade edilmiştir. Bunlardan kelâm ve mezhepler tarihi ile ilgili olan *el-'Avâsım mine'l-kavâsım* isimli eserin, giriş bölümünde kelâm yöntemi, ilk bölümde kelâmî konular, son bölümde de Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte ashab arasında meydana gelen olaylar konu edilmiştir. Eser, ilk kez Abdülhamîd b. Bâdis tarafından 1347-1348/ 1927 yılında Cezayir'de neşredilmiştir.⁶⁴ Araştırmamızda İbnü'l-Arabî'nin bu eserinin yanında *Kânûnü't-Te'vîl*, *el-Mesâlik*, *el-Kabes*, *en-Nassu'l-Kâmil*, eserlerinden de yararlanılmaya çalışılmıştır.⁶⁵

Mezhepler tarihinin ana kaynaklarından biri olan Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri, giriş ve iki ana bölümden oluşmakta, birinci bölümünde, Semâvî dinler ve mezhepleri, ikinci bölümde aklî inanç ve düşünce ekolleri konu

a.mlf., *el-ihkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1/3; a.mlf., *Mûlahhasu ibtâli'l-kiyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Dımaşk: Matba'atü Câmî'ati Dımaşk, 1960), 3.

⁶³ Muhammad Ibn Tumart (ö. 524/1130) - Ignâc Goldziher, *Le livre de Mohammed ibn Toumert mahdi des Almohades* (Alger: P. Fontana, 1903), III-VII; Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/425-427.

⁶⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *el-'Avâsım mine'l-kavâsım*, thk. Muhibbuddin el-Hatib (Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1999), 1-8; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Avâsım mine'l-Kavâsım", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/112-113.

⁶⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *Kânûnü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kıbleti li's-sekâfe, 1986), 13-15; a.mlf., *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'-i Mâlik* (b.y.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2007), 1/7-10; a.mlf., *en-Nassu'l-kâmil li-kitabi'l-Avâsım mine'l-kavâsım*, thk. Ammâr Tâlibî (Mısır: Mektebetü Dâri't-türâs, t.y.), 5-10.

edinilmektedir. Pek çok yazma nüshası bulunan eser, William Cureton tarafından, 1842-1846 yıllarında Londra’da neşredilmiştir.⁶⁶

6. Endülüs’teki Mezhepler ile İlgili Çağdaş Araştırmalar

Endülüs’te bu temel eserler dışında müstakil olarak belli bir ya da birkaç mezhebi konu edinen eserler de bulunmaktadır. Mahmûd İsmâîl Abdürrâzık’ın Fas’ta yapmış olduğu *el-Havâric fî bilâdil-Mağrib* isimli doktora tezi bölgedeki Hâricî hareketleri ele almaktadır. Bölgedeki İbâzî hareketler hakkında bilgi veren Addûn b. Nâsır Cehlân’ın Cezayir’de yazmış olduğu *el-Fikru’s-siyasî inde’l-İbâziyye*, ve Pierre Cuperly’nin *Medhal ilâ dirâsâti’l-İbâdiyye ve akidetihâ* Amr Halîfe en-Nâmî’nin *Dirâsâtü ani’l-İbâdiyye* eserleri bölgedeki Hâricî-İbâzî hareketlerle alakalı önemli bilgiler vermektedir. Farhat Dachraoui’nin *Le Califat Fatimide au Maghreb* Mahmûd Ali Mekki’nin *et-Teşeyyü’ fi’l-Endelüs*, John Andrew Morrow’un *Shi’ism in the Maghrib and Al-Andalus* adlı eserleri Şîi-Fatimî hareketin Kuzey Afrika ve Endülüs’teki faaliyetleri hakkında çalışmamız açısından kıymetli bilgiler vermektedir.

Ignaz Goldziher’in, *Die Zâhirîten* ve Tevfik b. Ahmed el-Galbazûrî’nin *el-Medresetü’z-Zâhiriyye bi’l-Mağrib ve’l-Endelüs* isimli eserleri Endülüs’te Zâhirîlik ile ilgili başat eserler arasında yer almaktadır. İbnü’s-Sağîr’in *Ahbârü’l-eimmeti’r-Rüstemiyyîn* eseri Hâricî merkezli Rüstemîler’in Kuzey Afrika’daki faaliyetleri yanında Endülüs ile ilişkileri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Miguel Asín Palacios’un *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*, isimli eseri ise Endülüs’ün düşünce dünyasında derin etkiler bırakmış İbn Meserre ve hareketi hakkında yazılmış önemli eserler arasındadır.

Ülkemizde de Endülüs’ün mezhebî yapısına ışık tutan özellikle İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Mehmet Dalkılıç’ın *İbn Hazm’a Göre İslam Mezhepleri* isimli bir eseri bulunmakla birlikte baskısı bulunmadığından bu esere ulaşamadık. Yine aynı yazara ait *İbn Hazm Perspektifinden Endülüs’te Mu’tezile* isimli makaleden yararlandık. Bu alanda

⁶⁶ Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b Ebî Bekir Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve’n-nihal*. (Kahire: Müessesetü’l-Halebî, 1968), 1/3-7; Ömer Faruk Harman, “el-Milel ve’n-Nihal”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/58-60.

yapılan önemli çalışmalardan birisi de Abdullah Yekta'nın *İbn Hazm'in İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu* isimli doktora tezidir. Muharrem Akoğlu'nun *İbn Hazm'in Mutezileye Yönelik Eleştirileri, Endülüslü Sufî Muhammed b. Meserrenin Mutezileye Nispeti Meselesi* isimli bölgede Mu'tezile'nin varlığına yönelik çalışmaları bulunmaktadır.

Betül Yurtalan'ın *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* isimli yüksek lisans çalışmasında da Endülüs ile ilgili bir bölüm bulunmakta ve bölgenin mezhebî yapısı ile ilgili bilgiler vermektedir. Gülten Çam'ın, *İbn Hazm'in Zâhirîlik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları* isimli yüksek lisans çalışması da yine Endülüs'te mezhepler ve özellikle Zâhirîlik açısından önemli çalışmalardan biridir. Aisha Abulqasem Khalifa Ajjouat'ın *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâlikîlik İlişkisi* isimli yüksek lisans çalışması Endülüs'te Mâlikîlik-Eşarîlik ilişkisi açısından faydalandığımız çalışmalar arasındadır.

D. Araştırmanın Yöntemi

İslam Mezhepleri Tarihi'nin içerisinde metodolojisini de barındıran kapsamlı bir tarifini Sönmez Kutlu şu şekilde yapmaktadır: “İslâm Mezhepleri Tarihi, geçmişte ve günümüzde siyasî ve itikâdî gayelerle vücut bulmuş “İslâm Düşünce Ekolleri” diyebileceğimiz beşeri ve toplumsal oluşumların doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri, İslâm düşüncesine katkılarını temel kaynaklardan hareketle, zaman-mekan bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde, betimleyici metodla ve tarafsız bir gözle inceleyen bir bilim dalıdır.”⁶⁷ Verdiğimiz tanımda da görüldüğü gibi mezheplerin siyasî yapı ile direkt ilişkisi bulunmaktadır.

Endülüs gibi belli bir coğrafya üzerinden mezhepleri ele aldığımız bu çalışmada, öncelikle bölgenin siyasî tarihi ele alınmıştır. Bölgede dönemsel olarak farklılık gösteren mezhebî hareketler, bölgeye has oluşan siyasî dönemlere uygun olarak ve siyasetle olan ilişkileri dikkate alınarak incelenmeye gayret edilmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Endülüs, Emevîlerin çöküşüne kadar Kuzey Afrika genel valiliğine bağlı bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Endülüs Emevî

⁶⁷ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 10-11.

Devleti I. Abdurrahman tarafından kurulduktan sonra da tüm tarihsel süreçlerinde Endülüs Kuzey Afrika'dan her anlamda etkilenmeye devam etmiştir.

Mezhepler tarihinin en önemli ilkelerinden biri tarafsızlık ilkesidir. Bir mezhebi ele alırken dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri o mezheple ilgili tüm kaynakların tarafsızlık süzgecinden geçirilmesidir. İlk dönem kaynaklarının en büyük sorunlarından biri, eser kaleme alanların bir kısmının tarafsızlık ilkesini koruyamamasıdır. Bu sorunu en aza indirmenin önemli yollarından biri de bir mezheple ilgili tek bir kaynaktan yetinmeyerek birçok kaynaktan karşılaştırmalı olarak ele almak olabilir. Çalışmada bu hususa dikkat edilmiştir.

Yöntem bilgisinin bilimsel araştırmalarda önemli bir yere sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu anlamda bilimsel çalışmalar açısından belirli bir plan ve usûl ve çerçevesinde yürütülmesi çalışmanın sağlam temeller üzerinde yükselmesine katkı sağlamaktadır. Tarihî bir konu üzerine odaklanan böyle bir çalışma açısından da elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi noktasında yöntem bilgisi büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte tarihsel bir zeminde çalışan Mezhepler Tarihi açısından da yapılacak olan araştırmalarda genel olarak üç önemli aşama bulunmaktadır. Bunlardan ilki konu ile ilgili literatür çalışması yapılarak gerekli bilgi ve belgelerin toplanarak tasnif edilmesidir. Araştırmanın ikinci boyutu elde edilen verilerin fikir-hadise ve zaman-mekân irtibatı içerisinde anlaşılması sürecine girilmesidir. Araştırmanın son aşamasını ise elde edilen verilerin değerlendirilerek yeniden inşa sürecine girilmesi ve çalışmanın tamamlanmasıdır.⁶⁸

Çalışmamız İslam Mezhepleri Tarihi alanından olduğu için bu alan için geçerli olan araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Konumuz Endülüs'te İslam Mezhepleri olması hasebiyle araştırmamızın mekânı olan Endülüs coğrafyası özelinde, mezheplerin bu bölgeye giriş süreçleri, bölgeye girişlerinde etkili olan faktörler, bu durumu etkileyen siyasî ve sosyo-kültürel arkaplan, bölgenin öncelikle kendi ana kaynaklarından taranarak ve bu konuda yapılan tarihi ve çağdaş çalışmalar değerlendirilerek ortaya koyulmaya gayret edilmiştir.

⁶⁸ Onat - Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", 24-34.

Bölgede faaliyet gösterebilmiş mezheplerin bölgeye girdikten sonra gösterdiği değişimler ve bu değişimlere etki eden faktörler kaynaklar karşılaştırmalı olarak incelenerek ortaya koyulmuştur. Örneğin Zâhirîlik mezhebi bölgeye girmesinden itibaren özellikle İbn Hazm ile birlikte hem kelimâ alanda gelişim göstermiş hem de İbn Hazm'a nispetle Hazmiyye olarak anılır olmuştur. Yine Mâlikîlik Endülüs'e girdikten sonra bölgedeki öncü isimleri tarafından değişime uğrayarak Endülüs Mâlikîliği ve alt unsurları ortaya çıkmıştır.

Bölgeye ulaşan mezheplerin siyasetle ilişkileri de hem tarihî kaynaklardan hem de mezhepleri konu edinen öncelikle temel eserlerden taranarak, mezhep-siyaset etkileşimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu durum özellikle bölgenin ana mezhebi olan Mâlikîlikîliğin siyasî alana nüfuzunda daha net bir şekilde görünmektedir. Bu anlamda Endülüs'te siyasî hayata yön veren de çoğunlukla bu mezhep olmuştur.

Çalışmamıza konu olan mezheplerin ele aldığımız önemli hususlarından biri de bölgedeki önemli isimleridir. Bu isimler tarih, tabakât, biyografi, edebiyat, coğrafya gibi bölgeyi konu edinen en eski kaynaklardan araştırılmış, çelişkili bilgiler karşılaştırmalı olarak ele alınarak giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle doğum ve ölüm tarihlerinde bu tür çelişkilere sık sık rastlanmıştır. Bu konuda başka bir husus da mezheplerin öncü isimlerinin mezhebî tercihlerinin ortaya konulmasında yaşanmaktadır. Örneğin bir kaynakta Mâlikî olarak verilen isim başka bir kaynakta Şâfiî ya da Zâhirî olarak verilebilmekte ya da herhangi bir mezhebi tercih etmeyen isimler bir mezhebin müntesibi olarak verilebilmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri yazarların taraflı bakış açısıdır. Bu tür çelişkili durumlar bir kaynaktan yetinilmeyip birçok kaynaktan incelenerek aşılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS SİYASÎ TARİHİ

Bu bölümde Endülüs'ün siyasî tarihi, bölgenin 92/711 yılında gerçekleşen fethinden itibaren kronolojik olarak ele alınmaktadır. Endülüs tarihi, bölgenin siyasî ve sosyo-kültürel yapısının bir sonucu olarak Valiler Dönemi (92-138/711-755), Endülüs Emevîleri Dönemi (139-422/756-1031), Mülûküt-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090), Murâbitlar Dönemi (483-542/1090-1147), Muvahhidler Dönemi (542-626/1147-1229), Nasrîler (Benî Ahmer) Dönemi (635-898/1238-1492) şeklinde, altı farklı dönemden meydana gelmektedir. Endülüs'ün kendisine özgü bu dönemleri, bölgede temsil edilen mezhepler açısından da belirleyici bir etkiye sahip olmuştur.

A. İspanya'nın Fethi

Endülüs siyasî tarihinin şekillenmesinde, aynı zamanda bölgede mezheplerin yayılıp gelişmesinde, bir üs görevi üstlenmesi nedeniyle Kuzey Afrika özel bir yere sahiptir. Bu bakımdan öncelikle Kuzey Afrika'nın fethini ele almak yerinde olacaktır. Genel anlamda bu bölge Mağrib olarak tanımlanmakta ve Müslüman coğrafyacılar tarafından Libya ve çevresi Yakın Mağrib, Tunus ve Cezayir Çevresi Orta Mağrib, Fas ve Moritanya Çevresi ise Uzak Mağrib olarak adlandırılmaktadır. Libya'nın batı tarafı ile Tunus çevresi İfrîkiye olarak da isimlendirilmektedir.⁶⁹

Mağrib'in fethinin ilk aşaması olarak Hz Ömer döneminde Amr b. el-Âs komutasındaki birliklerle Trablus'un fethedilmesi ve halkına cizye konulması ile başlamıştır.⁷⁰ Hz. Osman döneminde Mısır ve İskenderiye valiliği görevini yürüten Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in isteği ile İfrîkiye tarafına bir harekâtın onaylandığı ve destek olarak bazı birliklerin de 27/647 yılında o bölgeye gönderildiği bilinmektedir. Daha sonra Ukbe b. Nafi de birlikleri ile oraya ulaşmıştır. O dönem bölgedeki hâkimiyet Bizanslıların elindeydi. Bizanslılarla Müslümanlar Trablus bölgesindeki Sübeytla şehrinde karşılaşmışlardır. Mücadele çok uzun sürmüş, fakat

⁶⁹ Özdemir, *Endülüs*, 15; Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/515-516.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/409; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/8; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/380.

Hz. Osman'ın Abdullah b. Zübeyr'i yardıma göndermesi ile Müslümanlar galip gelmişlerdir.⁷¹ Bu savaş kaynaklarda Gazvetü'l-Abâdile⁷² olarak geçmektedir.

İfrîkiye halkının antlaşma şartlarına uymamaları nedeniyle 33/653 veya 34/654'te onlarla tekrar savaşan Abdullah b. Zübeyr, mücadeleyi kazanmış ve onları tekrar itaat altına almayı başarmıştır.⁷³ Kuzey Afrika'nın fethi ile birlikte İslam ordularının yeni hedefi İspanya olmuştur.

1. Fetih Öncesi İspanya

Bölgenin Endülüs olarak isimlendirilmesi konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Burada yaşayan bir kavmin isminin "Endülüş" olduğu ve bu kelime Arapçalaştırılarak "Endülüs" şeklini aldığı nakledilmektedir. Endülüs isimlendirmesi ile ilgili olarak başka bir rivayette Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu olan Endülüs'ten geldiğidir. Hristiyanlar ise burada yaşayan ve asılan birinin ismine nispetle "İşbaniyye" olarak isimlendirmişlerdir.⁷⁴

Afrika ile Avrupa arasında bir köprü konumunda olan İber Yarımadası'nda, Müslümanlarca fethedilmeden önce, Germen boylarından biri olan Vizigotlar hüküm sürmekteydi ve Hispania adıyla bilinmekteydi. V. Yüzyılda barbar olarak nitelendirilen Alanlar, Süevler, Vandallar vb. birçok kavim yarımadaya akın etmiş, sonuç olarak bölgeyi büyük yıkım ve tahribatlarla ele geçirmişlerdir. Sonraki süreçte Vizigotlar bölgede hâkimiyet sağlamışlardır. III.-V. Yüzyıllar arasında İberya halkının büyük çoğunluğu Katolik Hristiyanlığa girmiştir. İspanya tarihi Vizigotlar'ın sürekli taht kavgalarına sahne olmuştur.⁷⁵ Miladi 472 yılından 700

⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/318-319; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Mostar Yayınları, 2012), 29.

⁷² Bu savaşa İslam Tarihi kaynaklarında "Harbü'l-Abâdile" veya "Gazvetü'l-Abâdile" olarak isimlendirilmesinin sebebi Abdullah b. Sâd, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer gibi Abdullah isimli yedi sahâbinin katılmış olmasıdır. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/318.

⁷³ Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele sebebiyle bölge Rumlar tarafından ele geçirilmiştir. Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte o bölgeye Muaviye b. Hudeyc 40/660 tarihinde gönderilmiş ve tekrar bölge hâkimiyet altına alınmıştır. Daha sonra 50/670 tarihinde Muaviye b. Hudeyc görevden alınarak yerine Ukbe b. Nafi getirilmiştir. Ukbe b. Nâfi bölgede aktif olabilmek için karargâh gerektiğini düşünerek 50/670 yılında askeri bir amaçla Kayrevân şehrini kurmuştur. Böylece burası bölgedeki fetihlerin merkezi haline gelmiştir. Bkz. Özkuyumcu, "İfrîkiye", 21/515; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/18-19.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/35-36. Endülüs isimlendirmesinin kökeni ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", *İSTEM*, 14 (01 Aralık 2009): 371-376.

⁷⁵ Özdemir, *Endülüs*, 17/20.

yılına kadar yirmi beş kral tarafından yönetilen bölgede son kralın Roderic (Rodrigo) olduğu bilinmektedir. Özellikle son gelen krallar Witiza ve Roderic dönemlerinde halka yapılan baskı ve zulümler ülkede iç karışıklığın önünü açmış ve muhalif kesimlerin organize olmalarına sebep olmuştur.⁷⁶

2. Fethin Sebepleri

İslam orduları, Sahâbe ve Tâbiûn döneminde çok hızlı bir fetih hareketine girişmiş ve geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kuzey Afrika uç bölgelerine kadar ulaşan fetih hareketleri yeni bir hedef belirlemeyi gerektirmiştir. Güney veya kuzeye yönelme stratejileri arasında seçim yapmak durumunda olan Emevî yönetimi bölgeden gelen bilgiler doğrultusunda kuzeye hareket etmeyi uygun görmüştür. Bu durumun sebepleri arasında Afrika'nın güney bölgelerinin fetih hareketleri için hem coğrafî hem de maddî anlamda uygun olmaması sayılabilir.⁷⁷ Genel itibari ile İslam devletlerince yapılan fatihlerde ana amaç İslam'ın farklı bölgelere ulaştırılarak dine hizmet edilmesi düşüncesidir.

Fethin sebeplerinden biri de dönemin İspanya krallarının halka yaptığı baskı ve zulümlerdir. Bu baskı ve zulümlerden bunalan İspanyollar, Müslümanları kendileri davet etmişlerdir. Fethin sebepleri ile ilgili öne sürülen farklı bilgiler de bulunmaktadır.⁷⁸

3. Fethin Gerçekleşmesi

Kont Julian'ın Müslümanları yardıma çağırması üzerine⁷⁹ Mûsâ b. Nusayr, Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'e bir mektup yazarak Endülüs'ten gelen teklifi bildirmiş ve Endülüs'ü fethetmek için izin istemiştir. Halife öncelikle küçük bir birlikle keşif yapılmasını istemiştir. Mûsâ da bu emirle azatlılardan Tarîf adlı birini yaklaşık yüz atlı ve dört yüz kişilik bir birlikle Endülüs'e göndermiştir.⁸⁰ Tarîf dört gemi ile Endülüs yakınında Palomas isimindeki bir adaya ayak basmıştır. Bu sebeple

⁷⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 233; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 16; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 12-21.

⁷⁷ Müslümanların Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya yönelme sebepleri ile ilgili bkz. W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 14-15; Nizamettin Parlak, "Endülüs'ün Fethine Giden Süreç: Fetih Öncesi Endülüs" (Fetihleri Anlamak Fatihleri Anmak, İstanbul, 2018), 83-103.

⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39-40.

⁷⁹ Özdemir, *Endülüs*, 21-28.

⁸⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 229.

bu adaya “Tarîf Adası” denilmektedir. Sonra Yeşil Ada (Algeciras/Cezîretülhadrâ) üzerine yürümüş ve birçok ganimet ele geçirerek 91/710 yılında geri dönmüştür. Bu durumu gören Mûsâ daha büyük bir ordu ile fetih için hazırlıklara başlamıştır.⁸¹

Mûsâ b. Nusayr 92/711 yılında azatlısı olan ve o devirde Tanca valisi⁸² olan Târik b. Ziyâd’ı, Endülüs’e göndermiştir. Târik Endülüs kıyılarına vardığı zaman, günümüzde Cebelitârik olarak bilinen⁸³ tepeye çıkmış ve buradaki kaleyi ele geçirerek çevresini güvence atına almıştır. Daha sonra Yeşil Ada bölgesini ele geçiren Târik, Şezûne şehrine doğru hareket edince bölgede toplanan Hristiyan birlikleri Tûdmîr komutasında saldırıya geçmiş ancak muvaffak olamamış ve Şezûne ele geçirilmiştir.⁸⁴ Tûdmîr’den gelen haberler üzerine bu defa da kardeşinin oğlu Banj’ı gönderen Roderic, aldığı mağlubiyetler üzerine tekrar büyük bir ordu hazırlamaya başlamıştır.⁸⁵ Hatta tahtından ettiği eski kral Witiza’nın çocuklarından bile yardım istemek zorunda kalmıştır. Roderic yaklaşık yüz bin civarında bir ordu hazırlamıştır.⁸⁶ Büyük bir ordu hazırlandığı haberini alan Târik, Mûsâ b. Nusayr’dan yardım istemiş, Mûsâ da yaklaşık beş bin civarında bir birlik daha göndermiştir. Bu gönderilen birliklerle İslam ordusunun sayısı on iki bine çıkmıştır.⁸⁷

İki ordu Toledo ile Cezîretü’l-Hadrâ arasında, Kurtuba’daki Vâdi-i Lekke mevkinde 92/711’de karşılaşmıştır. Yaklaşık sekiz gün süren savaş sonunda Roderic’in ordusu büyük bir bozguna uğramış ve Roderic savaş meydanında kaybolmuştur.⁸⁸ Kaçanların büyük çoğunluğu İstece şehrine gitmişler ve bölge halkıyla küçük bir ordu hazırlamışlardır. Târik onları takip ederek İstece’ye ulaşmıştır. Şehrin etrafı surlarla çevrili olmasına karşın Müslümanlar çok kayıp vererek orayı da ele geçirmişlerdir.⁸⁹

⁸¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41.

⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib*, 232; Merraküşî, *el-Mu’cib*, 16; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/43; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/144.

⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41.

⁸⁴ Sâmerraî vd., *Târîhu’l-Arab*, 31; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 36-37.

⁸⁵ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/8; Sâmerraî vd., *Târîhu’l-Arab*, 31.

⁸⁶ Himyerî, *Ravzü’l-mi’târ*, 35; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 1/256.

⁸⁷ Witiza’nın çocuklarının, bu isteğe olumlu cevap vermelerinin altında tekrar krallığı ele geçirme düşüncesi yatmaktadır. Bkz. Özdemir, *Endülüs*, 23.

⁸⁸ Vâdi-i Lekke’de meydana gelen savaşla ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/8; Bernhard Whishaw - Ellen M. Whishaw, *Arabic Spain : sidelights on her history and art* (London: Smith, Elder & Co., 1912), 42-44; Özdemir, *Endülüs*, 23-24.

⁸⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40.

Târik, Julian'ın beraberinde getirdiği izcilerle onun tavsiyesi üzerine orduyu gruplara ayırmış, onları Kurtuba (Cordoba), Gırnata (Granada), İlbîre (Elvira), Mâleka (Malaga), Tudmîr (Teodomiro) bölgelerine göndermiş, kendisi ise Tuleytula'ya (Toledo) doğru yola çıkmıştır.⁹⁰ İslam ordusuna, İspanya'da yaşayan ve Hristiyanlar tarafından zulüm gören Yahudiler de destek vermiş, Târik b. Ziyâd tarafından Tuleytula'ya yerleştirilmişlerdir.⁹¹

Mûsâ b. Nusayr, Târik'in bu hızlı fetihleri karşısında, kendisini Tuleytula'da beklemesini söyleyerek Endülüs'e doğru yola çıkmıştır. Endülüs'e vardığında Târik'in izlediği yolun batı kanadını takip ederek İşbîliyye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Luzitanya (Lusitania), Mârîde (Merida) şehirlerini ele geçiren Mûsâ, Tuleytula'ya doğru yola çıkmış ve yolu üzerindeki birçok merkezi ele geçirmiştir. Mûsâ'nın Tuleytula'da karşılaştıklarında Târik'a sözünü dinlemeyip fetihlere devam ettiği gerekçesi ile kamçıyla vurduğu rivayet edilmektedir.⁹² Tuleytula'da Târik ile buluştuktan sonra Mûsâ b. Nusayr Sarakusta ve çevresinde fetihlere devam ederken Velîd b. Abdülmelîk'in elçisi gelmiş ve halifenin onu yanına çağırdığını bildirmiştir. Bu durum hoşuna gitmese de Mûsâ, Endülüs'e vali olarak oğlu Abdülaziz'i bırakıp, Târik'la birlikte Velîd b. Abdülmelîk'in yanına gitmiştir.⁹³ Bu fetihler sonucunda İspanya'nın doğusundaki Tudmîr, batısındaki Luzitanya ve kuzeyindeki Asturias bölgeleri, dışında kalan tüm topraklar İslam hakimiyetine geçmiştir.⁹⁴

Fetih bölgedeki etnik yapıyı etkileyerek değişim meydana getirmiştir. Bu etkileşim sonucunda İslam'ı kabul eden İspanyolların oluşturduğu Müvelledler (Müvelledûn), Arap kültürünü benimseyen İspanyolların oluşturduğu Müstağribler (Mozarabes) ve Slav ırkından olan köleler için kullanılan Saklebîler (Sakâlîbe) gibi alt toplumsal gruplar ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Bu durumun ortaya çıkışında şüphesiz bölgede uygulanan dinî ve ekonomik özgürlük politikaları etkili olmuştur.

⁹⁰ Târik b. Ziyâd'ın fetihleri ile ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/3-9.

⁹¹ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 394.

⁹² Musa b. Nusayr'ın Endülüs'e girişi ve Târik b. Ziyad ile karşılaşması ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/13-15.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42-43; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/16.

⁹⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 57.

⁹⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 27.

B. Endülüs'te Siyasî Dönemler

Endülüs siyasî tarihi, fethinden itibaren farklı yönetim anlayışlarına sahne olmuştur. İktidar mücadeleleri neticesinde Endülüs tarihinde genel anlamda altı farklı dönem ortaya çıkmıştır. Fetihten yaklaşık 137/755 yılına kadar olan dönem Valiler Dönemi; Abdurrahman b. Muâviye'nin 137-138/755-756 yıllarında Endülüs'e gelerek iktidarı ele geçirdiği ve yaklaşık 422/1031 yılına kadar olan dönem Endülüs Emevileri Dönemi; Endülüs Emevilerinin 422/1031 yılında yıkılmasından itibaren ortaya çıkan yerel yönetimlerin olduğu ve 483/1090 yılına kadar olan dönem Mülûkü't-Tavâif Dönemi; Kuzey Afrika merkezli Murâbitların 483/1090 yılında Endülüs'e gelerek iktidarı ele geçirmesi ile başlayan ve 541/1147 yılına kadar devam eden dönem Murâbitlar Dönemi; Kuzey Afrika merkezli Muvahhidlerin 541/1147 yılında Endülüs iktidarını ele geçirdikleri ve 624/1229 yılına kadar olan dönem Muvahhidler Dönemi; bölgesel yönetimlerin tekrar ortaya çıktığı ve en güçlüleri olan Ahmerîlerin 635/1238 yılında iktidarı ele geçirmesi ile başlayan ve 897/1492 yılına kadar olan dönem Nasrîler Dönemi olarak isimlendirilmektedir.

1. Valiler Dönemi (Emevîlere Bağlı) (92-138/711-755)

İfrîkiye Valisi Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs valiliğine oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'yı (ö. 98/716) atamasından sonra yaklaşık kırk iki yıl süren ve sayıları yirmi civarında olan ve Emeviler tarafından atanan valilerin yönettiği dönem "Valiler Dönemi" olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemde fetih hareketleri kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak Abdülaziz, daha iki yılı dolmadan bir suikast sonucu şehit edilmiştir.⁹⁶ Abdülaziz'in şehadetinin ardından merkezden vali atanmayınca bölgenin ileri gelenleri tarafından 98/716 yılında Mûsâ b. Nusayr'ın yeğeni Eyyûb b. Habîb el-Lahmî yönetime getirilmiştir. Eyyûb, yönetim merkezini İşbîliyye'den Kurtuba'ya taşımıştır.⁹⁷ Endülüs'teki karışıklıklar ve Vali Abdülaziz'in öldürülmesi nedeniyle

⁹⁶ Endülüs'ün ilk valisi Abdülaziz b. Musa'nın öldürülmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (01 Mart 2002), 65-87.

⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/74; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/151.

98/716 yılında Eyyûb b. Habîb'in yerine valiliğe el-Hurr b. Abdurrahman es-Sekâfi atanmıştır.⁹⁸

Hurr b. Abdurrahman'dan sonra 112/730 yılına kadar kısa aralıklarla yaklaşık on beş vali görev yapmıştır. Bu valiler dönemlerinde de fetih hareketlerine devam edilmiş, özellikle Fransa içlerine doğru harekâtlar gerçekleştirilerek, Karkaşûne (Carcassonne), Sebtemâniye (Sebtemania) gibi şehirler ele geçirilmiştir. Bu dönemlerdeki vali değişimleri, bazen halk tarafından bazen de merkezin otoritesi ile gerçekleşmiştir.⁹⁹

Abdurrahman el-Gâfikî 112/730 yılında İfrîkiye Valisi Ubeyde b. Abdurrahman tarafından ikinci kez valiliğe getirilmiştir.¹⁰⁰ Abdurrahman el-Gâfikî Fransa tarafına fetih hareketine yönelmiş, 114/732 tarihinde Tours civarında Puvatya'da (Poitiers) Şarl Martel'in ordusuyla büyük bir çarpışma meydana gelmiştir. Vali Abdurrahman şehit düşünce ordu dağılmış ve Müslümanlar çok büyük kayıplar vermişlerdir.¹⁰¹ Bu savaşla birlikte Müslümanların Avrupa'daki ilerleyişi büyük bir darbe almıştır.

Abdurrahman el-Gâfikî'nin şehit olmasının ardından İfrîkiye Valisi Ubeyde tarafından 114/732 yılında Abdümelik b. Katân el-Fihri vali olarak görevlendirilmiş, iki yıl görev yaptıktan sonra yerine Ukbe b. Haccâc el-Kays atanmıştır. Ukbe b. Haccâc, teşkilatlanmaya önem vermiş, devlet idaresi, eğitim, adalet ve askeri alanlarda çok önemli düzenlemeler yapmıştır. Ayrıca Ukbe döneminde, Frank topraklarına yönelik kuzey fetihlerine devam edilmiştir.¹⁰² Ukbe tarafından Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Berberî-Hâricî isyanlarını bastırmak için destek birlik

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/74.

⁹⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/74; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2-27-28; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/151; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/17; İnân, *Devlet'ül-İslam*, 1/77.

¹⁰⁰ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/28; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/176.

¹⁰¹ Taha Abdülmaksûd Abdüllhamîd Ebû Ubeyye, *Mûcez an fütûhâti'l İslamiyye* (Kahire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmiati Kâhire, t.y.), 106; Özdemir, *Endülüs*, 33-34. Tours, civarında meydana gelen savaşta Müslümanların büyük kayıplar vermeleri nedeniyle buraya Belâtüşşühedâ (Şehitler Sarayı) isimlendirmesi yapılmıştır. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/50-51; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/235-236; Tefkî Beru, *Târîhu'l-Arabü'l-kadîm* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 2001), 230.

¹⁰² İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/50-53; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/236.

gönderilmiş, böylece Endülüslülerin Haricîlerle ilk mücadelesi Ukbe döneminde meydana gelmiştir.¹⁰³

Kuzey Afrika'da başlayan karışıklıklar Endülüs'e de sıçramış, Abdülmelik b. Katan el-Fihri bu karışıklıklardan yararlanarak 122/740 yılında Ukbe b. Haccâc'ı makamından indirmiştir.¹⁰⁴ Mısır'dan Berberî-Hâricî ayaklanmaları bastırması için gönderilen ancak Kuzey Afrika'da zor durumda kalan Belc b. Bişr'i Endülüs'e almak istemeyen Abdülmelik, ayaklanmalar karşısında etkisiz kalınca, bir yıl sonra çıkmaları konusunda anlaşarak, onları Endülüs'e kabul etmiştir. Ancak Belc b. Bişr Endülüs'ten çıkmamış savaşı idareyi devralmıştır.¹⁰⁵

Endülüs'te ortaya çıkan bu karışıklıklardan sonra ikinci bir asabiyet mücadelesi baş göstermiştir. Bu durum sonrasında İfrîkiye valisi olan Hamdullâh'tan yardım istenince, tamamı Berberî olan bir orduyla "Ebü'l-Hattâr" lakaplı Hüsâm b. Dırrâr el-Kelbî Endülüs'e gönderilmiş ve yönetimi eline almıştır. Ebü'l-Hattâr bu kavmiyetçiliği sona erdirmek için farklı bölgelerden gelen Arapları kendilerine uygun olan bölgelere dağıtmıştır.¹⁰⁶ Böylece Kurtuba'daki asayışı de sağlamıştır. Ancak daha sonra patlak veren Kaysî ve Yemenî çekişmesi, yaklaşık on yıl devleti meşgul eden bir asabiyet savaşına dönüşmüştür.¹⁰⁷ Bu asabiyet savaşını etkileyen önemli etkenlerden birisi de Yemenlilerin büyük bir kısmının Şîliğin ilk nüveleri olarak kabul edilen Hz. Ali taraftarlığını benimsemiş olmalarıdır.

Ebü'l-Hattâr'a karşı 128/745 yılında harekete geçen Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî bu mücadeleden galip çıkmış ve iki yıl görev yapmıştır.¹⁰⁸ Halkın isteği ile Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri 129/746-747 yılında vali olarak seçilmiştir. el-Fihri, yaklaşık on yıl süren valiliği boyunca halk içindeki karışıklıkların çözümüne yönelik önlemler almıştır. İspanya bölgesi, Kurtuba(Cordoba), Tuleytula (Toledo), Mârîde

¹⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 246; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/53-54; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/241-242.

¹⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 245-246; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/51-52; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/19.

¹⁰⁵ Belc'in Endülüs idaresini teslim alması ile ilgili bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/273-274; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/21.

¹⁰⁶ Bu dönemde meydana gelen asabiyet merkezli çatışmalarla ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 153; İbn İzârî, *el-Beyân*, 33; Ziya Paşa, *Endülüslü Tarihi*, 58.

¹⁰⁷ Özdemir, *Endülüs*, 38-39.

¹⁰⁸ Sevâbe'nin ismi bazı kaynaklarda Sa'lebe olarak da yer almaktadır. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/35; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/153; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/127.

(Merida), Sarakusta (Zaragoza), Arbûne (Narbona) olmak üzere beş merkezi bölgeye ayrılmıştır. Yusuf el-Fihri'nin komutanlardan Âmir b. Amr el-Kureyşî, Berberîleri Abbâsiler adına ayaklandırmıştır. Yusuf el-Fihri ayaklanmayı bastırarak mücadeleyi kazanmıştır.¹⁰⁹ Bu ayaklanmanın nedenlerinden biri de Yusuf el-Fihri'ye destek verenlerden biri olan Sümeyl b. Hâtim'in, Kerbela'da Hz. Hüseyin'i şehit edenlerden birinin torunu olmasıdır.¹¹⁰

Abbâsîler, 132/750 yılında Emevîler Devleti'ni sonlandırınca, Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye (ö. 172/788) kaçarak öncelikle Kuzey Afrika'ya gelmiştir. I. Abdurrahman, Endülüs'te kendisine destek çıkılacağını öğrenince de Endülüs'e geçmiş,¹¹¹ 6 Zilhicce 138/11 Mayıs 756 tarihinde Yusuf el-Fihri'yi mağlup ederek yönetimi eline almıştır. Daha sonra Yusuf tekrar adam toplayıp karşı koymak istedi ise de anlaşarak yönetimi Abdurrahman'a bırakmış, böylece Endülüs Emevîleri Dönemi başlamıştır.¹¹²

Valiler döneminin başından itibaren Endülüs'ün resmî statüdeki mezhebî Evzâfîlik olmuştur. Mezhebin bölgede yayılmasında Emevîlere bağlılık önemli bir unsur olarak kabul edilebilir. Fetihden itibaren Endülüs Emevîleri döneminin ilk yıllarına kadar Endülüs hukuk sistemi ve dinî işleyiş bu mezhep üzerinden yürütülmüştür.

2. Endülüs Emevîleri Dönemi (137-422/756-1031)

I. Abdurrahman (Abdurrahman b. Muâviye, ed-Dâhil) (138-172/756-788) iktidarı boyunca sürekli kabile mücadeleleri ve isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.¹¹³ Bu isyanların pek çoğunun arkasında mesafenin uzaklığı dolayısı ile direkt müdahale yerine Endülüs'te bulunan muhalifleri destekleme siyaseti izleyen, kendilerinden bağımsız bir İslam devletinin varlığını kabul etmeyen Abbâsîler

¹⁰⁹ Abdurrahman el-Fihri dönemi ile ilgili bilgiler için krş. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/19; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/42; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 60-62; İnân, *Devletü'l-İslam*, 129.

¹¹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/234; İbn Hazm, *Ensâb*, 1/287; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/34.

¹¹¹ Abdurrahman b. Muaviye'nin Endülüs'e geçişiyle ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/43; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/155; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/27.

¹¹² Abdurrahman b. Muaviye'nin Endülüs'te giriştiği iktidar mücadelesini kazanması ve Endülüs Emevîleri Dönemi'nin başlaması ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 5/74-75; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/40-47; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/155; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/147.

¹¹³ Fihri'lerin ayaklanmaları ile ilgili bkz. İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 5/82-83; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/49; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/339-340.

bulunmaktadır. İlk ayaklanmayı dönemin Abbâsi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un teşviki ile Kuzey Afrika'da bulunan Alâ b. Muğîs, Abbâsi devletinin işareti olan siyah sancakla başlatmış,¹¹⁴ İşbiliye yakınlarında hezimete uğramıştır.¹¹⁵ Endülüs'te 163/779 yılında aynı anda birçok isyan ortaya çıkmıştır. I. Abdurrahman, Abbâsiler ve Franklar tarafından desteklenen Abdurrahman b. Habîb el-Fihri, Barselona Valisi Süleyman b. Yakzân, Sarakusta'da Hüseyin b. Yahyâ el-Ensârî ayaklanmalarını bastırmıştır.¹¹⁶

I. Abdurrahman, sadece siyasî değil, itikadî ayaklanmalar ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Şakyâ el-Berberî'nin¹¹⁷ 150-151/767-768 yıllarında ayaklanması itikadî içerikli siyasî bir ayaklanmadır. Temel hedefi Endülüs'te Fatımî-İsmâilî Devleti'nin temellerinin atılmasını sağlamak ve Endülüs'ü Fâtımîlere bağlı bir eyalet haline getirmek olan bu ayaklanma, I. Abdurrahman'ı yaklaşık on yıl boyunca meşgul etmiştir.¹¹⁸ Bu dönemde mezhebî durum Evzâilik üzerinden şekillense de, yapılan kadı atamalarına bakılınca Mâlikîliğe doğru bir dönüşümün ilk izlerine rastlanmaktadır.¹¹⁹ I. Abdurrahman, bu isyanlarla uğraşırken bir yandan da Endülüs'ü tüm hatları ile tam bir devlet haline getirebilmek için çok köklü değişiklikler yapmıştır.¹²⁰ I. Abdurrahman 172/788 yılındaki vefatından önce yerine en küçük oğlu Hişam'ı veliaht tayin etmiştir.¹²¹

I. Hişam'a karşı ağabeyleri Süleyman ve Abdullah ayaklanmışlar ancak yenilerek anlaşmak zorunda kalmışlardır.¹²² I. Hişam içerideki isyanları bastırdıktan sonra kuzeye yönelmiş ve devletin isyanlarla mücadelesini fırsat bilip, sürekli

¹¹⁴ Bu dönemde meydana gelen Abbâsi destekli isyanlarla ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/157; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/157-162; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/157; Abdullah b. Abdülmün'im (ö. 727/1327) el-Himyeri, *Sıfatü Cezîreti'l-Endeliüs min er-Ravzü'l-mitâr fi-haberi'l-aktâr* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988), 36; İnân, *Devlet'ül-İslam*, 1/157-162.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/147.

¹¹⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/56-57; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/158; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/171-172.

¹¹⁷ Bu isim kaynaklarda farklı şekillerde yer alabilmektedir. İbn-i Haldûn ve İbn'l Esîr Şaknâ olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/173-174; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/158.

¹¹⁸ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/54-55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/343-346; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/157-158.

¹¹⁹ İbn Yûnus, *Târîh*, 1/103; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endeliüs*, 1/240; Humeydî, *Cezve*, 244; Dabbî, *Buğye*, 324.

¹²⁰ I. Abdurrahman dönemi gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili bkz. Özdemir, *Endülüs*, 45-48.

¹²¹ I. Abdurrahman kendisi için "emir" ve "melik" kelimelerinin kullanılmasını istemiş, halife unvanını kullanmamış ancak kendi adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/156-159.

¹²² İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/61-64; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/159-160.

saldırıları düzenleyen Franklara yönelik harekâta başlamıştır. Bu seferler ağırlıkla Cıllikiye (Galicia) bölgesine yönelik olmuştur.¹²³ Bu dönemde ilim yolculuğundan gelenler Endülüs'e Mâlikî mezhebini taşımışlardır. I. Hişam, Mâlikîlik mezhebini benimsemiş ve Mâlikî âlimlere değer vermiştir. Böylece Endülüs'te Evzâîlik gerileyerek Mâlikîlik devletin resmî mezhebi haline gelmiştir.¹²⁴

I. Hişam'dan sonra emirliğe künyesi "Ebü'l-Âsî" olan oğlu Hakem getirilmiştir.¹²⁵ I. Hakem, Frank topraklarına yönelik fetih hareketlerine devam etmiş ancak iç isyanlar nedeniyle ara vermek zorunda kalmıştır.¹²⁶ I. Hakem döneminde de Evzâîlik'ten resmî mezhep haline gelen Mâlikîliğe geçiş süreci devam etmiş, dönemin müftülerinden Abdullah b. Zünân, ilk başlarda Evzâîliğe göre fetvalar verirken daha sonra Mâlikîliğe uygun fetvalar vermeye başlamıştır.¹²⁷ I. Hakem'den sonra yerine "Mutarrif" lakaplı, oğlu II. Abdurrahman tahta geçmiştir.¹²⁸ II. Abdurrahman, kuzey bölgelerine yönelik harekâtlara devam etmiş, Hristiyanların Endülüs'e yönelik saldırılarına engel olmaya çalışmıştır.¹²⁹ II. Abdurrahman zamanında meydana gelen önemli olaylardan biri de başarı ile püskürtülen Endülüs'e yönelik Norman (Viking) korsan gemilerinin baskınıdır.¹³⁰

Babası gibi II. Abdurrahman da âlimlere mesafeli durmayıp bilakis onların fikirlerini alıp onlara değer vermiştir. Mesela oğlunun eğitimini emanet ettiği hocalardan biri de "Endülüs âlimi" lakaplı, Endülüs'e Mâlikîliği ilk taşıyanlardan biri

¹²³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/159-160; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/223; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 142.

¹²⁴ Dönemin ilmî hayatı ile ilgili bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/692; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 111-112; Mahmûd Şit Hattâb, *Kâdetü fethu'l-Endelüs* (b.y.: Müessesetü Ulümü'l-Kur'ân, 2003), 125; Özdemir, *Endülüs*, 2017, 50; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/61; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/300.

¹²⁵ I. Hakem döneminde yaşananlarla ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/461-462; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/124; Halef, *Nazm*, 1/167; Özdemir, *Endülüs*, 50-52.

¹²⁶ I. Hakem askerlerin halka karşı sert tutumu nedeniyle âlimlerin de desteği ile ayaklanan Rabad bölge halkının başkaldırısına, burayı komple yakıp yıkarak, halkını sürgün ederek cevap vermiştir. Bu yüzden kendisine "Rabadî" lakabı verilmiştir. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/69-70; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/339; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/22.

¹²⁷ İbn Yûnus, *Târîh*, 2/133; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/312; Humeydî, *Cezve*, 282-283; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/25; Dabbî, *Buğye*, 354; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/69-70; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/339; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/22.

¹²⁸ Mudarrâ isyanının ayrıntıları için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/532-533.

¹²⁹ Hristiyan Fedailer Hareketi ile ilgili bilgiler için bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/225-229; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/271-272; Halef, *Nazm*, 1/249-250; Özdemir, *Endülüs*, 2017, 56-60.

¹³⁰ II. Abdurrahman döneminde meydana gelen Normand (Viking) saldırıları ve yaşanan kanlı mücadeleler ile ilgili bilgiler için bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/87-88; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/345-346; Halef, *Nazm*, 2/561-564; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/263-264; Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları", *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 111-124.

olarak kabul edilen Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'dir (ö. 234/849).¹³¹ II. Abdurrahman alanında isim yapmış ünlü âlimleri Endülüs'e davet etmiş, onlara geniş olanaklar sunmuştur.¹³²

II. Abdurrahman'dan sonra yerine, veliaht tayin ettiği oğlu Muhammed gelmiştir. I. Muhammed, öncelikle Tuleytula'da meydana gelen isyanı bastırmıştır.¹³³ Daha sonra farklı bölgelerde de meydana gelen bu isyanların arkasında Leon ve Navarra krallıklarının desteğinin¹³⁴ bulunduğunu da belirtmek gerekir. Viking saldırıları I. Muhammed döneminde de devam etmiştir.¹³⁵ I. Muhammed, tüm iç isyanlara rağmen kuzey bölgesini ihmal etmemiştir.¹³⁶

I. Muhammed dönemi, mezhebî açıdan müsamahakâr bir dönem olması hasebiyle, resmî mezhep olan Mâlikîliğin yanında diğer mezhepler de temsil imkânı bulmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden biri de Şâfi mezhebine meyleden Beyyânî'nin devlette resmî göreve getirilmesidir.¹³⁷

I. Muhammed 273/886 yılında vefat edince yerine oğlu Münzîr geçmiştir. Emir Münzîr'in ani ölümü nedeniyle idareciliği iki yıl kadar sürmüştür. Bu dönemde Ömer b. Hafsûn tekrar isyan etmiş, Münzîr de kısa emirlik dönemini onunla mücadele içinde geçirmiştir.¹³⁸ Münzîr'den sonra yerine kardeşi Abdullah geçmiştir. Abdullah babası ve kardeşi döneminde temelleri atılmış olan ve neredeyse tüm Endülüs'e yayılmış olan kargaşa ve isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹³⁹ Endülüs'teki asabiyet, siyasî ve dinî içerikli bu karışıklıklar o kadar derinden

¹³¹ Ebû Mervân Hayyân b. Halef İbn Hayyân (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmud Ali Mekkî (Kahire: el-Meclisu'l-a'lâ li'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1390), 180; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 1/126; Zirikî, *el-A'lâm*, 8/176.

¹³² İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/281-282; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/51.

¹³³ Tuleytula isyanı ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. İbn İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/94-96; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/350; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/294-295.

¹³⁴ Araplarla bir türlü kaynaşamayan müvelledlerin isyanları, sadece Tuleytula ile sınırlı kalmamış, 254/848 yılında Mervan el-Cıllikî, Mâride'de, 258/872 yılında Benî Lübb, Sarakusta'da, 261/875 yılında Esed b. Hâris, Rondo'da 267/881 yılında, Ömer b. Hafsûn, Reyyo'da isyan hareketi başlatmışlardır. Emir Muhammed döneminde yaşanan müvelled isyanları ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/102-106; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/168-169.

¹³⁵ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/96-97; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/350.

¹³⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/95-105; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/168-169.

¹³⁷ Angel Gonzalez Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, çev. Hüseyin Mu'nis (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1955), 431; Tefik b. Ahmed el-Galbazûrî, *el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Riyad: Mektebetü ve Dâru İbni Hazm, 2006), 172.

¹³⁸ Emir Münzîr dönemi ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/114; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/317.

¹³⁹ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/121.

hissedilmiştir ki bunlar “el-Fitnetü’l-Kübrâ”¹⁴⁰ olarak isimlendirilmiştir. Emir Abdullah, menfaati için Abbâsîlerle, Galicia Kralıyla, Kuzey Afrikadan Ağlebilerle ve Fâtımîlerle arasını iyi tutmaya çalışarak, sürekli isyan çıkartan İbn Hafsûn ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁴¹ Ancak bu dönemde müttefik arayışında olan İbn Hafsûn, Fâtımîler ile ilişki içerisine girmiş, bölgeye gelen iki dâî İsmâîlî öğretilerini yaymaya başlamışlardır.¹⁴² Emir Abdullah ölmeden torunu Abdurrahman’ı veliaht tayin etmiştir.¹⁴³

III. Abdurrahman devlet otoritesini güçlendirmek için, İbn Hafsûn isyanını halletmesi gerektiğini bildiği için bu yönde harekâtlar düzenlemiş, İbn Hafsûn’dan sonra da iktidar mücadelesini devam ettirmeye çalışan Hafsûnoğulları ile mücadele etmiş ve sonunda bu isyanı sona erdirerek “en-Nâsır Lidînillâh” lakabını almıştır.¹⁴⁴

III. Abdurrahman, 317/929 yılında Badajoz (Batalyevs) Prensiği üzerine yönelmiştir. Badajoz ve çevresini kontrol altına aldıktan¹⁴⁵ sonra sürekli isyanların merkezi haline gelmiş olan Tuleytula üzerine saldırmış, Tuleytulalılar, şehri Abdurrahman’a teslim etmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁶

III. Abdurrahman isyanlarla uğraşmasına rağmen Hristiyan müdahalelerini karşılıksız bırakmamıştır. Ancak Hristiyan yönetimlerinin İspanya’yı geri alma (Reconquista)¹⁴⁷ ortak paydasında Endülüs’e yönelik harekâtları sürekli devam

¹⁴⁰ el-Fitnetü’l-Kübrâ ile ilgili bilgiler için krş. Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, 455; Ebü’l-Kasım Halef ibn Abdülmelik İbn Beşkuvâl (ö. 570/1183), *Kitâbü’s-Sıla fî târihi eimmeti’l-Endelüs ve ulemâihim ve üdebâihim*, thk. Seyyit İzzet Attar el-Huseynî (b.y.: Mektebetü Hâncî, 1955), 386.

¹⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/173.

¹⁴² Müellifi meçhul, *Zikru bilâdi’l-Endelüs*, thk. Luis Molina (Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1983), 1/156.

¹⁴³ Emir Abdullah dönemi çıkan isyanlar ve Emir Abdullah’ın vefatı ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/121-125; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/27-29; Dozy, *Spanish Islam*, 353-380.

¹⁴⁴ İbn Hafsûn Endülüs birlikleriyle girdiği tüm mücadeleleri kaybetmiş ve aynı dönemlerde baş gösteren salgın hastalığa yakalanarak ölmüştür. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/171-193; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/7-21; İnân, *Devletü’l-İslam*, 1/372; İhsân Abbâs, *Târihu’l-edebi’l-Endelüsî* (Beyrut: Dârussekâfe, 1960), 88; Hakkı Dursun Yılmaz, “Abdurrahman III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 1/152-155.

¹⁴⁵ Bu seferle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/199-201.

¹⁴⁶ Abdurrahman en-Nâsır’ın isyanlara karşı aldığı tedbirlerle ilgili bilgiler için krş. Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/25-30; İnân, *Devletü’l-İslam*, 1/401.

¹⁴⁷ Yeniden fetih, geri alma, anlamlarına gelen Reconquista, İspanya’da yaşayan Hristiyan güçlerin kaybettikleri toprakları geri almak için verdikleri mücadeledir. İlk Reconquista hareketi 99/717’ de Galicia bölgesinde Paleyo adında biri tarafından organize edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 81.

etmiştir.¹⁴⁸ III. Abdurrahman döneminde Hristiyanlar birçok bölgede saldırıya geçmişlerdir.¹⁴⁹ 305/917'de II. Ordoneo'nun da destek verdiği Hristiyan birlikleri Müslümanları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.¹⁵⁰ III. Abdurrahman 308/920 yılında ordunun başına kendisi geçerek Hristiyan topraklarında birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Sarakusta hâkimi Ebû Yahyâ, Leon ile işbirliği üzerine Sarakusta üzerine yürüyüp orayı hâkimiyeti altına alan¹⁵¹ III. Abdurrahman, Hristiyan krallıklarını itaat altına almak için büyük bir ordu ile sefere çıkmış ancak hezimete uğramıştır.¹⁵² Bu olaydan sonra Hristiyan sınırlarındaki önlemleri artırılmış ve o bölgelere yönelik düzenli seferler devam etmiştir. Hristiyan krallık ve kontluklar III. Abdurrahman dönemi ve oğlu II. Hakem dönemi sonuna kadar Endülüs'le savaşmaya cesaret edememişlerdir.¹⁵³

III. Abdurrahman, Hristiyanlarla giriştiği mücadele ile birlikte, daha idareye geçmesinin ilk yıllarından itibaren Kuzey Afrika'dan gelen tehditlerle de meşgul olmuş, sert tedbirler almıştır.¹⁵⁴ İçerideki bu tedbirlerle beraber Kuzey Afrika'da da siyaseten etkin olma amaçlı girişimlerde bulunmuş, Nakur Devleti'ni Fâtımîlere karşı desteklemiş, 315/927'de Nakur Devleti'ne yardım ederek Melilla'yı ele geçirtmiş ve burayı üs olarak kullanmıştır.¹⁵⁵ III. Abdurrahman, bu hamlelerine 319/931'de Sebte'yi (Ceuta) ele geçirerek devam etmiş, Fâtımîlere karşı yürüttüğü bu siyasetin bir gereği olarak Ebû Yezîd'in Kuzey Afrika'da başlattığı Hâricî isyanını desteklemiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Bu dönem İspanya'nın kuzeyinde Asturias-Leoan, Navarra krallıkları, Aragon, Barselona-Katalonya Kontlukları olmak üzere dört Hristiyan merkez bulunmaktaydı. Bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/33-34; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 81.

¹⁴⁹ Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/166; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/35-36.

¹⁵⁰ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/171; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/37.

¹⁵¹ III. Abdurrahman'ın Osma ve Saragosa askeri harekâtları ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/182; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/363-364; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/53-55.

¹⁵² Bu sefer Gazvetü'l-Kudrâ, Semmûre Muharebesi, Hendek Olayı gibi isimlerle anılmaktadır. Bu seferle ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/230; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/9; Himyerî, *Ravzü'l-mî'târ*, 324; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/230; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/355; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 129.

¹⁵³ Bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/67-73; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 130-132.

¹⁵⁴ Fâtımîlerin Endülüs'teki faaliyetleri ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/372; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 171.

¹⁵⁵ Fâtımî tehlikesine karşı III. Abdurrahman'ın aldığı tedbirlerle ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/175-180; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/283-286; Selâvî, *el-İstiksâ*, 252.

¹⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/200-202; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/22-24; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/96-97.

III. Abdurrahman, Abbâsî hilafetinin yetersizliğinden rahatsızdı. Tabi ki Emevilerin devamı olma faktörü ve halifeliği Emeviler adına yaşatma fikri de buna eklenince, 316/929 yılında III. Abdurrahman'ın, "en-Nâsır Lidinillâh" unvanını alarak halifeliği ilan etmesi daha iyi anlaşılabilir.¹⁵⁷ III. Abdurrahman döneminde Mâlikî ulemanın devlet işleyişindeki otoritesini azaltmaya yönelik, kadılık görevlendirmelerinde diğer mezheplere meyli olanlara da fırsat verilmiştir.¹⁵⁸ III. Abdurrahman vefat etmeden önce yerine oğlu Hakem'i veliyaht tayin etmiştir.

III. Abdurrahman'dan sonra yerine el-Müstansır Billâh lakabı ile bilinen ilim ve irfan ehli, oğlu Hakem halifeliğe getirilmiştir.¹⁵⁹ II. Hakem, babası zamanında Hristiyanlarla yapılan antlaşmalara sadık kalarak ilişkileri aynı şekilde devam ettirmeye çalışmış ancak Endülüs'e yönelik saldırıları da karşılıksız bırakmamıştır.¹⁶⁰ Hristiyanların taht mücadelelerinde Endülüs hükümdarı yine belirleyici konumda olmuştur.¹⁶¹ II. Hakem Fâtımî tehlikesine karşı da sessiz kalmamıştır. Daha idareyi aldığı ilk yılda İdrîsîler üzerine bir ordu göndermiş, ilk karşılaşma başarısız olunca ikinci bir ordu göndererek galibiyeti elde etmiştir. Bu başarının büyük bir masrafa mal olmasından dolayı II. Hakem inceleme yapması için Ebû Âmir'i¹⁶² bölgeye göndermiştir.¹⁶³

II. Hakem, babası gibi Mâlikîlik dışındaki mezheplere ılımlı bir yaklaşım sergilemiş, hatta kendisi de farklı düşüncelere ait kitapları kütüphanesinde

¹⁵⁷ Abdurrahman en-Nâsır'ın halifelik ilanı ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2-157; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 397; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Girnâfî İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-a'lâm fimen büyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yetealleku bizâlike mine'l-keâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/31; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/110-114.

¹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/133; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/183.

¹⁵⁹ II. Hakem sarayda çok büyük bir kütüphane kurmuş ve döneminin birçok eserini burada toplamıştır. Bkz. Humeydî, *Cezve*, 13; Dabbî, *Buğye*, 18; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 289.

¹⁶⁰ II. Hakem'in sefer düzenleme sebepleri arasında, idareye gelişinden itibaren iki yıl boyunca hiçbir sefere ve cihada çıkılmaması nedeniyle, halk tarafından eleştirilerin artması da gösterilebilir. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/185-186; Dozy, *Spanish Islam*, 448-451; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 117-118.

¹⁶¹ Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/235; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/230-233.

¹⁶² Ebû Âmir, el-Mansûr olarak bilinen Yemenli biridir. Reyeye'ye kadı olarak atanmıştır. II. Hakem'in oğlu Abdurrahman'ın mallarını yönetme görevine getirilmiştir. En son Haciblik görevini alarak devlette söz sahibi haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/349-350; Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsâ İbn Sa'îd el-Mağribî (ö. 685/1286), *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1955), 1/200.

¹⁶³ Ebû Âmir 'in Kuzey Afrika'ya gönderilmesi ile ilgili bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/26; Dozy, *Spanish Islam*, 462-466.

bulundurmuştur. Mâlikî âlimlerin tavizsiz tutumlarını engellemek için müdahalelerde bulunmuştur. Kaysî, Ebû Bürde gibi Şâfi âlimlerine izzet ve ikramda bulunularak, eğitim vermelerine izin verilmesi bu dönemin hoşgörülü yaklaşımının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁴

II. Hakem ölmeden önce küçük yaştaki oğlu II. Hişam'ı veliaht tayin etmiştir. II. Hişam daha on iki yaşında iken tahta geçmiştir.¹⁶⁵ Öncelikle sarayda etkin olan Saklebîlerin iktidara II. Hakem'in kardeşi Muğîre'yi getirme planları, Vezir Mushafî ile Ebû Âmir'in anlaşarak onu ortadan kaldırmalarıyla bozulmuştur.¹⁶⁶ Daha sonra Medinetüzzehra'da tutulan II. Hişam'ın yerine devleti bu ikili yönetmeye başlamıştır.¹⁶⁷ Tabi ki Ebû Âmir'in bu gücü elde etmesinde II. Hakem'in İspanyol asıllı eşi Subh (Aurora)'un etkisini¹⁶⁸ de göz ardı etmemek gerekir. Ebû Âmir ile başlayıp oğulları ile devam eden, 399-366/976-1008 arasındaki Endülüs'teki iktidar dönemine “Âmirîler Dönemi” denilmektedir.¹⁶⁹

Ebû Âmir'in yaptığı ilk icraatlardan biri, Kuzey seferini komuta etmektir. Ebû Âmir, bu seferden bol ganimet ve esirle dönünce, devletteki gücü artmıştır.¹⁷⁰ Hatta yönetimde o kadar güçlenmiştir ki, minberden adı, halifenin adı ile anılmış, paralara onun adı da eklenmiş ve gelen elçilerle devlet başkanı gibi görüşmüştür.¹⁷¹ Ebû Âmir, “Medinetüzzâhire” isimli bir şehir kurmuş ve tüm devlet teşkilatını buraya naklettirmiştir.¹⁷² Ebû Âmir, içteki tüm iktidar mücadelelerine rağmen, çevresindeki düşmanlarını da yaptığı seferlerle asla rahat bırakmamıştır.¹⁷³ Bu

¹⁶⁴ İbnü'l-Farâdî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/295-297; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/546-547.

¹⁶⁵ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/253; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/290.

¹⁶⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/261-262; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/290; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 27/421; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/396.

¹⁶⁷ Ebû Âmir'in devletin idaresini ele almak için giriştiği faaliyetlerle ilgili bilgiler için krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/403; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/188-190; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/86-90.

¹⁶⁸ Dozy, *Spanish Islam*, 460-461.

¹⁶⁹ Âmirîler Dönemi ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/253; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 146.

¹⁷⁰ Ebû Âmir'in Alhama seferi için bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/264; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/87-88. Ebû Âmir ve Galip arasındaki mücadelelerle ilgili bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/279; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/25-26; Dozy, *Spanish Islam*, 494-497.

¹⁷¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/189; Özdemir, *Endülüs*, 86.

¹⁷² Ebû Âmir kurduğu Medinetüzzâhire şehrine idareyi taşıyarak ipleri tamamen eline almıştır. Ayıntılı bilgi için bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/406; Halef, *Nazm*, 1/63.

¹⁷³ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 206.

harekâtlar sonucunda Leon ve Navarra Kralıkları antlaşma yapmak zorunda kalmışlar ve vergi ödemeyi kabul etmişlerdir.¹⁷⁴

Ebû Âmir'in devleti hükümdar gibi yönettiği bu dönemde, Mâlikîlik baskın unsur haline gelmiş, Mâlikî âlimler devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde Mâlikî âlimlerin baskısı sonucu II. Hakem'den kalan kütüphanedeki kitaplar elden geçirilmiş, uygun bulunmayan tüm kitaplar toplanarak yakılmıştır. Ayrıca bu dönemde Mutezîlî olduğu gerekçesi ile takibata uğrayanlar, yargılananlar ve idam edilenler olmuştur.¹⁷⁵

Ebû Âmir, Kastilya üzerine yaptığı son seferde, Sâlim şehri civarında, hastalığından dolayı 392/1002 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁶ Vefat etmeden önce oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'i, veliaht tayin etmiştir.¹⁷⁷ Ancak idareyi eline aldıktan bir yıl sonra Abdülmelik vefat etmiştir.¹⁷⁸ Hâcipliği devralan kardeşi Abdurrahman daha gelir gelmez halifelik sevdasına düşmüş, bazı ayak oyunları ile Halife Hişam'dan kendisinden sonra veliaht tayin edildiğine dair belge almıştır.¹⁷⁹ Ancak onun bu hareketi sonrası halk, III. Abdurrahman'ın torunu Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Mehdî'yi onun yerine geçirmek için isyana kalkışmıştır. Muhammed el-Mehdî bu isyan sonucunda yönetimi ele geçirmiştir. Böylece Endülüs'te hüküm süren Âmirîler dönemi sona ermiştir.¹⁸⁰

Muhammed el-Mehdî, şikâyetler neticesinde onu askerî olarak destekleyen Berberîler'e yeterli ilgiyi göstermeyince, onlar da başlarına önce Emevî şehzade Hişam b. Süleyman'ı sonra da yine Emevî sülalesinden Süleyman el-Müstaîn Billâh'ı

¹⁷⁴ Ebû Âmir, bölgede gerekli önlemleri alarak kuzeye yöneldiği sırada, Endülüs'e karşı, İdrisoğullarından Fas Valisi Hasan b. Kennûn ayaklanmıştır. Ebû Âmir, 355/966 yılında oğlu Abdülmelik'i bölgeye göndermiş ve ayaklanma bastırılmıştır. Bkz. Özdemir, *Endülüs*, 87.

¹⁷⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm (ö. 456/1064), *Resâilü İbn Hazm el-Endelusî*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987), 1/157; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/292-293; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 27/43; Halef, *Nazm*, 2/767-768; Dozy - Lévi-Provençal, *Histoire des Musulmans*, 225-226.

¹⁷⁶ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 273; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/201.

¹⁷⁷ Mağribî, *el-Muğrib*, 1/202; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/94; Dozy, *Spanish Islam*, 522-523.

¹⁷⁸ Abdülmelik dönemi ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/252-253; Lévi-Provençal, *Histoire*, 2/273-282; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 133; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 150.

¹⁷⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/192; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/622.

¹⁸⁰ Âmirîler Dönemi'nin sona ermesi ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/416-417; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 12/551; Halef, *Nazm*, 2/885; Dozy, *Spanish Islam*, 538-543.

geçirmişlerdir.¹⁸¹ Mücadele sonucunda el-Mehdî Tuleytula'ya kaçmak zorunda kalmış ve burada güven tazelemiştir.¹⁸² el-Mehdî tekrar idareyi ele geçirinca Kurtuba halkı, Komutan Vazıh ile birkaç komutanın darbesi sonucunda, el-Mehdî'nin tahttan indirilmesine ve yerine, hala hayatta olan II. Hişam'ın geçirilmesine razı olmuşlardır.¹⁸³ Süleyman el-Müstaîn, Berberîlerle birlikte Kurtuba'yı abluka altına alarak tekrar tahta geçmiştir.¹⁸⁴ el-Müstaîn, tahta geçince devleti daha rahat yönetebilmek amacıyla, Berberîler'i Kurtuba dışında bölgelere göndererek özerk valiler tayin etmiştir. Ancak bu durum onları daha da güçlü hale getirmiştir.¹⁸⁵ Kurtuba çevresine yerleştirilen Berberî gruplar içerisinde mezhebî kökeni Hâricîliğin İbâzî koluna dayanan, Benî Bîrzâl ve Benî Demmâr kabileleri de bulunmaktadır.¹⁸⁶

Sebte ve Tanca valisi olup Hz. Ali soyundan olduğu bilinen Ali b. Hammûd (ö. 408/1018) kendisinin Hişam tarafından veliaht tayin edildiğine dair iddialarla II. Hişam'ın haciplerinden Hayrân ve diğer muhalif çevrelerle birleşerek 406/1016 yılında Kurtuba üzerine yürümüştür. İki taraf arasında gerçekleşen savaşta Ali b. Hammûd, galip gelerek devleti ele geçirmiş, böylece Hammûdîler Dönemi başlamıştır.¹⁸⁷

Ali b. Hammûd, iktidara gelince ilk iş olarak Kurtuba'da önemli destekçilerinden olan Hayrân'dan kurtulmak istemiş bu duruma öfkelenen Hayrân,

¹⁸¹ Muhammed el-Mehdî döneminde yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 86; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 149; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/192-193; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/427.

¹⁸² İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/7; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/246. İki grubun savaşını Müstaîn kazanmak üzere iken savaş meydanından kaçınca ordusu dağılarak savaşı kaybetmişlerdir. Bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/428; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/193; Dozy, *Spanish Islam*, 550-554; İnân, *Devletü'l-İslâm*, 1/622.

¹⁸³ II. Hişam'ın tahta geçirilmesi öncesinde yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 197; Humeydî, *Cezve*, 19; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 40; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/421. II. Hişam, Berberîleri sakinleştirmek amacıyla el-Mehdî'nin kesik başını onlara göndermiş, ancak amacına ulaşamamıştır. Bkz. Dozy, *Spanish Islam*, 554-555.

¹⁸⁴ Berberîlerin Kurtuba'ya yapmış oldukları abluka ve sonrasında yaşanan kanlı mücadelelerle ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Ensâb*, 102; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/7; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/246; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 88; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/194; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/428-429.

¹⁸⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/194; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/429.

¹⁸⁶ Benî Bîrzâl için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/194; Zirîklî, *el-A'lâm*, 7/126. Benî Demmâr için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/71; Zirîklî, *el-A'lâm*, 4/232; İnân, *Devletü'l-İslâm*, 2/45-46.

¹⁸⁷ Hz. Ali soyundan olduğu kabul edilen ve Alevî olarak nitelenen Ali b. Hammûd, el-Mustaîn tarafından Sebte ve Tanca valisi, kardeşi Kâsım ise Cezîretü'l-Hadrâ valisi olarak atanmıştır. 1016-1058 yılları arasında Endülüs'te hâkimiyeti ellerine geçiren Hammûdîlerle ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 1/261; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/486; Halef, *Nazm*, 1/105-111; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 220; Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/496-497.

III. Abdurrahman'ın torunu Abdurrahman el-Murtazâ'yı öne sürerek ayaklanma için zemin oluşturmuştur.¹⁸⁸ Bunu haber alan Ali b. Hammûd, Hayrân üzerine yönelmiş ve birliklerini mağlup etmiş ancak kendisi de bir suikast sonucu öldürülmüştür. Bu habere sevinen Kurtuba halkı, Kasım b. Hammûd'a (ö. 431/1040) biat etmiştir.¹⁸⁹ Bu olay üzerine Ali b. Hammûd'un Kuzey Afrika'da yerine bıraktığı oğlu Yahya, hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia ederek, amcası Kasım'ın üzerine yönelmiş ve Berberîlerin de yardımı ile Kurtuba'yı ele geçirmiştir.¹⁹⁰ Ancak kısa bir sürede tekrar yönetim elinden alınarak Kasım'a verilmiştir. Bu gelgitlerden yorulan Kurtuba halkı, büyük bir isyan başlatarak Kasım'ı ve Berberîleri şehirden uzaklaştırmışlar, yine Emevî birini, el-Mehdî'nin kardeşi Abdurrahman'ı tercih etmişlerdir. Ancak IV. Abdurrahman'ın izlediği siyaset halk tarafından hoş karşılanmamış, sarayı basarak onu öldürüp yerine Muhammed el-Müstekfî Billâh'ı geçirmişlerdir.¹⁹¹

Kendisinin de önceki pek çok halife gibi öldürüleceğini anlayan el-Müstekfî, Tuleytula'ya kaçmış, bu durum öldürülmesini engelleyememiştir. Kurtubalılar devleti yönetmek üzere yine Yahyâ b. Hammûd'u davet etmişlerdir.¹⁹² Yahyâ bölgesel yönetimleri kontrol altına almak istemiş, ancak bunun için yaptığı mücadelelerde hezimete uğrayarak öldürülmüştür.¹⁹³

Hammûdîlerin Berberîlere yakınlığı nedeniyle, Kurtubalılar duruma bir son vermek amacıyla bu aileyi Kurtuba'dan çıkarmışlar ve Vezir Cevher b. Muhammed'in önerisi ile halifelige IV. Abdurrahman'ın büyük kardeşi Hişam'ı getirmişlerdir. Ancak Hişam da Kurtubalılar'ı memnun edememiştir.¹⁹⁴ Kurtubalılar

¹⁸⁸ Ali b. Hammûd ve Hayrân arasındaki mücadeleler ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/617-618; Mağribî, *el-Muğrib*, 2/194; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/484-485.

¹⁸⁹ Dabbî, *Buğye*, 27-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/618; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/483-484.

¹⁹⁰ Merraküşî, *el-Mu'cib*, 47-48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/435; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/199.

¹⁹¹ IV. Abdurrahman, İbn Hazm gibi hem ilmî hem siyasî birikime sahip insanları vezir olarak görevlendirmiştir. Bkz. İbn Hazm, *Resâil*, 1/38. Endülüs bu dönemde neredeyse parça parça olmuş, birçok bölge Berberîler, Saklebîler, Araplar ve diğer gruplar tarafından sahiplenilmiştir. Bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 160. Kurtuba'daki siyasî gelgitlerle ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/619-620; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 47-48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/435.

¹⁹² el-Müstekfî, devleti beklenildiği gibi yönetememiş, israf ve savurganlıkta günlerini geçirmiş, devlet bölgesel yönetimlerin ve memurların elinde daha perişan bir hale gelmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/622-623.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/623; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/487-488.

¹⁹⁴ III. Hişam'ın yerine devleti, veziri Saîd el-Kazzâz yönetmiştir. Kazzâz, Berberîlerle arasını iyi tutmak için elinden geleni yapmış, devletin bin bir güçlkle toplanan paralarını, onlara peşkeş çekmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/627; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 50; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/204-205.

artık çektikleri bu sıkıntılardan tamamen kurtulmak amacı ile veziri öldürüp sarayı ele geçirmişlerdir. Kurtuba halkı 422/1031 yılında ortak bir karar alarak halifeliğin artık bu şekilde devam edemeyeceğini, tüm Emevî soyunun şehirden ayrılmasını ve yönetim için bir Meşveret Meclisi kurulmasını kararlaştırmışlardır.¹⁹⁵ Böylece Endülüs Emevî devleti fiilen ortadan kaldırılmış ve yeni bir dönem olan Mülûkü't-Tavâif¹⁹⁶ dönemi başlamıştır.

3. Mülûküt-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090)

Endülüs'te halifelik ortadan kalkmadan önce neredeyse bütün ülkede, her bölgede ayrı bir hanedan yönetimi elinde tutmaktaydı. Emevî halifeliği ortadan kalkınca bu hanedanlar kendi bölgelerinde tamamen özgür kalıp küçük devletçikler haline geldiler. Aslında bu yönetimlerin ilk ortaya çıkışları Abdurrahman b. Ebî Âmir'in vefatıyla birlikte başlamıştır.¹⁹⁷

Endülüs'te ortaya çıkan bu irili ufaklı devletlerden en önemlilerini bölgelerine göre şöyle sıralayabiliriz: İşbiliye'de ortaya çıkan daha sonra Kurtûba, Kâdis, Bâce, Cezîretulhadrâ, Mursiye gibi önemli merkezleri sınırlarına dâhil eden Arap kökenli *Abbâdiler*; Lârîde, Montşûn, Sarakusta, Veşka, Kal'atü Eyyûb, Tutîle, Turtûşe bölgelerini içine alan, Arap kökenli *Hûdîler*; Kurtûba ve Ceyyân çevresine hükmeden Mevalî kökenli *Cevherîler*; Tuleytula bölgesine hâkim olan Berberî kökenli *Zünnûnîler*; Batalyevs merkezi ile Mâride, Uşbûne, Şenterîn, Culumriye bölgelerinde hüküm süren, Berberî kökenli *Eftâsîler*; Gırnata merkez olmak üzere, Kabra, Mâleka, İsticce bölgelerinde yönetimi elinde tutan Berberî kökenli *Zîrîlerdir*.¹⁹⁸ Ancak bu devletçiklerin halkı tamamen yönetimle aynı etnik kökene sahip değildi. Yani bu devletlerin belirleyici özelliği etnik köken değil daha çok coğrafî konum olmuştur. Mesela İşbîliyye'de halkın çoğunluğu Arap olmakla

¹⁹⁵ Endülüs Emevi Devletinin sona ermesi ve Mülûkü't-Tavâif Dönemi'nin başlaması ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/203-204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/627-628; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/669.

¹⁹⁶ Bu tabir, Arapçada hükümdar, yönetici anlamlarına gelen Melik kelimesinin çoğulu ile parti grup anlamlarına gelen Tâife kemesinin çoğulunun birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Bkz. Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/553-556.

¹⁹⁷ İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/205; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 32.

¹⁹⁸ Mülûkü't-Tavâif Dönemi'nde Endülüs'te hüküm süren bölgesel yönetimlerle ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/628-638; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 60-62; Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/553-556.

birlikte, ticarî bir merkez olması sebebiyle pek çok etnik gruba mensup halk bulunmaktaydı.¹⁹⁹

Yaklaşık altmış yıl kadar süren bu dönemde, özerkliğini ilan eden devletçikler sürekli birbirleri ile mücadele içinde olmuş, Abbâdiler gibi büyük ve güçlü olanlar, küçük hanedanları ve bölgesinde tehdit unsuru olarak gördükleri yerleri ele geçirmek için savaşmışlardır. Hatta bu emirlikler, birbirleri ile savaşta Hristiyanlarla ittifak kurmaktan ve onlardan yardım almaktan çekinmemişlerdir.²⁰⁰

Kurtuba'da Ebü'l-Hazm Cevher b. Muhammed b. Cevher kontrolü eline almış, bir devleti yönetir gibi hareket etmiştir. Cevher hiçbir zaman kendisini devlet başkanı olarak görmemiştir. Onun ölümünden sonra yönetimi oğlu Ebü'l-Velfîd devralmıştır. Abbâdiler, yayılcı politikaları sonucunda Kurtuba'yı ele geçirmişlerdir.²⁰¹

İşbilye merkezli Abbâdiler, Kadı Ebü'l-Kasım Muhammed b. İsmail b. Abbâd önderliğinde genişleme politikası izlemiş ve sınırlarını epey genişletmiştir.²⁰² İbn Abbâd ölünce yerine el-Mu'tazîd Billâh lakabıyla Ebû Amr geçmiştir. Halifenin öldüğünü açıklayarak bölgede etkin bir hale gelmiştir. Onun vefatından sonra da yerine oğlu el-Mu'temîd Alallâh lakabı ile oğlu Ebü'l-Kâsım geçmiştir. el-Mu'temîd sınırları daha da genişletmiş ve Kurtuba'yı da itaat altına almıştır.²⁰³

Batalyevs bölgesinde ilk başlarda Sâbur el-Fetâ hâkim olmuş, daha sonra hâkimiyet İbnü'l-Eftas olarak bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Seleme'nin eline geçmiştir. İbnü'l-Eftas'ın ölümünden sonra yerine oğlu el Muzaffer geçmiştir. el-Muzaffer Zîriler ve Abbâdilerle mücadele etmiş bazen de ittifaklarda

¹⁹⁹ Komisyon, "Endülüs'te Tavâif-i Mülük", *Doğuştan Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 5/35.

²⁰⁰ Bu emirlikler, iktidar hırsı ile Hristiyan askerleri ile birlikte Müslüman beldesini basmaktan ve kardeşlerini öldürmekten hiçbir sıkıntı duymamışlardır. Örneğin Zünnûniler ile Hüdîler Medînetü Sâlim için savaşmışlar ve her iki tarafta bu mücadelede Navarra Krallığı'ndan yardım almışlardır. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/209; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 171.

²⁰¹ Merraküşî, *el-Mu'cib*, 53; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/140-147; Dozy, *Spanish Islam*, 596-597.

²⁰² Sadece sınırların genişlemesinin, genel Endülüs siyasetinde etkin olmak için yeterli olmadığını düşündüklerinden 429/1037 yılında, kayıp halife Hişam el-Müeyyed'in bulunduğunu bildirip, diğer meliklerin de ona biat etmesini istemişlerdir. Ancak ortaya çıkardıkları kişinin Hişam olmadığı bir benzeri olduğu konusunda rivayetler mevcuttur. Abbâdiler Dönemi genel politikası ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/629-631; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29-389.

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/630-631; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/147-154.

bulunmuştur. el-Muzaffer ölünce yerine öce oğlu Yahya daha sonra diğer oğlu el-Mütevekkil geçmiştir.²⁰⁴

Tuleytula civarında öncelikle İbn Yaiş hüküm sürmekteyken, hâkimiyet ez-Zâfir lakaplı İsmail b. Zünnûn'un eline geçmiştir. ez-Zâfir bölgeyi iyi bir şekilde yönetmiştir. ez-Zâfir'in ölümünden sonra yerine oğlu Yahya b. İsmail el-Me'mûn geçmiştir. el-Me'mûn vefat ettikten sonra yerine oğlu el-Kâdir geçmiştir. el-Kâdir halk darbesi ile yönetimden uzaklaştırılmıştır.²⁰⁵

Sarakusta ve civarında Münzîr b. Yahya et-Tucîbî hüküm sürmekteydi. Onun ölümü üzerine oğlu el-Muzaffer Yahya bölgede hâkim olmuştur. Ancak Yahya'nın amcası idareyi ele geçirmek için müdahalede bulununca, Lâride'de vali olarak görev yapan Süleyman b. Hûd el-Cüzâmî duruma el koyarak idareyi eline almıştır. Böylece bölgede Hûdîler hüküm sürmeye başlamıştır. el-Müstain lakabını alan Hûd el-Cüzâmîden sonra yerine sırayla el-Muktedir, Ahmed el-Mu'temin, Ahmed el-Mustain geçmiştir.²⁰⁶ Hûdîler ilk dönemlerde savaşmaktan çekinmedikleri Hristiyanlarla, daha sonra omuz omuza Endülüste'ki diğer Müslüman hanedanlara karşı mücadele vermişlerdir.²⁰⁷

Bu büyük hanedanların dışında Turtûşe'de Âmirîlerden Lebib b. Fetâ; Belensiye'de el-Mansûr b. Ebî Âmir, daha sonra da Zünnûnîler; es-Sehle'de Abdullah b. Rezîn; Dâniye ve el-Cezaîr'de, Âmirîlerden el Muvaffak Hasan Mücahid; Mürsiye'de Benû Tâhir; el-Meriyye'de Hayrân el-Âmirî; Mâleka'da Ali b. Hammûd; Gırnata'da, Habbûs b. Maksen, hâkimiyetlerini ilan etmişlerdir.²⁰⁸

Mülûkû't-Tavâif döneminde iç siyasete baktığımız zaman, genel anlamda tekrar bir Endülüs birliği kurma çabasından çok hanedanların kendi bölgelerini

²⁰⁴ Eftâsilerin hâkimiyet bölgeleri ve mücadeleleri ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/632; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 61; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/205.

²⁰⁵ Zünnûnîlerin hâkimiyet mücadeleleri ve izledikleri siyasetle ilgili bilgiler için krş. Mağribî, *el-Muğrib*, 2/11-13; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/496-501; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/440-441.

²⁰⁶ Hûdîlerin hâkimiyet alanları ve izledikleri genel siyasetle ilgili bilgiler için krş. Mağribî, *el-Muğrib*, 2/435-436; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/456-461; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/246; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/167-175; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/209.

²⁰⁷ Komisyon, "Endülüs'te Tavâif-i Mülûk", 5/70-71.

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/634-638.

koruma veya genişletme çabaları dikkati çekmektedir.²⁰⁹ Bu dönemin bir başka özelliği de bu hanedanlıklar, devlet haline gelme amacı ile teşkilatlanmaya önem vermişler, edebî ve mimarî yönden öne çıkmaya gayret etmişlerdir.²¹⁰

Hristiyan devletlerin Endülüs'teki bu kargaşadan tam anlamıyla istifade ettiği söylenemez. Endülüs'te bu parçalanma yaşanırken, Hristiyan krallıklar da taht mücadeleleri hız kazanmıştır.²¹¹ Ancak genel siyasetlerine bakıldığında Tavâifi Mülûk'un aralarındaki rekabeti körükleyici hamleler yapmışlardır. Birbirleri ile mücadele eden bu küçük devletleri el altından desteklemişlerdir. Böylece bu devletler, askeri yönden Hristiyanlara bağımlı hale gelmişler ve zamanla güçlerini kaybederek Hristiyanlara vergi vermeye mecbur kalmışlardır.²¹² Bu durumu kaybettikleri toprakları geri almak için fırsat kabul eden I. Fernando 449/1057 yılında Bâz şehrini, Güney Düveyra'yı kuşatıp ele geçirmiş, Eftâsîlerin hükmettiği Batalyevs'in bazı bölgelerine saldırılarda bulunmuştur. Bu Hristiyan baskınları, İşbîliyye bölgesinde Abbâdiler üzerine yönelmiş ve stratejik öneme sahip Kulumriye şehrinin ele geçirilmesi ile devam etmiştir.²¹³ I. Fernando ölmeden önce babası gibi elindeki bölgeleri çocukları arasında paylaşmıştır.²¹⁴ VI. Alfonso, diğer kardeşlerini zamanla yenerek tüm bölgeleri eline geçirmiş ve birliği tekrar sağlamıştır.²¹⁵

Hristiyanların Endülüs'te hâkimiyeti ele almaya başlaması üzerine durumun daha da kötüye gideceğini tahmin eden bölge liderleri kadıların da hazır bulunduğu

²⁰⁹ Tavâif-i Mülûk Dönemi halifelik müessesesinin siyasi olarak nasıl kullanıldığı ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/204; Humeydî, *Cezve*, 1/29-30; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8/26; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 262; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, 7/629-635; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 73; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23-466; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 250; Komisyon, "Endülüs'te Tavâif-i Mülûk", 5/70-71.

²¹⁰ Tavîfi Mülûk Dönemi'nde yaşanan kültürel gelişimler ile ilgili bilgiler için krş. Özdemir, *Endülüs*, 109-111; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 250.

²¹¹ Tavîfi Mülûk Dönemi'nde Hristiyan krallıklarının genel durumları ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/229-236; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 174-175.

²¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 175.

²¹³ Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısırî, *ez-Zellâka ma'reke min me'âriki'l-İslâm el-hâsime fi'l-Endelîs* (Medine: Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1986), 69-70.

²¹⁴ I. Fernando Kastilya bölgesini Sancho'ya; Leon bölgesini Alfonso'ya; Cillikiye bölgesini Garsiye'ye; Semmûre bölgesini kızı Oraka'ya; Elvira bölgesini de Turuş'a bırakmıştır. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/41-43.

²¹⁵ Tavîfi Mülûk Dönemi reconquista hareketleri ve Tuleytula'nın Hristiyanların eline geçmesi ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, 8/307-310; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/128; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/352; Mısırî, *Zellâka*, 177.

İşbîliyye’de gerçekleştirilen toplantıda, İfrîkiye’den Murâbitların lideri Yusuf b. Taşfin’i Endülüs’e davet etme kararı almışlardır.²¹⁶

4. Murâbitlar Dönemi (483-542/1090-1147)

Murâbitlar arka plan olarak, Mâlikî mezhebi merkezli dinî bir yapıdan neşet etmiştir. Kuzey Afrika’da bulunan Mulesimûn kabilesi genel olarak Mecûsiliği kabul etmesine rağmen, bu kabileye bağlı Lemtûne kabilesi İslam’ı seçmiştir. Kabile reisi olan Yahyâ b. İbrahim, 439/1048 yılında hac görevi için giderken Kayrevan’da tanıştığı Bâkîllânî’nin önemli öğrencilerinden olan Ebû İmrân el-Fâsî’den (ö. 430/1039) bölgesinde İslam’ı tebliğ etmesi için bir âlim istemiştir. Âlim olarak Yahyâ b. İbrahim ile beraber giden Abdullah b. Yasin (ö. 451/1059), görevini yapmakta iken, kabile reisi Yahyâ b. İbrahim vefat edince zor bir durumda kalmıştır. Belli bir süre sonra çevresinde toplananlar çoğalınca bölgeyi hâkimiyeti altına alarak kendilerini “Murâbitûn” olarak isimlendirmiş ve kabile önderlerinden Yahya b. Ömer’i komutanlığa getirmiştir. Murâbitlar, çevre bölgeleri de itaat altına alarak büyük bir devlet haline gelmişlerdir.²¹⁷

Yahyâ b. Ömer’in Sicilmâse mücadelesi esnasında öldürülmesi üzerine Abdullah b. Yâsin yerine kardeşi Ebû Bekir’i komutanlığa getirmiştir. Ebû Bekir komutanlığında Fâtımîler’in kontrolündeki Sûs şehrine ilerleyen Murâbitlar, burayı ele geçirerek burada etkili olan İsmâîlîliği sona erdirmişlerdir.²¹⁸ Ardından 448/1056 yılında Ağmat’ı ele geçiren Murâbitlar, burayı başkent ilan ederek devleti kurmuşlardır. Abdullah b. Yâsin 451/1059 yılında ölmüş, Ebû Bekir’de Murâbitların yönetimini önemli bir komutan olan Yusuf b. Taşfin’e (ö. 500/1106) bırakmıştır. Yusuf b. Taşfin devletin sınırlarını Cezayir’e kadar genişletmiştir.²¹⁹

Yusuf b. Taşfin, Hristiyan Krallıklar karşısında zor durumda olan Endülüs’ten gelen yardım talebini kabul etmiş, askerleri ile 479/1086 yılında

²¹⁶ Yusuf b. Taşfin’in Endülüs’e davet edilmesi ve öncesinde yaşananlar ile ilgili bilgiler için krş. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/307-308; Himyerî, *Cezîretü’l-Endelîs*, 86; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 4/359; Kennûn, *en-Nübüğü’l-Mağribî*, 1/60.

²¹⁷ Murâbitlar Devleti’nin doğuşu ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/5-10; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 302; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/7; İhsan Süreyya Sırma, *Ah Endülüs* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 92-93. Ebû İmrân el-Fâsî’nin Eşarîlik açısından önemi ile ilgili bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 105.

²¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/244; İnân, *Devletü’l-İslam*, 2/305.

²¹⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/244-246; İnân, *Devletü’l-İslam*, 2/305-310.

Endülüs'e giriş yapmış, el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı ele geçirmiş ve karargâhını buraya kurmuştur. İşbiliyye'de bulunan el-Mu'temid b. Abbâd, bölgeye gelerek ordusu ile Yusuf b. Taşfin'e destek vermiştir.²²⁰ Bölge emirliklerden de gelen askerlerle büyük bir ordu meydana gelmiştir. Bu durumu haber alan VI. Alfonso, büyük bir ordu ile İşbiliye bölgesine yönelmiştir. İki ordu Batalyevs'e yakın bir konumda bulunan Zellâka mevkisinde karşılaşmışlardır. Savaşın galibi zorlu mücadelelerden sonra Yusuf b. Taşfin olmuştur. Bu savaş sonucunda hem Tuleytula'nın intikamı alınmış hem de Hristiyan ilerleyişi durdurulmuştur.²²¹

Yusuf b. Taşfin bu zaferden sonra tekrar İfrîkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır. Ancak onun gidişiyle birlikte her şey tekrar eski haline dönmeye başlamıştır. Aldığı yenilgiden dolayı kızgın olan VI. Alfonso, Endülüs topraklarına saldırılar düzenlemiş ve emirliklerden de vergi almayı ihmal etmemiştir. Endülüs'ün bu karışık dönemlerinde Hristiyanlara karşı mücadele veren el-Mu'temid, tekrar Yusuf b. Taşfin'i Endülüs'e davet etmiştir. Yusuf b. Taşfin bu davete de icabet ederek, Endülüs'e gelmiş ancak durum istediği gibi olmadığından tekrar İfrîkiye'ye dönmüştür.²²²

Yusuf b. Taşfin, asıl amacı olan Endülüs'ü kendi merkezi olan Mağrib'e bağlama düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla üçüncü kez Endülüs'e gelmiştir. Bu gelişinde Yusuf, Hristiyanlarla mücadelede ayak bağı olan tüm emirlikleri kendisine bağlamak amacıyla öncelikle Gazzâlî (ö. 505/1111), Turtûşi (ö. 520/1126) gibi önemli fukahadan, bu harekâtın dinî dayanağını ortaya koymak için fetvalar almış ve böylece 484/1091 yılında Gırnata, Mâleka Kurtuba ve İşbiliyye'yi ele geçirmiş daha sonra diğer emirliklere yönelmiştir.²²³ Yusuf b. Taşfin, 495/1102 yılında uzun mücadeleler sonucunda Belensiye'yi de alarak anlaşma yaptığı Hûdîlerin

²²⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 33/266; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/304; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 289; Mısri, *ez-Zellâka*, 185.

²²¹ Hristiyan ilerleyişinin durmasına sebep olan Zellâka savaşı ile ilgili bilgiler için krş. Merraküşî, *el-Mu'cib*, 100; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/457; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/439; Mısri, *Zellâka*, 196-197.

²²² Yusuf b. Taşfin'in ikinci kez Endülüs'e gelişi ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/85-86; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/392; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/45; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 254.

²²³ Dabbî, *Buğye*, 42; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/249; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/373; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/333.

konrolündeki Sarakusta hariç bütün Endülüs'ün hâkimiyetini ele geçirmiştir.²²⁴ Beklendiği gibi emirliklerin birçoğu Murâbitlara karşı Hristiyanlardan yardım almışlardır. Bu durum Murâbitların Endülüs'ü ele geçirmesi konusunda halk nazarında kolaylık sağlamıştır. Yusuf b. Taşfin 500/1106 yılında İfrîkiye'ye dönerek orada vefat etmiş ve yerine veliaht olarak tayin ettiği Ali b. Yusuf geçmiştir.²²⁵

Ali b. Yusuf tahta geçince Mağrib'den ordu takviyesi yaparak 503/1109 yılında Hristiyanlar üzerine büyük bir sefer düzenlemiştir. VI. Alfonso yaşlandığı için bu savaşa katılamamış ve yerine oğlu Sancho'yu göndermiştir. Uklîş Kalesi civarında meydana gelen savaşta Hristiyanlar büyük kayıplar vererek bozguna uğramış, Sancho öldürülmüştür.²²⁶ Ali b. Yusuf 504/1110 yılında Tuleytula çevresini ele geçirerek Tuleytula'yı kuşatma altına almış, Ancak kalenin sağlamlığı ve iyi korunması nedeniyle kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Daha sonra tekrar harekete geçen Murâbit orduları Mecnât (Madrid), Vâdilhicâre (Guadalajara), Talabîre (Talavera), Uşbûne (Lizbon) ve Şenterîn'i (Santarem) ele geçirmişlerdir.²²⁷

Ali b. Yusuf, Endülüs'te bulunmasının etkisi ile Kuzey Afrikadaki yönetim merkezindeki boşluktan kaynaklanan iç karışıklıkları bastırmak amacıyla Kuzey Afrika'ya dönmek zorunda kalmıştır. Hristiyan bölgelerinde iç karışıklıklar devam etmekle birlikte papanın da desteği ile oluşturulan Haçlı orduları Sarakusta'ya doğru harekete geçmişlerdir. Bu durum karşısında Sarakusta Emîri İmâdüddeve b. Cafer Murâbitlardan yardım istemiştir. Yardıma gelen Murâbitlar şehri müdafa ettikten sonra bölgede söz sahibi olmak isteyince, Emîr Cafer bu defa Hristiyanlardan yardım istemiş ve Murâbitları mağlup etmiştir. Ancak yaptığı yardım karşılığında yapılan antlaşmayı bozan Aragon Kralı I. Alfonso, Sarakusta'nın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Her ne kadar Emir ve bölge halkı bu duruma karşı mücadele etmişlerse de

²²⁴ Yusuf b. Taşfin'in Endülüs'e hâkim olmak için giriştiği mücadelelerle ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/250; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/368; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 256.

²²⁵ Merraküşî, *el-Mu'cib*, 123-130; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/249-250.

²²⁶ Uklîş'te meydana gelen savaşla ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/591.

²²⁷ İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/43; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/303; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/57; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 198.

sonunda antlaşma yaparak 511/1118 yılında Sarakusta'yı Hristiyanlara teslim etmişlerdir. Bu dönemden itibaren Hristiyan ilerleyişi artarak devam etmiştir.²²⁸

Sarakusta'nın düşmesinden itibaren Hristiyanlar Murâbitlara karşı üst üste galibiyetler elde etmeye başlamıştır. Bu durum Endülüs'te iç siyaset açısından Murâbitlara karşı bir nefretin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Endülüs'te Hristiyanların gözü kulağı olan Müsta'ribler, bu kargaşa ortamını fırsat bilerek I. Alfonso'yu Gırnata'ya çağırılmışlardır. I. Alfonso hazırladığı büyük bir ordu ile Gırnata'yı ele geçirmek için hareket etmiştir. Ancak Gırnata iyi bir direniş gösterince Kurtuba'ya saldırmıştır. I. Alfonso bu saldırılardan sonra üzerine gönderilen Murâbit birliklerini yok ederek geri dönmüştür.²²⁹ Murâbitlar, Hristiyanlarla giriştikleri mücadelede Endülüs aleyhine çalışan Müsta'riblerin bu şekilde sürekli tehdit unsuru olacaklarını düşündüklerinden bu tebaanın bir bölümünü, aldıkları fetva ile Kuzey Afrika'ya sürgün etmişlerdir.²³⁰

Ali b. Yusuf, Endülüs'le ilgilenmesi için kardeşi Ebû Tâhir Temîm'i bırakmıştır. Tâhir'in vefatından sonra Endülüs'ü Ali b. Yusuf'un oğlu Taşfîn yönetmiştir. Taşfîn b. Ali, büyük bir ordu hazırlayarak Tuleytula üzerine hareket etmiştir. Bu durum karşısında Hristiyanlar da karşı bir saldırı ile Mâride ve Batalyevs'e saldırmışlardır. İki ordu arasında meydana gelen savaşta tam anlamı ile bir galibiyet elde edilememiştir. Başarı olarak 520/1126 yılında Lâride Vailisi İbn Ğâniye, Alfonso komutasındaki orduyu hezimete uğratmıştır.²³¹ Ancak Endülüs'te önemli mevzilerin kaybedilmesi, Kuzey Afrika'da meydana gelen siyasî değişimler ve sonucunda meydana gelen savaşlarla, Muvahhidlerin ortaya çıkması, Endülüs'te Murâbitların hâkimiyetinin sonunu getirmiştir.

Murâbitlar döneminde devletin dînî temelini Mâlikîlik oluşturmuştur. Tâifeler döneminde siyasî desteğini kaybeden Mâlikî âlimlerin, Murâbitlar'ı Endülüs'e davet etmelerinin altında yatan etkenlerden biri de Murâbitların Mâlikîlik eksenli bir

²²⁸ Sarakusta'nın kaybedilmesi ve reconquista hareketinin tekrar hız kazanması ile ilgili bilgiler için krş. Mağribî, *el-Muğrib*, 2/438; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/43-44; Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab*, 245; Halef, *Nazm*, 1/66; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/66-67; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 198.

²²⁹ İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/702; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 213-214; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 198-199.

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/69; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/41.

oluşum olmasıdır. Yusuf b. Taşfîn başlangıçta Eş'arîliğe ilgi duymuş, hatta Gazzâlî hayranlığı sebebiyle Ebûbekîr İbnü'l-Arabî ve babasını ona göndererek Endülüs'teki mücadelesi için fetva almıştır. Ancak bu yaklaşım Mâlikî âlimlerin etkisi ile ters istikamete evrilmiştir. Ali b. Yusuf döneminde bu değişen yaklaşım zirve yapmış tüm felsefî ve kelâmî yaklaşımlar baskı altına alınmış, bu alandaki kitaplar yasaklanmış ve yakılmıştır.²³² Murâbitların bu değişimi, Muvahhidlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, bu durum kendi sonlarının gelmesinde etkin sebeplerden biri olmuştur.

5. Muvahhidler Dönemi (542-626/1147-1229)

Muvahhidler, ortaya çıkış kaynağı bakımından, Murâbitlar gibi dînî bir karakter arzetmektedir. Fas merkezli ortaya çıkan bu hareketin kurucusu Herga kabilesinden Mehdî b. Tûmert'tir. İbn Tûmert, Eş'arî metodolojisi üzerine yoğunlaşarak eğitimini tamamlamıştır.²³³ İbn Tûmert'ten ilim almak maksadı ile çevresine birçok kişi toplanmaya başlamıştır. İbn Tûmert bu şekilde tebliğ faaliyetlerine devam ederken Mellale köyüne geldiğinde Abdülmümin b. Ali ile karşılaşmıştır. Tûmert, Abdülmümin'i bir süre gözlemledikten sonra onun, Peygamberin hadisinde müjdelenen kişi olduğunu belirterek, bundan sonra onu yanından ayırmamıştır.²³⁴

İbn Tûmert, çevresindekilerle beraber Herga bölgesine ve oradan da İcilliz şehrine geçerek sohbet ve siyasî faaliyetler de bulunmaya başlamıştır.²³⁵ İbn Tûmert, bir müddet mehdîlik fikrini işledikten sonra kendisinin beklenen mehdî olduğunu

²³²İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/531; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/445; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/21; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/203; D. Francisco Fernández y González, *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública* (Madrid: El Progreso Editorial, 1894), 33; Francisco Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Zaragoza: Tıp. De Comas Hermanos Pilar, 1899), 193-195.

²³³Tûmert bu eğitimler sırasında Gazzâlî'den çok etkilenmiş, hatta bu durum, hareketin fikrî arka planının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. İbn Tûmert hakkında bilgiler için krş. Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 136-139; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/55; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 8/654; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/377-380; Kennûn, *en-Nübûğu'l-Mağribî*, 1/121.

²³⁴Bu hadis "Ahir zamanda Allah'ü Teala bu dini, Kays kabilelerinden biriyle zafere ulaştıracaktır" şeklinde olup, İbn Tûmert, bu kabilenin hangisi olduğu sorusuna, Abdülmümin'in de kabilesi olan "Benî Süleym" cevabını vermiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/655; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/278; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/166; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/165; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/197.

²³⁵İbn Tûmert sohbetlerinde genellikle kendi yazdığı, inanç esasları ve tevhid konularını işlediği *Kitâbu'l Mürşide* ve *t-Tevhîd* kitabı üzerinden eğitim vermekteydi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/231; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/302.

ilan etmiştir. Farklı zamanlarda, Ali b. Yusuf tarafından gönderilen tüm ordular hezimete uğratılmıştır. Böylece Tûmert yeni bir devletin temellerini atmak amacı ile teşkilatlanmaya başlayarak kendilerine “Muvahhidler” adını vermiştir.²³⁶

İbn Tûmert çevresinde insanlar toplanmaya başlayınca askerî müdahalelerini artırmaya yönelik öncelikle 524/1130 yılında Merakeş’e saldırılarda bulunmaya başlamıştır. Bu sırada İbn Tûmert vefat etmiş ve yerine daha önceden seçip yetiştirdiği öğrencisi Abdülmümin b. Ali geçmiştir.²³⁷ Abdülmümin önce küçük bazı yerleri eline geçirerek 541/1146 yılında Merakeş’i kuşatmıştır. 542/1147 yılında Merakeş’i ele geçiren Muvahhidler devam eden bir yıl içinde tüm Fas’ı hâkimiyetleri altına almışlardır.²³⁸ Mağrib bölgesindeki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Murâbitlar, Endülüs’teki güçlerinin büyük bir kısmını Kuzey Afrika’ya aktarmak zorunda kalmışlardır. Ancak Murâbitların bu girişimleri Endülüs’teki hâkimiyetlerini de tehlikeye sokmuştur.²³⁹

Muvahhidlerin en önemli hedeflerinden biri elbette Endülüs hâkimiyetini ele geçirmektir. Abdülmümin, zaten hazırlık yapmakta olduğu bu fetih için Endülüs’te isyana kalkışan İbn Kasî ile hareket ederek 541/1146 yılında Cebelitârik ve Şerîş’i ele geçirdikten sonra İşbîliyye ve Mâleka’yı hâkimiyeti altına almıştır. Silves, Badajoz, gibi bazı yerler, Muvahhidlerin eline geçmiştir.²⁴⁰ Bu girişimlerden sonra 546/1151-1152 yıllarında Orta Mağrib’teki Cezayir ve Hammûdilerin merkezi olan Becaye alınmış ve Senhâce dâhil bölgedeki diğer kabileler üzerinde otorite sağlanmıştır.²⁴¹ Abdülmümin daha sonra İfrîkiye’de bulunan Norman tehlikesini yok

²³⁶ Muvahhidler Devletinin ortaya çıkışı ve Murâbitlarla olan mücadeleleri ile ilgili bilgiler için krş. Merraküşî, *el-Mu‘cib*, 140-144; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/656; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/231.

²³⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/655-656; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 24/289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/232.

²³⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/662-663; Merraküşî, *el-Mu‘cib*, 151; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/103-110; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 24/296-297; Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, 15-140; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/307-310.

²³⁹ Bkz. Merraküşî, *el-Mu‘cib*, 149-152; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/312-315; İnân, *Devletü’l-İslam*, 3/229-233; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 208-209.

²⁴⁰ Abdülmümin’in Endülüs’e girişi ve yaptığı askeri müdahalelerle ilgili bilgileri krş. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/146; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 38/262; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 6/316; İnân, *Devletü’l-İslam*, 3/267.

²⁴¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/184-185; Merraküşî, *el-Mu‘cib*, 152; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 24/305-305.

etmek için harekete geçmiş ve yaptığı savaşları kazanarak Norman limanlarını ele geçirmiştir.²⁴²

Kurtuba'nın 544/1149 yılında Muvahhidlerin eline geçmesi ile birlikte, 550/1156'da Abdülmümin'in oğlu Saîd Ebû Saîd, Gırnata ve Meriyye'yi ele geçirmiştir. Bu dönemden itibaren Abdülmümin "Müminlerin emiri" ünvanını kullanmaya başlamıştır.²⁴³ Aynı dönemlerde Hristiyan bölgesinde iktidar mücadelesi yaşandığından, Abdülmümin'in bölgede hâkimiyet kurması daha da kolaylaşmıştır. Abdülmümin, Endülüs'te İbn Merdenîş gibi güçlü bölgesel güçlere karşı ciddi bir hazırlık yapmak niyeti ile 557/1162 yılında Fas'a dönüş yaptıktan sonra vefat etmiş, yerine veliaht tayin ettiği oğlu Ebû Yakup Yusuf geçirmiştir.²⁴⁴

Abdülmümin 565/1169'da İbn Merdenîş üzerine büyük bir ordu göndermiştir. Bu harekâta başarı sağlayan Muvahhidler, sonrasında yaşanan diğer zaferlerle küçük bir bölümü hariç, Endülüs'e tamamen hâkim olmuşlardır.²⁴⁵ Daha çok ilmî yönüyle bilinen Yusuf b. Abdülmümin, siyasi alanda gerekli etkiyi gösterememiş ve Muvahhidlerin askeri yönden zayıflamasına sebep olan kararlar vermiştir.²⁴⁶ Yusuf b. Abdülmümin, 575/1179 yılında İfrîkiye bölgesinde kendisine karşı ayaklanan Kafsa üzerine yürümüş ve orayı itaat altına almıştır.²⁴⁷ Endülüs'e geçtikten sonra giriştiği mücadelede başarısız olan bu saldırıda yara alan Yusuf b. Abdülmümin vefat edince yerine oğlu Yakup getirilmiştir.²⁴⁸

Yakub b. Yusuf, yönetime geldiği zaman, eski muhalifleri Hammûdiler ve Murâbitlar, isyan hazırlıklarını tamamlayıp bazı bölgeleri ele geçirmiş durumdaydılar. Murâbitlar uzun bir süre Muvahhidlerin bölgede oyalanmasına sebep

²⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/257-258; Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 168-169; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/310-314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 5/238-239.

²⁴³ Muvahhidlerin Endülüs'te hâkimiyetlerini güçlendirmeleri ve yaşananlar ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/300-301; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/314; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/322-324; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/118; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 265-266.

²⁴⁴ Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 149-150; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/173; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/321; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/99; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/146.

²⁴⁵ Muvahhidlerle İbn Merdenîş arasından yaşanan mücadelelerle ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/355-356; Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 183; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/210-213; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/323; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/318; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/73; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/319; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/443; Sâmerraî vd., *Târîhu'l Arab*, 269; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 217-218.

²⁴⁶ Bkz. Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 184-185; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/224-225; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/58.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/450; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/242-245; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 479.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/480-481; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/264-265; Himyerî, *Cezîreti'l-Endelüs*, 114.

olmuşlardır.²⁴⁹ Yakub b. Yusuf ile Alfonso arasında 591/1195 yılında Ereğ'te (Alarcos) meydana gelen savaşı Muvahhidler kazanmıştır.²⁵⁰

Ereğ zaferinden sonra Rebah, Madrid, Şelemenke, Vâdilhicâre, Eşkilona gibi birçok bölge Muvahhidler'in eline geçmiştir. Tuleytula sınırına varıldığında telaşlanan VIII. Alfonso barış teklifinde bulunmuş ve iki devlet arasında on yıllığına barış antlaşması imzalanmıştır.²⁵¹ Dört yıl kadar daha Endülüs'te kalan Yakub b. Yusuf, Merakeş'e dönüş yaptıktan bir süre sonra hastalanarak vefat etmiştir. Yerine veliaht tayin ettiği oğlu Ebû Abdullah Muhammed en-Nâsır Lidîmillâh geçmiştir. El-Mansûr'un vefatından sonra Hristiyan bölgelerinden ayrı ayrı heyetler gelerek Muvahhidler'le antlaşmalar yapmak için çalışmışlardır.²⁵² Belensiye ve Doğu Endülüs bölgelerinde başlayan Hristiyan baskınları üzerine Kuzey Afrika'da isyanlarla uğraşan Muhammed en-Nâsır Endülüs'e geçme kararı almıştır. Muvahhidler büyük bir ordu ile 607/1210-1211 yılında Endülüs'e doğru harekete geçmişler ancak giriştikleri mücadeleler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁵³

Savaştan kaçarak kurtulan Muhammed en-Nâsır, vefat edince, yerine veliaht tayin ettiği Ebû Yakub Yusuf el-Müstansır yönetime getirilmiştir. Bu dönemden itibaren Endülüs'te bölgesel liderler kendi hükmettikleri bölgelerde bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Birkaç yıl iktidarda kalan ve daha sonra vefat eden Yusuf el-Müstansır'dan sonra yerine, Muhammed en-Nâsır'ın kardeşi Ebû Muhammed Abdulvâhid yönetime getirilmiş ancak kısa bir süre sonra tahttan indirilmiştir. Bu boşluğu değerlendiren kardeşi el-Âdil-Billâh lakabı ile bilinen Muhammed Abdullah el-Mansûr bağımsızlığını ilan etmiştir. el-Âdil Billâh Endülüs'teki bölgesel güçler

²⁴⁹ Murâbitlar ve Muvahhidler arasında yaşanan mücadeleler ile ilgili bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 10/11; İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/276-278; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/429; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/326; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 568; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/159160.

²⁵⁰ Ereğ zaferi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/323-327; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/329-330; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 27; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/443; Kennûn, *en-Nübûğu'l-Mağribî*, 1/107; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/188-189; Hattâb, *Kâde*, 2/126; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 221-223.

²⁵¹ Merraküşî, *el-Mu'cib*, 206-207; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 27; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 223.

²⁵² İnân, *Devletü'l-İslam*, 256-258; Selâvî, *el-İstiksâ*, 203; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 223.

²⁵³ Hristiyan krallar Papa'nın da desteği ile büyük bir ordu toplamışlardır. Muvahhid ordusu Şelbatra Kalesi'ni kuşatma altına almasına rağmen, kalenin iyi korunması neticesinde bir sonuç alınamamıştır. Bu netice ile harekete geçen Hristiyan birlikleri, Toulousa (el-İkâb) mevkisine yerleşmiş olan Muvahhidlere ani bir baskın yaparak binlerce kişiyi öldürmüşler ve Muvahhid ordusunu bozguna uğratmışlardır. Bkz. Merraküşî, *el-Mu'cib*, 235-236; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/336; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 344-345; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/282-283.

özellikle Zünnûnîler, Hûdîler, Abbâdîler, İbn Merdenîş ve Murâbitlar'ın kalıntılarına karşı Kastilya Krallığı ile işbirliğine girişmiştir.²⁵⁴

el-Âdil Billâh halkın ve devlet ricalinin gösterdiği tepkinin bir sonucu olarak idam edilmiş, yerine kardeşi Ebü'l-Ulâ İdris getirilmiştir. Ebü'l-Ulâ'nın icraatlerinden rahatsız olan bazı devlet ricali Endülüs'e geçer geçmez yerine Yahya b. Nâsır'ı halifelik makamına oturtmuşlardır. Gücünü farklı bir tarafa çeviren Ebü'l-Ulâ, Endülüs topraklarına tacizde bulunan Hristiyan Krallıklarını püskürttükten sonra Merakeş'e gelerek yönetime el koymuş ve kendisini tahttan indirenleri şehir meydanında idam ettirmiştir. İkinci defa halifeliğinde Ebü'l-Ulâ, devletin birçok geleneğini kaldırarak köklü bir değişikliğe girişmiştir. Bunlardan en önemlilerinden biri Mâlikîliği devletin resmî mezhebi haline getirmesidir.²⁵⁵

Ebü'l-Ulâ, Kuzey Afrika'da bir düzen sağlamaya çalıştıktan sonra orduyu hazırlayarak bölgedeki varlıklarını koruma amacıyla Endülüs'e geçmiştir. Ebü'l-Ulâ Endülüs'te İbn Hûd ile yaptığı mücadeleleri kaybetmiş, Mersiye ve Gırnata İbn Hûd'un eline geçmiştir.²⁵⁶ Bu olaylardan sonra Muvahhid Sultan Ebü'l-Ulâ'nın, 629/1232 yılında vefat etmesi ile birlikte hem Kuzey Afrika'da hem de Endülüs'te otoriteleri kalmayan Muvahhidler, tarih sahnesinden silinmiştir. Her iki bölgede de bölgesel güçler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Muvahhidler, Eş'arîlik-Tasavvûf-Mu'tezile karması görüşleri ile ortaya çıkmışlardır. Endülüs'e geldikleri ilk dönemlerde Muvahhidler, Endülüs Mâlikîliği'ne karşı mücadeleye başlamışlar, bölgenin Mâlikîliğinin şekillenmesinde etkili olan fûrû kitaplarını yasaklamışlar ve yakmışlardır.²⁵⁷ Bu durum bir süre bu şekilde devam etse de, Muvahhidler, bölgede etkin olan Mâlikî fukahannın tepkisi ile

²⁵⁴ Adil Billâh dönemi yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 22/342; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/224; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 121; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/383; Hattâb, *Kâde*, 2/102; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/228.

²⁵⁵ Ebü'l-Ulâ ve Yahya arasında yaşanan iktidar mücadeleleri ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/403-406; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/249; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/223-224; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/340-341; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/383; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/234; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/370; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 230; Lütfi Şeyban, *Endülüs'te Murabitlar ve Muvahhidler dönemlerinde müslüman-hristiyan ilişkileri (Endülüs'ün geri alınışı-reconquista 1085-1238)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 160.

²⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 3/408-409; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/340-341; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/384; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/235; Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab*, 279.

²⁵⁷ Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/429; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/197.

taviz vermek zorunda kalmışlar, daha sonra bölgede Endülüs Mâlikîliği'nin etkin olduğu anlayışın tekrar hâkim olmasına göz yummuşlardır.

Endülüs'te 607/1220 yılından itibaren Muvahhidlerin gücünün yok olmaya başlamasıyla birlikte yeni bir Tavâif Dönemi'ne girilmiştir. Endülüs'ün bu durumu Hristiyanlar için bir avantaja dönüşmüş ve büyük bir reconquista hareketi başlamıştır.²⁵⁸ Bölgesel güçlerin kendi aralarındaki genişleme mücadeleleri de Endülüs'ü savunmasız hale getirmiştir.²⁵⁹ Endülüs'ün parçalanmaya yüz tuttuğu bu dönemlerde Hristiyan bölgelerinde doğuda Aragon, onların batısında Kastilya, batı bölgesinde ise Portekiz Krallıkları bulunmaktaydı.²⁶⁰ Endülüs'ün fethi için aralarında anlaşan Hristiyan Krallıklarından biri olan Kastilya, Kurtuba ve çevresini ele geçirmek için 630/1233 yılında harekete geçerek çevre bölgeri istila etmiş ve Kurtuba'yı muhasara altına almıştır. Kurtuba halkı, 633/1236 yılında yanına eşyalarını alıp orayı terk etme hususunda anlaşarak şehri Kastilyalılar'a teslim etmek zorunda kalmışlardır.²⁶¹

6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) Dönemi (635-897/1238-1492)

Nasrîlerin tarih sahnesine çıkışları, 629/1232 yılında, Kurtuba'nın doğusunda bulunan Arcûne bölgesindeki halkın, Muhammed b. Yusuf b. el-Ahmer'e tabi olmaya karar vermeleri ile olmuştur.²⁶² İbn Ahmer reconquista hareketinin yoğun

²⁵⁸ Bu dönemde Mursiye, İşbiliyye, Mâleka, Gırnata civarında İbn Hûd; Belensiye ve civarında, İbn Merdenîş; Arjona civarında Nasrîler; Beyyâse bölgesinde Beyyâsiler hüküm sürmekteydi. Bu dönemde Endülüs'te hâkimiyeti elinde tutan bölgesel yönetimlerle ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/217; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/236; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 418.

²⁵⁹ Bölgesel güçlerin aralarındaki mücadeleler için bkz. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 122; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/348.

²⁶⁰ Bu dönemdeki reconquista hareketleri ve Aragon Krallığı'nın askeri harekâtları ile ele geçirdikleri bölgelerle ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/219; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 568; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/471; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/403; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 233; Şeyban, *Endülüs'te Müslüman-Hristiyan ilişkileri*, 166-167.

²⁶¹ Kurtuba'nın Hristiyanların eline geçmesi ve yaşanan mücadelelerle ilgili bilgiler için krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/388-389; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/15-16; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/385; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/416-1-418; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 280; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 45; Hattâb, *Kâde*, 2/105; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 234; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 287-288; Şeyban, *Endülüs'te Müslüman-Hristiyan ilişkileri*, 167-170.

²⁶² Benî Ahmer'in ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler için krş. Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Rihlet-i İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancı (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2004), 33; a.mlf., *Kitâbü'l-İber*, 4/218-219; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/471; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 34; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/47; W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 155; Kennedy, *Endülüs*, 289-291.

olarak yaşandığı bu dönemde siyasetinin temelini kendi varlığını korumayı yerleştirmiş ve bu yönde farklı dönemlerde pek çok güce bağılılığını bildirmiştir.²⁶³

İbn Ahmer 635/1238 yılında Gırnata'yı ele geçirerek tam hâkimiyetini ilan etmesi ile kuruluş aşamasında güney sınırları, Akdeniz'den Cezîretü'l-Hadrâ'nın üst kısımlarına, doğuda Meriyye ve İlbîre'ye, batıda ise Vâdilkebîr'i içine alan sınırlara kadar uzanan, yaklaşık 250 yıl sürecek, Benî Ahmer devletinin temelleri atılmıştır. Endülüs'ün içinde bulunduğu durum nedeniyle belli bir bölgeye sıkışan halkın büyük bir bölümü İbn Ahmer'e tabi olmuştur.²⁶⁴ Hristiyan saldırıları karşısında farklı tarihlerde, Belensiye, Mürsiye, Dâniye, Şâtibe, Ceyyan İşbîliyye kaybedilmiştir.²⁶⁵ İbn Ahmer, 671/1273 yılında vefat etmiş,²⁶⁶ yerine veliaht tayin ettiği el-Fakîh lakaplı Muhammed getirilmiştir.

II. Muhammed babasının izlemiş olduğu siyaseti aynen devam ettirmiş, hatta biraz da geliştirmiştir. II. Muhammed, bu siyaset gereği Hristiyanlarla anlaşığı gibi onlara karşı da Kuzey Afrika merkezli Merînîlerden, Abdülvâdîler'den, yardım almıştır.²⁶⁷ II. Muhammed, Kastilyalılar'la anlaşarak Tarif'in kuşatılmasına yardım etmiştir. Ancak beklediği gibi kuşatma sonucunda Tarif kendisine verilmeyerek Kastilyalıların eline geçmiştir.²⁶⁸ II. Muhammed'in 701/1302 yılında vefat etmesiyle

²⁶³ İbn Ahmer'in izlediği siyasetle ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/251-252; İnân, *Devletü'l-İslam*; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 245; Kennedy, *Endülüs*, 292; Şeyban, *Endülüs'te Müslüman-Hristiyan ilişkileri*, 171.

²⁶⁴ İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/27; Şeyban, *Endülüs'te Müslüman-Hristiyan ilişkileri*, 171.

²⁶⁵ İbn Ahmer'in Hristiyanlarla olan ilişkileri ve Hristiyanların reconquista hareketleri ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/218-219; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/450; Ahmet Ma'mur el-Asîrî, *Mücezü't-târîhu'l-İslâmiyyi münzü ahdi Adem (a.s) ilâ asrine'l-hâzır* (Riyad: y.y., 1996), 310; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 34-35.; Benî Ahmer'in kuruluş döneminde Müslümanların ellerinden çıkan bölgeler için bkz. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 257-265.

²⁶⁶ İbn Ahmer'in bu dönemde izlediği siyaset ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/487; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/448; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/94; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/40; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fî 'acâibi't-tevârih ve'l-ahbâr*, thk. Muhammed Mahfûz ez-Zevârî (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1988), 1/523; Hattâb, *Kâde*, 2/112; Kennedy, *Endülüs*, 295; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 246. Bu dönem ortaya çıkan Eşkilûle isyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü, Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyalar* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 143-156.

²⁶⁷ II. Muhammed'in kurmuş olduğu üçlü ittifak ve cihat hareketleri ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/220; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/100; Hattâb, *Kâde*, 2/142; Kennedy, *Endülüs*, 300.

²⁶⁸ Tarif'in kuşatılması ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/284-286; Hattâb, *Kâde*, 2/149; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 39; Kennedy, *Endülüs*, 300; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 154-155.

yerine oğlu III. Muhammed tahta geçmiştir.²⁶⁹ Hristiyanlar ve Merînîler tarafından desteklenen isyanlar idareyi zor duruma sokmuş ve III. Muhammed 709/1309 yılında tahttan indirilerek yerine kardeşi Ebü'l-Cüyûş Nasr geçirilmiştir.²⁷⁰

Melik Nasr, idareyi eline aldığı Gırnata'da ve birçok bölgede isyanlar devam etmekteydi.²⁷¹ Nasrîlerin içinde bulunduğu bu durum Hristiyan cephesini harekete geçirerek reconquista hareketlerine devam etmişlerdir.²⁷² Mâleka valisi olan kuzeni Ebü'l-Velîd İsmail b. Ferec, başlattığı isyan sonucunda 713/1314 yılında Gırnata'yı eline geçirerek kuzenini tahttan indirip idareyi eline almıştır.²⁷³ Ebü'l-Velîd, tahta geçtikten sonra, hazırlıksız yakalandığı Furtûne Vadisi'ndeki ilk saldırıda Kastilyalılar karşısında yenilgiye uğramıştır.²⁷⁴ Sonrasında bazı galibiyetler elde eden Ebü'l-Velîd, bu seferlerin dönüşünde kuzeni tarafından kişisel gerekçelerle öldürülmüştür.²⁷⁵

Ebü'l-Velîd'den sonra yerine oğlu IV. Muhammed getirilmiştir.²⁷⁶ IV. Muhammed, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan ile anlaşarak onları Endülüs'e girmeye ikna etmiştir. Merînîlerin gelmesi ile birlikte Kastilyalılarla yapılan mücadele zaferle sonuçlanmış ve 733/1333 yılında Cebelitârik tekrar Müslümanların eline geçmiştir. Ancak IV. Muhammed'in Merînîlerle olan bu birlikteliği Vezir Ebü'l-Ula'yı rahatsız

²⁶⁹ Kastilya Kralı Sancho'nun ölümüyle birlikte II. Muhammed ittifak siyasetini, Aragon tarafına kaydırarak, Vâdilkebir civarında askeri hareketlerle bazı kaleleri ele geçirmiştir. Bkz. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/329; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/110-112; Hattâb, *Kâde*, 2/150-151; Kennedy, *Endülüs*, 300-301; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 248.

²⁷⁰ III. Muhammed devri için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/301-302; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/112-114; Hattâb, *Kâde*, 2/154; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 163-166; Kennedy, *Endülüs*, 301-302; Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti: (1232-1492)*. (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008), 167.

²⁷¹ Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/317; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/114; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 297; Kennedy, *Endülüs*, 302; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 71.

²⁷² Bu dönemde devam eden reconquista hareketleri ve Cebelitârik'in kaybedilmesi ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/115; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 298; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 45; Hattâb, *Kâde*, 2/155-156; Kennedy, *Endülüs*, 302; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 72.

²⁷³ Mâleka valisi olan Ebü'l-Velîd İsmail b. Ferec, isyanı ile ilgili bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/222; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/116; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 40; Hattâb, *Kâde*, 2/157; Kennedy, *Endülüs*, 302; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 74.

²⁷⁴ İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/117; Hattâb, *Kâde*, 2/158; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 75. Ebü'l-Velîd'in harekâtı ile ilgili bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/222; Makkârî, *Nefhu't-tîb*, 1/450; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/118; Hattâb, *Kâde*, 2/159; Kennedy, *Endülüs*, 303; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 248-249; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 75-77.

²⁷⁵ Bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/120; Hattâb, *Kâde*, 2/161; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 41; Kennedy, *Endülüs*, 303; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 249.

²⁷⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/222; Hattâb, *Kâde*, 2/162; Kennedy, *Endülüs*, 303; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 80.

ettiğinden 733/1333 yılında IV. Muhammed katledilmiş, tahta Ebü'l-Haccâc Yusuf geçmiştir.²⁷⁷ I. Yusuf tahta geçtikten sonra devlet içerisinde problem çıkarmaya başlayan Osman b. Ebü'l-Ula'yı adamları ile birlikte Tunus'a sürgün etmiştir.²⁷⁸ 740/1340 yılında Tarif civarında meydana gelen savaşta birlikte savaşan, Merînîler ve Nasrîler, büyük kayıplar vererek yenilgiye uğramışlardır. Böylece Endülüs ve Kuzey Afrika arasında tek bağlantı noktası Cebelitârik kalmıştır.²⁷⁹ Bu hezimetten sonra elinde kalan sınırları korumak isteyen I. Yusuf, Aragon Krallığı ile on yıl sürecek bir barış antlaşması yapmıştır. Ancak Kastilya Krallığı'nın 745/1344'te Cezîretülhadrâ'yı ele geçirmesine mani olamamıştır. 755/1354 yılında ise Gırnata Sultanı Ebü'l-Haccâc Yusuf bir saldırı sonucu öldürülmüştür.²⁸⁰

I. Yusuf'tan sonra tahta geçen V. Muhammed'in içerisinde beklediği durum istediği gibi gitmemiş, 760/1359 yılında, kardeşleri Ebu Abdullah Muhammed ve İsmail tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile kaçmak zorunda kalmış, tahta oturan II. İsmail kardeşi Ebû Abdullah Muhammed tarafından öldürülmüştür. Kardeşini öldürdükten sonra tahta oturan VI. Muhammed yaklaşık üç yıl kadar iktidarda kalmıştır. VI. Muhammed'in iktidarda olduğu dönemde devlet içerisindeki isyanlar artmış ve bu durum karşısında halk 763/1362 yılında V. Muhammed'i tekrar davet etmişlerdir.²⁸¹ V. Muhammed dönemi'nin bu ikinci kısmı Nasrîlerin zirve yaptığı yıllardır.²⁸² V. Muhammed devlet kademesinde önemli değişiklikler yaparak güçlü bir yönetim oluşturmaya çalışmıştır.²⁸³ Kastilya'nın iç karışıklıklar nedeniyle, Benî

²⁷⁷ IV. Muhammed'in Merînîlerle antlaşması ve bu sebeple Osman b. Ebü'l-Ula tarafından öldürülmesi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/222; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/124; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 41; Hattâb, *Kâde*, 2/164; Kennedy, *Endülüs*, 303; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 81-82.

²⁷⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/223; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/117; Hattâb, *Kâde*, 2/165.

²⁷⁹ 740/1340 yılında Cebelitârik ve Tarif'de Hristiyanlarla, Merînîler ve Nasrîler arasında meydana gelen savaşlarla ilgili ayrıntılı bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/346-348; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/451-452; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/127; Sâmerraî vd., *Târihu'l-Arab*, 298-299; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 41; Hattâb, *Kâde*, 2/166-167; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/134-135; Kennedy, *Endülüs*, 304; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/224-225.

²⁸⁰ İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/128-130; Hattâb, *Kâde*, 2/168-170; Kennedy, *Endülüs*, 305; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 89-90.

²⁸¹ Bu dönemde meydana gelen taht kavgaları ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/223-224; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 5/95-100; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 308-310; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/138-140; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/8-9; Hattâb, *Kâde*, 2/174-175; Kennedy, *Endülüs*, 306; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 251; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 92-95.

²⁸² Kennedy, *Endülüs*, 306; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 252.

²⁸³ V. Muhammed, vezirlik makamına daha önce de veziri olan ünlü yazar ve siyaset adamı Lisanüddin İbnü'l-Hatib'i tekrar getirmiş, Kuzey Afrika'da bulunduğu dönemde dostane ilişkiler

Ahmer'e yönelik saldırı yapacak durumda olmaması, V. Muhammed'e saldırı fırsatı vermiş ve harekâtlarında başarı sağlamıştır.²⁸⁴

V. Muhammed'den sonra sultanlığa geçen oğlu II. Yusuf Hristiyan krallıklarla hem siyasî hem de askerî mücadelelere devam etmiştir. II. Yusuf'un oğlu VII. Muhammed babasına karşı ayaklanmış, ancak muvaffak olamamıştır. II. Yusuf 794/1392 yılında bir suikast sonucu öldürülmüş,²⁸⁵ tahta, kardeşi Yusuf'u saf dışı bırakarak VII. Muhammed oturmuştur. Bu dönemin başlarında Hristiyan krallıklarla iyi geçinme siyaseti, antlaşmalar yapılarak tesis edilmiştir. Ancak iki taraf arasındaki karşılıklı saldırılar, VII. Muhammed'in 810/1408 yılındaki vefatına kadar devam etmiştir.²⁸⁶ VII. Muhammed'den sonra tahta, Şelûbâniye'de hapsediği kardeşi III. Yusuf getirilmiştir. III. Yusuf, önceki dönemlerde olduğu gibi Hristiyan krallıklarla antlaşma yoluna gitmiştir. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum yapılan yapılan antlaşmaların yenilenmesine engel olmuştur.²⁸⁷ III. Yusuf'un vefatıyla birlikte Gırnata, Benî Ahmer devletini çöküşe götüren taht kavgalarına sahne olmuştur.

III. Yusuf'tan sonra tahta, el-Emin ailesinin gözetimindeki, küçük yaşta oğlu VIII. Muhammed geçmiştir. Bu tarihten itibaren tahtta VIII. Muhammed ve IX. Muhammed (el-Eyser) arasında gelgitler yaşanmış Muhammed el-Eyser galip gelmiştir.²⁸⁸ Gırnata tahtı için isyan girişimini başlatan, ağır tavizler vererek Hristiyanların da desteğini alan IV. Yusuf (el-Mevl), mücadeleyi kazanarak tahta

kurduğu İbn Haldûn'u Endülüs'e davet ederek vezirlik, danışmanlık ve elçilik gibi görevler vermiştir. Bkz. Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâfî İbnü'l-Hatîb (ö.776/1374), *Mi'yâru'l-ihîyâr fî zikri'l-meâhid ve'd-diyâr* (Kahire: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423), 2; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/3; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 5/98-105; Hattâb, *Kâde*, 2/173; Kennedy, *Endülüs*, 306; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 252-253.

²⁸⁴ V. Muhammed dönemi gerçekleştirilen askeri harekâtlarla ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/43-48; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/224-225; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/148-149; Hattâb, *Kâde*, 2/181; Kennedy, *Endülüs*, 308; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 252; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 104-105.

²⁸⁵ II. Yusuf dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/228; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/149-150; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/81; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 42; Hattâb, *Kâde*, 2/181-182; Kennedy, *Endülüs*, 308; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 106-107.

²⁸⁶ VII. Muhammed dönemi ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/151; Hattâb, *Kâde*, 2/183-184; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 108-110; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 179-180.

²⁸⁷ III. Yusuf dönemi ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/153; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 43; Hattâb, *Kâde*, 2/185-187; Kennedy, *Endülüs*, 310-311; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 112-114; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 179-180.

²⁸⁸ Bu dönemde yaşanan taht mücadeleleri ve genel durum ile ilgili bilgiler için krş. Askalânî, *İnbâ'u'l-ğumr*, 511; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/138; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 43; Hattâb, *Kâde*, 2/188-189; Malatî, *Neylü'l-emel*, 4/213; Kennedy, *Endülüs*, 311; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 182.

oturmuştur. Ancak IV. Yusuf'un da saltanatı uzun sürmemiş, 835/1432 yılında Muhammed el-Eyser tarafından gerçekleştirilen bir baskınla öldürülmüş ve üçüncü kez Muhammed el-Eyser tahta geçmiştir.²⁸⁹ Muhammed el-Eyser'in bu döneminde tahtı ele geçirmek isteyenler, sürekli isyanlar çıkarmışlardır. Yaşanan bu kargaşalar nedeniyle tahtta değişiklikler yaşanmıştır.²⁹⁰

Muhammed el-Eyser'in bu son dönemi 857/1453 yılındaki vefatı ile son bulmuş yerine veliaht tayin ettiği yeğeni XI. Muhammed geçmiş ancak Ebû Nasr, 858/1454 yılında, Gırnataya hücum ederek tahtı ele geçirmiştir. İkili arasındaki gelgitler, Kastilya'nın her seferinde Gırnata'yı biraz daha sıkıştırmasına neden olmuş, Cebelitârik kaybedilmiştir. Devlette etkinliği artan Benî Serrac'ın desteklemesi ile Ebû Nasr, oğlu Ebü'l-Hasan Ali tarafından 868/1464 yılında tahttan indirilmiştir.²⁹¹ İçeride ilk önce Ebü'l-Hasan'ın kardeşi Ebü'l-Haccac Yusuf ayaklanmış, bu ayaklanmanın bastırılmasından bir süre sonra da diğer kardeşi Muhammed ez-Zağal ayaklanmıştır. ez-Zağal ayaklanması uzun süre devam etmiş, Mâleka dâhil birçok bölge ez-Zağal'ın kontrolüne geçmiştir.²⁹² Aragon Prensi Ferdinand ile Kastilya Prensesi İzabella arasında 873/1469 yılında meydana gelen evlilik Nasrîler açısından sonun başlangıcı olmuştur.²⁹³ Bu arada Hirsitiyanlarla karşılıklı antlaşmalar ve saldırılar devam etmiştir.²⁹⁴

²⁸⁹ Muhammed el-Eyser'in Hristiyanlarla ilişkileri ve IV. Yusuf ile mücadelesi ile ilgili olarak bkz. Askalânî, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 3/511; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/138; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 44; Kennedy, *Endülüs*, 312; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 255-256; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 183; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 119-122.

²⁹⁰ Bu dönemde yaşanan ve Nasrîleri çöküşe doğru taşıyan tahttaki gelgitler ve reconquista hareketleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/161-164; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 44-45; Hattâb, *Kâde*, 2/193-194; Kennedy, *Endülüs*, 313-314.

²⁹¹ XI. Muhammed ve Ebû Nasr arasında meydana gelen taht mücadeleleri ve yaşananlarla ilgili bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/167; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 44-50; Hattâb, *Kâde*, 2/197-198; Kennedy, *Endülüs*, 313-314; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 256-257; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 125-126.

²⁹² Ebü'l Hasan ve ez-Zağal arasındaki mücadelelerle ilgili bilgiler için krş. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/511; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr fî ahbâri mülûki Benî Nasr*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Şam: Dâr-u Hassân, t.y.), 35; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/192; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 50; Hattâb, *Kâde*, 2/201; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/102; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 257-258; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 128.

²⁹³ Bu dönemde Kastilya ve Aragon krallıklarında yaşanan gelişmeler ve bu iki krallığın birleşmesi ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/176-180; Will Durant, *Kıssatü'l-hadâra* (Beirut: Daru'l-Cil, 1988), 23/71-72; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 47; Philip Khûri Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi, 1989), 3/875.

²⁹⁴ Bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/511-512; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/188; Hattâb, *Kâde*, 2/208; Hitti, *İslam Tarihi*, 3/875-876; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 134; Feridun Bilgin, *Nasrîler (Benî Ahmer)*

Boabdil, babasının Levşe'de savaşmasını fırsat bilerek hakkında desteği ile tahtı ele geçirmiş, durumu haber alan Ebü'l-Hasan, Mâleka'da bulunan kardeşi ez-Zağal'ın yanına kaçmıştır. Böylece devlet ikiye bölünmüştür.²⁹⁵ Boabdil, Ebü'l-Hasan ve ez-Zağal arasında gelgitlerle dolu bir dönem başlamış, bu durumu fırsat bilen Kastilya'nın ilerleyişi devam etmiştir.²⁹⁶ Endülüs'teki karışıklıktan yararlanan Kastilya Krallığı'nın, Belliş'i de ele geçirmesi ile birlikte Müslümanların elinde sadece Gırnata ve Mâleka kalmıştır.²⁹⁷ Hristiyanlar büyük bir ordu hazırlayarak, 892/1487 yılında Gırnata'nın tamamen ele geçirilmesindeki son engel olan Mâleka'ya hareket etmişlerdir.²⁹⁸ Şehir halkı tarafından hem Memlük Sultanı Kayıtbay'dan hem de Osmanlı Sultanı II. Bayezid'den yardım talep edilmiştir. Bu iki sultan, bazı girişimlerde bulunmuş, ancak sonuç alınamamıştır.²⁹⁹ Mâleka halkı 892/1487 yılında canlarının bağışlanması koşulu ile şehri Kral Fernando'ya teslim etmişlerdir.³⁰⁰

Gırnata'yı tamamen ele geçirmenin önünde halen Besta, Vâdîâş ve el-Meriyeye'de hüküm süren ez-Zağal bulunmaktaydı. 894/1489 yılında Besta Hristiyanların eline geçmiştir.³⁰¹ Besta'nın kaybedilmesinden sonra 895/1490 yılında

devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar). (İstanbul : Marmara Üniversitesi, 2010), 32-36.

²⁹⁵ Ebü'l Hasan döneminde Boabdil'in taht mücadelesi ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/512-515; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 49-64; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/198-202; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 51; Hattâb, *Kâde*, 2/205-209; Hitti, *İslam Tarihi*, 3/876; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 131-135; Bilgin, *Nasrîler*, 23-24.

²⁹⁶ Boabdil ve siyaseti ile ilgili bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/516-517; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 57-71; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/188; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 51-52; Kennedy, *Endülüs*, 317-318.

²⁹⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/519-520; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/213-214; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/102; Hattâb, *Kâde*, 2/221-222; Kennedy, *Endülüs*, 318.

²⁹⁸ Bölge halkı, öncelikle Kuzey Afrika'dan yardım talep etmişler, ancak bekledikleri yardımı bulamayınca bölgeden paralı askerler getirmişlerdir. Bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/213-214; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 53.

²⁹⁹ Bu dönemde Endülüs'ün diğer İslam ülkelerinden yardım talepleri ile ilgili bilgiler için krş. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/219-222; Sâmerrâî vd., *Târihu'l-Arab*, 309; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 262-263; Qiyas Şükürov, "Endülüs İstidamesi ve Kemal Reis'in İspanya Seferi", *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 311-334; Mine Sultan Ünver, "Osmanlı'nın Endülüs'e Doğrudan Yardım Edememesinin Nedenleri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2013), 29-48.

³⁰⁰ Mâleka'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi ile ilgili kaynakları krş. Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 92-94; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/519-520; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/215-216; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/102; Hattâb, *Kâde*, 2/224; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 262-263; Bilgin, *Nasrîler*, 40-41; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 142-143; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 199.

³⁰¹ Besta'nın Hristiyanların eline geçmesi ile ilgili bilgiler için krş. Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 95-98; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/521; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/215; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/102-103; Kettânî, *Enbiâsi'l İslam*, 53. Şehri savunan komutan Yahya en-Neyyâr'ın Hristiyanlığa geçtiği

Meriyye şehri de Hristiyanların eline geçmiştir. ez-Zağal bir süre sonra elindeki bölgeleri de para karşılığında bırakarak Kuzey Afrika'ya geçmiş ve ölünceye kadar burada yaşamıştır.³⁰²

Ferdinand ve İzabella, Gırnata'dan gelen elçilere şehrin hemen teslim edilmesini söylemişlerdir. Gırnata ileri gelenleri ile yapılan istişarede şehrin savunulmasına karar verilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Ferdinand ve İzabella büyük bir ordu hazırlayarak, 895/1490 yılında Gırnata'yı tamamen ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdir.³⁰³ Gırnata ileri gelenlerinin yaptığı toplantıda ilk önce şehri müdafa etme kararı daha sonra tekrar yapılan istişare toplantısında şehrin teslim edilmesi kararı verilmiştir.³⁰⁴ İki taraf arasında 896/1491 yılında 56 maddelik bir antlaşma³⁰⁵ imzalanmıştır. Gırnata 1 Rabiülevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Ferdinand ve İzabella'ya teslim edilmiştir. Ferdinand ve İzabella törenle Elhama sarayına yerleşmişlerdir. Böylece İspanya'da İslam hâkimiyeti son bulmuştur.³⁰⁶

Ahmerîler Dönemi'nde Mâlikîlik siyasî olarak desteklenmiş, farklı düşünce ve yapılar baskı altına alınmıştır. İbnü'l-Hatîb'in zındıklıkla suçlanıp, takibata uğrayarak kitaplarının yakılması³⁰⁷ ve dönemin âlimlerinden Kaysî'nin namaz konusunda sünnette geçen bir uygulamayı savunması nedeniyle tehdit edilmesi dönemin farklı düşüncelere olan bakış açısını vermektedir.³⁰⁸

konusunda rivayetler mevcuttur. Bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/522; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/215; Hattâb, *Kâde*, 2/235.

³⁰² Vâdiâş'ın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi ile ilgili bilgiler için krş. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/522; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 100; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/227; Hattâb, *Kâde*, 2/236-237; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 265-266.

³⁰³ Bkz. Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 118-120; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/236; Hattâb, *Kâde*, 2/247.

³⁰⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/525; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 122/124; Washington Irving, *Chronicle of the Conquest of Granada* (New York: A. L. Burt, 1900), 342; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 157; Bilgin, *Nasrîler*, 49-50.

³⁰⁵ Bu antlaşmanın bir nüshası bu gün, Salamanca'da, Archivo General de Simancas ismindeki arşiv merkezinde *Capitulaciones con moros y Caballeros de Castilla* ismiyle yer almaktadır. İkinci bir nüsha da Gırnata Belediye Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/245-250; Bilgin, *Nasrîler*, 51-53. Gırnata'nın teslimi hususunda yapılan antlaşma maddeleri ile ilgili bilgiler için krş. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/525; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 124; Irving, *Conquest of Granada*, 343; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 30. Bu antlaşmanın tüm maddeleri için bkz. İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/245-250.

³⁰⁶ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/526-527; Müellifi Meçhul, *Nübzetü'l-asr*, 126-127; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/257.

³⁰⁷ İbnü'l-Hatîb, *el-Ketîbe*, 1-7; a.mlf., *el-İhâta*, 1/10-11; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/477; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/62.

³⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/95; Safedî, *el-Vâfi*, 6/257-258; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/655.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE FIKHÎ MEZHEPLER

Endülüs'ün mezhebî yapısının içerisinde önemli bir yere sahip olan olan fikhî mezhepler, İslam Mezhepleri Tarihi'nin mezhebî kronolojisi dikkate alınarak bu bölümde ele alınmıştır. Bununla birlikte bölgede fikhî mezhepler içerisinde sadece Evzâflik ve Mâlikîlik devlet desteğini arkasına alabilmiş, Zâhirîlik ise çok kısa bir dönemde devlet tarafından kabul görmüştür. Endülüs'te Hanefîlik, Şâfîîlik ve Hanbelîlik gibi diğer fikhî mezhepler, bireysel düzeyde temsil edilmiş, Mâlikîlik ise ana mezhep olarak kabul görmüştür.

A. HANEFÎLİK

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Kûfe'deki ders halkaları ile başlayan ve Ehl-i Re'y çizgisinin en önemli temsilcisi haline gelen Hanefîliğin fikrî arka planında, Mürcie yer almaktadır.³⁰⁹ Doğuşundan itibaren İslam coğrafyasının birçok bölgesinde yayılan Hanefîlik, Endülüs'ün fethinden itibaren Doğu'ya yapılan hac, ilim yolculukları ve bölgeye gerçekleştirilen ticarî faaliyetler neticesinde Endülüs'e ulaşan ilk mezheplerden biri olmuştur. Kaynaklarda geçen kısıtlı bilgiler Hanefîliğin bölgede yayıldığını göstermektedir.

1. Hanefîliğin Endülüs'e Taşınması

Endülüs'te Mâlikîliğin hâkim mezhep olduğu kabul edilse de diğer mezhep ve fırkalar, bu bölgeyi tamamen boş bırakmamışlar, yayılma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu mezheplerden biri de mezhepleşme döneminde bu bölgeye kadar ulaşan Hanefîliktir. Ancak Hanefîliğin bölgedeki yaygınlığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.³¹⁰

Hanefîliği Endülüs'te yayılma sebepleri incelendiğinde diğer mezheplerin bu coğrafyada yayılmasında etkin olan, siyasî etkenler, sosyal faktörler, ilim yolculukları, hac yolculukları, ticarî yolculuklar gibi etkenlerin Hanefîlik için de geçerli olduğu söylenebilir. Hanefîliğin Endülüs coğrafyasındaki durumunu

³⁰⁹ Siddik Korkmaz, *İmam Matürîdî ve Mezhep Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 19.

³¹⁰ Lévi-Provençal, *Histoire*, 3/476; Abdullah Acar, *Endülüste Hanefîlik* (İstanbul: Haciveyizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 133.

belirleyen en önemli faktörlerden biri, elbette Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in (ö. 193/809) 170/786 yılında tahta geçmesinin ardından Ebû Hanîfe'nin öğrencisi İmam Ebû Yûsuf'u yeni oluşturulan kâdi'l-kudâtlik makamına ataması ile birlikte Hanefîliğin resmî mezhep statüsünde tanınmasıdır.³¹¹ Kuzey Afrika-Endülüs etkileşimi de Hanefîlik açısından önemli bir unsurdur. Bu durumun en önemli göstergesi Hanefîliğin Endülüs'te yayılmasında etkili olduğu düşünülen ve Ebû Hanife'nin öğrencilerinden olan Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792) ve Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) Endülüs'ten gelen öğrencilere verdikleri eğitimlerdir.³¹²

Endülüs'e mezheplerin giriş döneminde Hanefîliğin varlığını gösteren bilgiler bulunmamasına karşın Endülüs Emevîleri'nin yönetime gelmesi ile birlikte bu mezhebin bölgede bulunduğu dair bilgiler bulunabilmektedir. Endülüs sultanı I. Muhammed'in huzurunda, Mâlikî ve Hanefî iki âlimin tartışması ve sonucunda sultanın Mâlikîliği kabullenmesi bu durumun göstergelerinden birisi olarak kabul edilebilir.³¹³ Mâlikîliğin resmî olarak kabul edilmesi, Hanefîliğin yayılmasını tamamen engellememiştir. Hatta kadılar arasında bile farklı mezheplerden kişiler bulunmuş, ancak bu kadılar hükümlerini Mâlikî mezhebine göre vermişlerdir.

2. Hanefîliğin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. Zeyd b. Beşîr (ö. ?)

Endülüs'te Hanefî mezhebi fakihlerinden biri olarak kabul edilen Zeyd b. Beşîr, kaynaklarda Kûfe ehlinden bir fakih olarak zikredilmektedir. Doğum ve vefat tarihi bilinmeyen Zeyd b. Beşîr'den, Mağrib Kadısı Süleyman b. İmrân (ö. 269/883) rivayette bulunmuştur. Tahâvî de ondan faziletli biri olarak bahsetmiştir.³¹⁴ Verilen bilgilerden Zeyd b. Beşîr'in dinî eğitimle uğraştığı anlaşılmaktadır. Zeyd b. Beşîr ile ilgili kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır.

³¹¹ Hanefîliğin yayılmasındaki siyasi etkenlerle ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/229; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/164.

³¹² Acar, *Endülüste Hanefîlik*, Önsöz.

³¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 237.

³¹⁴ Krş. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/88; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/185; Humeydî, *Cezve*, 219; Dabbî, *Buğye*, 295.

2.2. Muhammed b. İsa el-Meâfirî (el-A'sâ) (ö. 221/835)

Kurtuba ehlinden olan ve el-A'sâ lakabı ile bilinen Muhammed b. İsa b. Abdulvâhid b. Necîh el-Meâfirî İmam Mâlik'in vefat ettiği 179/795 yılında ilim yolculuğuna çıkmış, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Vek'i b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi hadis ve âsâr âlimlerden ders almıştır. Endülüs'ün önemli fakihlerinden birisi olarak zikredilen ve bu alanda eğitim veren Muhammed b. İsa, Medine ve Irak âlimlerinden ders almış, ancak Irak ekolüne meyletmiştir.³¹⁵

2.3. Ahmed b. Selîm el-Karavî (ö. 290/903)

Becâne bölgesinden olan Karavî, meşhur Mâlikî âlim Sahnûn'dan (ö. 240/854) eğitim almıştır. Huşenî onunla ilgili olarak bazı konularda Hanefilerin görüşüne meylettiğini söylemektedir. el-Karavî hakkında kaynaklarda başka bilgi geçmemektedir.³¹⁶

2.4. Ahmed b. İbrahim b. Ferve el-Lahmî (ö. 290/903)

Kurtubalı olan Lahmî çıktığı ilim yolculuklarında Mısır'da Abdülganî b. Akîl'den (ö. ?), Irak'ta Meysere el-Kavârîrî'den (ö. 235/850) Basra'da Muhammed b. Beşşâr'dan (ö. 252/866) ders almıştır. İbnü'l-Faradî, onu nebîz içmeyi kabul ederek Irak ekolüne uyduğu için gafil olarak nitelendirmektedir.³¹⁷

2.5. Muhammed b. Süleyman el-Meâfirî (ö. 295/908)

Sarakusta doğumlu olan el-Meâfirî Veşka'da uzun süre yaşamış ve burada kadılık görevi yapmıştır. Sarakusta'da kadılık görevi yapmış olan el-Meâfirî'nin bu görevleri yaptığı tarihler kaynaklarda geçmemekle birlikte tahminen Endülüs halifeleri I. Muhammed, Münzîr ve Abdullah dönemlerine denk gelmektedir. Ahmed el-Utbî ve İbn Matrûh gibi pek çok âlimden eğitim almıştır. İlim yolculuğuna çıkmış, Sahnûn'dan eğitim almış ve Irak'a giderek burada çeşitli âlimlerden ders almıştır. Faradî, onun hakkında içecekler konusunda Iraklılara meylettiğini söylemekte ve

³¹⁵ Bkz. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/221; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/7; Humeydî, *Cezve*, 74; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/114.

³¹⁶ Huşenî, *Ahbâr*, 13; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/198.

³¹⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/33; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/49.

aşırı Müvelledûn milliyetçisi olarak tanımlamaktadır. el-Meâfirî 295/908 yılında Sarakusta'da veya Veşka'da vefat etmiştir.³¹⁸

2.6. Süheyb b. Men'î (ö. 318/930)

Abdurrahman en-Nâsır döneminde yaşamış olan Süheyb b. Men'î, Bakî b. Mahled, Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900), Kâsım b. Hilâl (ö. 292/904) gibi âlimlerden ders almış, Kurtuba ve İşbiliyye gibi bölgelerde kadılık görevinde bulunmuştur. Kaynaklarda nebiz içmesi sebebiyle eleştirilmiş ve Kûfiyyîn olarak anılmıştır.³¹⁹

2.7. Eyyûb b. Süleymân b. İlyân el-Kûtî (ö. 326/937)

Ebû Süleymân lakabı ile bilinen Eyyûb b. Süleymân, Bakî b. Mahled'den ders almıştır. Daha sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan Eyyûb b. Süleymân, Irak'a gitmiş, orada İsmâil b. İshâk ve bölgenin bazı âlimlerinden ders almıştır. Döndüğü zaman yanında Hanefîliğe ait pek çok kitabı Endülüs'e getirmiştir. Dinî meselelerde araştırma ve akli önceleyen, taklide karşı çıkan bir anlayışa sahiptir.³²⁰ Hakkında verilen bilgiler onun Hanefîliğe meylinin olduğunu göstermektedir.

3. Endülüs'te Hanefîliğin Durumu

Hanefî mezhebinin Endülüs'te ne derece etkili olduğu ile ilgili kaynaklarda geçen bilgiler değerlendirildiğinde, mezhebin bu bölgede tamamen yok hükmünde olmadığı bir gerçektir. Makdisî Endülüs'ün mezhebî durumunu değerlendirirken şöyle demektedir: “Onlar Allah'ın kitabı ve Mâlik'in *Muvatta*'sı dışında bir şey bilmeyiz derler. Hanefî veya Şâfî biri ile karşılaştıklarında onu reddederler, Mu'tezilî veya Şîî biriyle karşılaştıklarında belki onu öldürürler.”³²¹

Makdisî Kuzey Afrika'da yaptığı görüşmelerden birinde Endülüs'te Hanefîliğin yayılmama sebebini sormuş ve “Endülüs'te de buradan az değildir.”³²² cevabını almıştır. Makdisî'nin yaşadığı dönem dikkate alındığında bu konuşmanın

³¹⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/23; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/223-224. Müvelledûn, Müslüman olan ilk İspanyollar'ın çocukları için kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Özdemir, “Müvelledûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/228-229.

³¹⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/238; Humeydî, *Cezve*, 245; Dabbî, *Buğye*, 324-325.

³²⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/102-103.

³²¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 236.

³²² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237.

yapıldığı dönemin Endülüs Emevîleri Dönemi olduğunu görmekteyiz. İbn Ferhûn da Endülüs'e Hanefiliğin girdiğini ve eskiden beri var olduğunu aktarmaktadır.³²³ Kâdî İyâz ise Endülüs'e Şâfiî, Ebû Hânîfe, Ahmed b. Hanbel ve Dâvud b. Ali'nin mezheplerinin bölgeye yapılan yolculuklar sonucu girdiğini ancak yayılamadıklarını, bu gelenlerin ölümü ile de bu mezheplerin bölgeden silindiğini söylemektedir.³²⁴ Saîd el-Mağribî, İbnü'r-Rakîk'ten (ö. 425/1034'ten sonra) alıntılararak, III. Abdurrahman'ın oğullarından Abdullah'ın Şâfiî, Abdülaziz'in Hanefî ve kendisinden sonra yerine geçen II. Hakem'in (el- Müstansır) Mâlikî olduğu aktarması,³²⁵ Hanefiliğin Endülüs Emevî hanedanı içerisinde de karşılık bulunduğunu gösteren önemli bir bilgidir.

Makdisînin aktardığı Endülüs sultanlarından birinin huzurunda Mâlikî ve Hanefî âlimler arasında gerçekleşen münazara ve sonrasında yaşananlar adeta Endülüs Emevîleri'nin Hanefiliğe bakış açısını yansıtmaktadır: “O dönemdeki sultanın huzurunda Hanefî ve Mâlikî iki kişi tartışma yapmış, iki tarafı da dinleyen Sultan, “Ebu Hanife neredendir?” diye sormuş, “Kûfe'den” demişler, ardından “Mâlik neredendir?” diye sormuş, “Medine'dendir”, diye cevap vermişler, bunun üzerine Sultan, “Hicret yurdu bize kâfidir” demiş ve Hanefilerin huzurundan çıkartılmasını isteyerek “Ben işlerimde iki mezhep olmasını sevmem” demiştir. Bu olayı teyit etmek için Endülüslülere soran ve doğru olduğunu öğrenen Makdisî, Sultanın bu tavrının nedenini Emevîlerin Hz. Ali'ye bakış açıları nedeniyle taassup göstermesine, Ebû Hanîfe'nin ilminin kaynağının Hz. Ali olmasına ve Şiî olmaları nedeniyle Kûfe'yi sevmemelerine bağlamaktadır.³²⁶

Makdisî'nin Endülüs'te Hanefilik ile ilgili aktardığı bilgilerde bazı çelişkiler bulunmaktadır. Örneğin bir yerde Hanefiliğin Endülüs'te Mâlikilik'ten az olmadığı bilgisini aktarırken bir başka yerde Endülüslüler'in Şâfiî ve Hanefileri kabullenmediklerini, bir başka yerde de Endülüs Sultanlarından birinin huzurunda yapılan tartışma sonucunda Hanefileri dışarı attığı bilgisini paylaşmaktadır.

³²³ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/61-62.

³²⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/27.

³²⁵ Mağribî, *el-Muğrib*, 1/188; Safedî, *el-Vâfi*, 18/317.

³²⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237; Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 94-95.

Makdisî bölgedeki Hanefî isimlerle ilgili bilgi de vermemektedir. Provençal de bu çelişkili duruma dikkat çekmektedir.³²⁷

Endülüs'te Hanefiliğin âlimler tarafından bilindiği ve hatta Hanefiliğe göre bir fetvanın verildiğine dair Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-Medârik* isimli eserinde bir olay aktarılmaktadır. III. Abdurrahman hastalarla ilgilenen bir vakfa ait nehir kenarındaki bir araziye değerinden fazla vererek satın almak istemiş, ancak şûrâdan aksi yönde bir karar çıkmıştır. Bunun üzerine III. Abdurrahman, vezirlerini kışkırtarak ulemaya sert sözler söylemelerini sağlamıştır. Mâlikî âlimler geri adım atmayınca III. Abdurrahman özür dilemek zorunda kalmıştır. Daha önce şûrâ üyeliğinden alınmış olan İbn Lübâbe, olayı çözüme kavuşturması için tekrar göreve getirilmiştir. İbn Lübâbe'nin Hanefi mezhebine göre getirdiği çözüm önerisi Mâlikî âlimler tarafından mezheplerinin görüşlerine uymadığı gerekçesi ile sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu çıkış karşısında İbn Lübâbe, "İçinizden hiçbiriniz Mâlik'in görüşleri dışında fetva vermedi mi?" diyerek Hanefî mezhebine göre fetva verilmesini kabul ettirmiştir.³²⁸ Bu olay göstermektedir ki Hanefî mezhebinin hükümleri bilinmekte ve gerekli durumlarda uygulanabilmektedir.

İbn Haldûn Hanefiliğin Mağrib ve Endülüs'te yayılamamasını irdelemekte ve iki sebep öne sürmektedir. İlk olarak İbn Haldûn, bölgeden Doğu'ya yapılan yolculukların o dönem ilmi faaliyetlerin merkezi olan Hicaz'a yapılmasından dolayı buraya gelenlerin ilmi de İmam Mâlik'ten önce, onun hocalarından daha sonra İmam Mâlik ve öğrencilerinden aldıklarını söyleyerek, bu yolculukların uğrak merkezi olmayan Irak mezhebinin Mağrib ve Endülüs'te yayılamadığını söylemektedir. İkinci olarak ise İbn Haldûn Mağrib ve Endülüs'ün etnik temelinin Bedevîlik olduğunu, Iraklıların Hadarî yapısının onlara uymadığını bu nedenle Hicaz'a yöneldiklerini savunmaktadır.³²⁹ İbn Haldûn bu ayrımı yaşam tarzı ekseninde yapmakta ve bu durumun dinî tercihlere de yansıdığını düşünmektedir.

Bu konuda Karadağ, kaynaklarda verilen bilgiler ışığında Hanefiliğin Endülüs'te mevcut olduğunun daha isabetli bir görüş olduğunu düşünmektedir.

³²⁷ Lévi-Provençal, *Histoire*, 3/476.

³²⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/87-90.

³²⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/568.

Özellikle kaynaklarda Hanefî olarak bazı isimlerin bulunmasının bu görüşü desteklediğini söylemektedir.³³⁰

Hanefî olarak kaynaklarda verilen kişilerin genelde nebiz içimi gibi bazı meselelerde bu mezhebe uyduğu görülmektedir. Nebiz içilmesini sadece Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yusuf caiz görmektedirler. Bölgedeki Mâlikî baskısı da göz önüne alındığında Mâlikîliğin dışına çıkan her görüş yaftalanmakta ve dışlanmaktadır. Bu yaftalamanın bir şekli de “Kûfeli” olarak kaynaklarda yer almıştır. Endülüs tarihinin ilk dönemlerinde Hanefî mezhebinin de diğer mezhepler gibi yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Bölgede Hanefî mezhebinin yayılmasını etkileyen en önemli faktör Abbâsîler tarafından kabul görmesidir. Ancak bu durumun Endülüs Emevîleri Dönemi’nden itibaren, Endülüs’ten daha çok Kuzey Afrika için geçerli olduğu görülmektedir.³³¹

Sonuç itibari ile Hanefî mezhebinin bölgedeki varlığı ile ilgili en eski kaynaklarda geçen bilgilerin çok cılız kaldığı görülmektedir. Hanefîliğin Endülüs’te yayılamama sebeplerinden birinin de bölgedeki Mâlikî baskısı olduğunu düşünmekteyiz. Makdisî’nin verdiği bir bilgi de bunu teyit etmektedir. Ancak bazı durumlarda Hanefî mezhebine göre de fetva verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kaynaklarda verilen bilgiler ışığında Hanefî mezhebinin Endülüs’e girdiğini, âlimler tarafından hükümlerinin bilindiğini, ancak tam anlamıyla kurumsallaşmadığını açık bir şekilde söyleyebiliriz.

B. EVZÂİLİK

Şam bölgesinin fıkıh alanında otoritesi haline gelen Evzâî (ö. 157/774), Emevîler döneminde yıldızı parlayan bir isim haline gelmiş, onun ders halkalarından teşekkül eden Evzâîlik de bu sayede yayılma imkânı bulmuştur. İlk dönemlerin ana akımlarından Ehl-i Hadis içine dâhil edilen Evzâîlik, Endülüs’ün fethiyle birlikte bu coğrafyada hâkim mezhep haline gelmiştir.

Evzâîliğin Endülüs’te yayılmasının en önemli sebeplerinden birisi bölgenin fethinin gerçekleştiği tarihte Emevîler’in merkezi olan Şam’da Evzâîliğin merkezi

³³⁰ Bekir Karadağ, “Endülüs’te Hanefî Mezhebinin Varlığı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017), 859-866.

³³¹ Karadağ, “Endülüs’te Hanefî Mezhebinin Varlığı”, 859-866.

mezhep konumunda olmasıdır.³³² Bu durum Emevîler'e bağlı diğer bölgelerde de Evzâîliğin yayılmasına olanak sağlamıştır. Endülüs'ün ilk dönemi olan Valiler Dönemi'nde, bölgenin Emevîlere bağlı bir bölge olması bu durumun en önemli etkenlerinden biri olmuştur.

Endülüs açısından bu durumun etkili olma sebeplerinden birisi de Evzâî'nin öğrencileri Esed b. Abdurrahman el-İlbîrî (ö. 150/767 yaşıyor) ve Sa'sa'a b. Sellâm'ın (ö. 180/796) bu mezhebi bölgeye taşımaları ve tanınmasını sağlamalarıdır. Evzâîliğin Endülüs'te yayılmasında etkili olan faktörlerden birisi de mezhebin görüşlerinin ağırlıklı olarak savaş ve cihat hukuku üzerine olmasıdır. Endülüs gibi yeni fethedilen bir bölgede ortaya çıkan sorunlara Evzâîlik gerekli olan hükümleri verdiği için bu durum mezhebin benimsenmesine yol açmıştır. Başka bir sebep de Endülüs'ün fethine katılanların ve sonrasında buraya gelenlerin Arap ve Berberîlerden oluşmasıdır. Özellikle Arapların içerisinde Şam bölgesinden gelen kişiler bulunmaktaydı. Örneğin bir dönem Endülüs Valiliği yapan Belc b. Bişr köken olarak Suriyeliydi. Bu dönemde Suriyeli olanlar etkin hale gelmiş ve muhtemelen Evzâîliğin burada tanınmasına katkı sağlamışlardır.³³³

1. Evzâîliğin Endülüs'e Taşınması

Evezâîlik, Emevîlerin merkezi olması hasebiyle, Şam'da geçerli bir mezhep haline gelmiş, bu durum Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesiyle bir süre daha devam etmiştir. Evzâîlik, Suriye başta olmak üzere, Irak, Hicaz, Mısır, Mağrib ve Endülüs'te taraftar bulmuştur. Evzâîliğin Suriye çevresindeki üstünlüğü, Şâfiî mezhebinin yaygınlaşmaya başlaması ile yaklaşık IV. hicri asrın ortalarından itibaren sona ermiştir.³³⁴

Endülüs'e Evzâîliğin girişi konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Rivayetlerde Evzâîliği Endülüs'e ilk taşıyan kişiler olarak etnik kökenleri Şam'a

³³² Steven C. Judd'un Evzâîliğin Emevîlerin resmi mezhebi olduğu iddiasını Boynukalın kabul etmemekte ve bu hususta deliller sunmaktadır. Bkz. Ertuğrul Boynukalın, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (15 Haziran 2011), 1-33.

³³³ Abdülcelil b. Abdülkâdir Mülâh, "el-İmârâtü'l-Emeviyye fi'l-Endelüs ve tuhavvilühâ mine'l-mezhebi'l-Evzâî ile'l-mezhebi'l-Mâlikî", *Mecelletü'l-Hakika* 10/1 (30 Ocak 2011), 51-81.

³³⁴ Evzâîliğin teşekkülü ve yayılması ile ilgili bilgiler için krş. Nevevî, *Tezhîb*, 1/298; Salim Ögüt, "Evzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/546-548.

dayanan Esed b. Abdurrahman el-İlbîrî (es-Sebeî)³³⁵ ve Sa'sa'a b. Sellâm'ın adları geçmektedir. Ancak bu iki fakihin yaşadıkları tarih dikkate alınrsa, Evzâîliğin, Endülüs'teki ilk önemli isminin Esed b. Abdurrahman olması daha makul görünmektedir.

Endülüs'ün yeni fethedilen bir bölge olması nedeniyle bölgeden İslâm'a girenlere basit bir şekilde dinin öğretilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle o dönem Emevîlere'e bağlı bir bölgede dinî eğitimi verecek kişiler, bölgeden Doğu'ya gönderilen ilk öğrencilerden oluşmaya başlamıştır. Bu siyasî bağlılığın da etkisi ile ilk giden öğrenciler Şam'a uğramışlar ve burada Evzâî'den ders almışlardır. Bölgelerine döndüklerinde karşılaştıkları meselelere yine hocalarının görüşleri doğrultusunda cevaplar vermeye başlayan bu âlimler bölgede siyaseten de destek görmüşlerdir. Endülüs'e hadis ilmini ilk getiren kişi olarak da bilinen Sa'sa'a b. Sellâm'ın gayretleri de Ehl-i Hadis çizgisinde bulunan Evzâîliğin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.

2. Evzâîliğin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. Esed b. Abdurrahman es-Sebeî el-İlbîrî (150/767 yaşıyor)

Endülüs'te Evzâîliğin ilk temsilcisi olarak bilinen Sa'sa'a b. Sellâm'dan daha önce yaşamış ve Evzâî'den ders almış olan Esed b. Abdurrahman, kaynaklarda 150/767 yılında hayatta olarak verilmekte ve vefat tarihi bilinmemektedir. I. Abdurrahman döneminde, İlbîre'de kadılık yapan Esed b. Abdurrahman, Mekhûl b. Ebi Müslim ve Evzâî'den rivayetlerde bulunmuş ve özellikle cihat konusundaki fikhî bilgisi ile öne çıkarak, Evzâîliğin Endülüs'te tanınmasına katkı sağlamıştır.³³⁶

2.2. Sa'sa'a b. Sellâm el-Endelüsî (ö. 180/796-192/807-202/817)

Aslen Şam'lı olan Sa'sa'a b. Sellâm Endülüs'e Mısır'dan gelmiştir. Sa'sa'a, kaynaklarda hadisi Endülüs'e ilk taşıyan kişiler arasında verilmekte olup, Evzâî (ö. 157/774), Saîd b. Abdulaziz (ö. 167/783), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi âlimlerden rivayetlerde bulunmuştur. Sa'sa'a, bazı kaynaklarda Evzâîliği Endülüs'e ilk getiren kişi olarak verilmektedir. Endülüs'e geldikten sonra Kurtuba merkez camisinde görev

³³⁵ Evzâîliğin Endülüs'e girişi ile ilgili bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/25; Dabbî, *Buğye*, 239; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/244; Halef, *Nazm*, 2/814.

³³⁶ Bkz. Huşenî, *Ahbâr*, 47; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/25; Dabbî, *Buğye*, 239; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/244.

yapan Sa'sa'a, Evzâilîğin belirtilerinden birisi olan camiye ağaç dikme uygulamasını da gerçekleştirmiştir. Sa'sa'a, Endülüs'te kendisinden önce meşhur olan âlim Muaviye b. Salih (ö. 158/774)'ten eğitim almış ve I. Abdurrahman (ed-Dâhil) ve I. Hişam dönemlerinde müftülük görevinde bulunmuştur.³³⁷

2.3. Abdullah b. Zûnân (ö. 232/847)

Abdullah b. Zûnân, Hz. Muhammed (sav)'in azatlı kölesi Ebû Râfî'nin soyundan gelmekte olup tam adı Abdülmelik b. Hasan, künyesi Ebû Mervân'dır. Zûnân, Sa'sa'a b. Sellâm'dan eğitim almış, yaptığı ilim yolculukları sebebiyle de İbn el-Kâsım (ö. 191/806), Eşheb el-Kaysî (ö. 204/820), İbn Vehb (ö. 197/813) gibi Mâlikî âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. I. Hişam ve I. Hakem zamanlarında müftülük yapmış olan Zûnân, ilk zamanlarda Evzâî mezhebi üzerinden fetvalar verirken daha sonra Mâlikî mezhebine geçiş yaparak fetvalarını bu mezhep doğrultusunda vermiştir. Zûnân'ın fıkıh üzerine yazdığı *el-Vâdiha* isimli bir kitabı bulunmaktadır.³³⁸

2.4. Züheyr b. Mâlik el-Belevî (ö. 250/864'ten önce)

Ebû Kinâne lakabıyla bilinen Züheyr b. Mâlik, Kurtuba halkından olup, ailesi Valiler Dönemi'nde Endülüs'e gelmiş ve I. Abdurrahman tarafından dedesi Adiy b. Huzeyme'ye Bellût'ta ikta verilmiştir. Züheyr b. Mâlik, Endülüs'ün meşhur Mâlikî âlimlerinden Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/853) ile aynı dönemde yaşamıştır. Züheyr, Evzâî'nin sıkı bir takipçisi olması, Medine ehlinin görüşlerinden uzaklaşması nedeniyle sıkıntı çektiği bildirilmektedir. Bu nedenle bulunduğu bölgede Evzâilîğe bağlılığı bildirilen tek kişi olarak anılmaktadır.³³⁹

3. Endülüs'te Evzâilîğin Durumu

Evzâilîğin Endülüs'te geçerliliğini kaybetmesinin nedenlerinden biri daha çok cihat ve fetih üzerine yoğunlaşması olmuştur. Endülüs'ün ilk dönemlerinde bu durum etkili olsa da yerleşme tamamlanıp sosyal hayatla ilgili sıkıntılar ortaya çıkmaya başlayınca gereken fetvaların alınmasında sıkıntı yaşanılmış olması muhtemeldir.

³³⁷ Sa'sa'a b. Sellâm ile ilgili bilgiler için krş. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/103; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/240; Humeydî, *Cezve*, 244; İbn Asâkir, *Târîh*, 24/78; Dabbî, *Buğye*, 324.

³³⁸ Abdullah b. Zûnân ve Evzâlik'ten Mâlikîliğe geçişi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/133; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/312; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 217; Humeydî, *Cezve*, 282-283; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/25; Dabbî, *Buğye*, 354.

³³⁹ Belevî ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/181; Humeydî, *Cezve*, 221; Dabbî, *Buğye*, 296.

Aynı dönemlerde ilim yolculuklarından dönen ve İmam Mâlik'in ders halkalarına katılan öğrencilerin toplumdaki bu sıkıntılara yönelik çözüm önerileri ile birlikte dönünce, İmam Mâlik bölgede duyulmaya başlamıştır. İmam Mâlik'in öğrencilerinin hocalarının görüşlerini aktarmadaki gayretinin İmam Evzâî'nin öğrencilerinde yüzeysel kalması da bu hususta etkili olan faktörlerdendir. Ayrıca İmam Mâlik'in Endülüs Emevîleri ile ilgili olumlu düşüncelerinin aktarılması da zikredilmesi gereken önemli bir husustur.³⁴⁰

Evezâîliğin yok olma sebeplerinden birisi de mezhebin imamı olan Evzâî'nin, siyaseten yaşadıklarıdır. Emevîlerin yıkılması ile birlikte arkasındaki siyasî gücü kaybeden Evzâî'nin, daha küçük bir bölge olan Beyrut'a göçmesiyle eğitim için gelen öğrenci sayısı azalmış, mezhebin fikrî devamlılığı akamete uğramıştır.³⁴¹ Bu durum Endülüs'ten hac ve ilim yolculuğuna çıkan öğrenciler açısından da geçerli olmuş, Medine'de İmam Mâlik'ten ders alarak memleketlerine dönmüşler ve mezhebî değişimin öncüleri olmuşlardır.

C. MÂLİKİLİK

Hicaz Ekolü'nün en büyük temsilcilerinden biri olan İmam Mâlik, bu ekolün temel merkezi olan Ehl-i Hadis çizgisini Ehl-i Re'y ile birleştirerek alışılmışın dışına çıkan bir anlayış geliştirmiştir. Hem hac ve umre hem de ilim yolculuğuna çıkanların uğrak merkezi olan Medine'de eğitim faaliyetlerini sürdüren İmam Mâlik'in çok farklı coğrafyalardan öğrencileri olmuştur. Bu durum mezhep içinde ekolleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Hicaz-Medine, Irak-Kûfe-Basra, Suriye-Şam, Mâlikîlik içerisinde oluşan temel ekollerini temsil etmektedir. Bununla birlikte Endülüs açısından etkili olan ve bu ana ekollerden etkilenecek oluşan Mısır Ekolü de önemli bir yere sahiptir.³⁴²

Bu ekollerin merkezinde bulunan isimlerin, tedvin faaliyeti ile birlikte ekollerin temel felsefesine uygun eserler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Esed b. Furâd'ın gayretleri ile İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerinin de yer aldığı Irak etkisi bulunan

³⁴⁰ Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 110-111.

³⁴¹ Boynukalın, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi".

³⁴² Mâlikîliğin ekolleşmesi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/564; Eyyüb Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/519-535; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-X.yy.)* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004), 7-8.

Hicaz merkezli bir anlayışla ortaya çıkan *el-Esediyye*'dir. Bu eserin Irak ekolünden fazlası ile yararlanması tepkilere neden olmuş, daha sonra Sahnûn ile birlikte İbnü'l-Kâsım tarafından tekrar incelenerek içerik olarak Hicaz Ekolü çizgisini temel alan *el-Müdevvene* isimli eser ortaya çıkarılmıştır.³⁴³ Bu tedvin sürecine Endülüs de katkı sağlamış, İbn Habîb *el-Vâdiha*, Utbî, *el-Utbiyye* isimli eserleri ortaya koymuşlar ve Endülüs Mâlikîliğinin temellerini atmışlardır.³⁴⁴

1. Mâlikîliğin Endülüs'e Taşınması

Mâlikîliğin Endülüs'e girişi ve devamında Endülüs'te İslam hâkimiyeti son bulana kadar, resmî mezhep olarak gücünü koruması konusunda pek çok farklı görüş ortaya konulmuştur. Konunun üzerinde bu kadar durulmasının sebeplerinden belki de en önemlisi, Endülüs Emevilerinin, Emevilerin merkezî konumdaki mezhebi olan Evzailîği bırakarak Mâlikî mezhebini tercih etmesidir.

Mâlikîliğin Endülüs'te etkin hale gelmesinde, Endülüs'ten Hicaz bölgesine giden öğrencilerin Halife Hişam'a, İmam Mâlik'in Emevileri desteklediğine dair bilgilerin ve kendisi hakkındaki övücü sözlerin aktarılması da etkili olduğu görülmektedir.³⁴⁵ Buna ilaveten İmam Mâlik'in, Abbâsî Halifesi aleyhine Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi desteklediği gerekçesiyle kırbaçlanmış olması da, Endülüs sultanlarının Abbâsîlerle olan husumeti nedeniyle İmam Mâlik'e öğrenci göndermiş olmaları etkin rol oynamıştır.³⁴⁶

Konuya siyasî olarak bakıldığında, devleti yönetenlerin halk nazarında makbul olabilmesi için, dinî liderleri arkalarına almaları gerektiği önemli bir faktördür. Bu nedenle Endülüs sultanları, halkın devlete olan bakış açılarını güçlendirmek, iç tehditleri bertaraf edebilmek, dış siyasette de kendilerine rakip

³⁴³ Endülüs Mâlikîliğinin oluşumunda önemli bir etkiye sahip olan *el-Esediyye* ve *el-Müdevvene* ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/230-231; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/298-299; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 9/195; Kaya, "Mâlikî Mezhebi", 27/519-535.

³⁴⁴ Endülüs Mâlikîliğinin temel taşları olan *el-Vâdiha* ve *el-Utbiyye* isimli eserlerle ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/181; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/232-233; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569.

³⁴⁵ İmam Mâlik I. Hişam için "Allahtan niyazımız çağımızı (veya haremimizi) onunla süslemesidir." duasında bulunmuştur. Bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/337; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 111. Ayrıca bkz. Mehmet Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 10 (18 Nisan 2012), 75-118.

³⁴⁶ Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/112.

olarak gördükleri Abbâsîlere karşı, tarafsız tutumundan dolayı Evzâîliği bırakarak, Emevilere yakınlığı nedeniyle İmam Mâlik’i tercih etmişlerdir.³⁴⁷

Mâlikîliği Endülüs’e ilk getiren kişinin kim olduğu ile ilgili farklı rivayetler bulunsa da İbn Yunus (ö. 347/958), Humeydî (ö. 488/1095), İbn Haldun (ö. 808/1406), Zehebî (ö. 748/1348), Makkârî (ö. 1041/1632) gibi pek çok tarihçiye göre bu isim, Şebtûn lakabı ile bilinen, Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî’dir (ö.193/808).³⁴⁸ *Muvatta*’yı Endülüs’e ilk getiren kişi olarak Gâzî b. Kays (ö. 199/814) ismi kaynaklarda yer almaktadır.³⁴⁹ Endülüs’te Mâlikîliğin ilk isimlerinden biri olarak anılan Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/849), mezhebin yayılması noktasında önemli bir yere sahiptir.³⁵⁰

2. Endülüs’te Evzâîlik’ten Mâlikîliğe Geçiş

Fethinden itibaren Endülüs’te yayılan ilk mezhep olan Evzâîlik, yaklaşık 220 yıl bölgede etkili olmuştur. Evzâîliğin bölgede yayılmasında en önemli etken şüphesiz siyasîdir. Emevîlerin merkezî mezhebi konumunda olan Evzâîlik, bölgeye taşınmış ve Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesine kadar etkili olmaya devam etmiştir. Evzâîliğin, Emevîlerin en önemli mezhebi olmasına rağmen, aynı hanedanın devamı olan Endülüs’ten silinip yerini Mâlikîliğe bırakması, akılda soru işaretleri bırakmaktadır.

Bu değişimin gerekçeleri arandığında kaynaklarda doyurucu bilgiler bulabilmek oldukça güç bir durumdur. Ancak görünen ilk nedenlerden biri Evzâîliğin arkasındaki siyasî gücü kaybetmesidir. Sonuç itibari ile Endülüs’ün bir gözü daima Doğu’da olmuştur. Abbâsî karşıtlığı noktasında İmam Mâlik’in yaşadıkları, Endülüs

³⁴⁷ Endülüs’te Evzâîliğin bırakılarak Mâlikîliğe geçilmesinin siyasi sebepleri ile ilgili bilgiler için krş. Maribel Fierro, "Proto-Mâlikis, Mâlikis, and Reformed Mâlikis in al-Andalus", The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progressed, Peri Bearman vd. (Cambridge, Mass: Islamic Legal Studies Program, Harvard Law School, 2006), 57-76; Muhammad Akmaluddin, "The Origin Of Fiqh Schools In Al-Andalus: From Qairawan To Medina", *IJASOS- International E-journal of Advances in Social Sciences* 3/9 (27 Aralık 2017), 880-887.

³⁴⁸ Krş. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/87; Humeydî, *Cezve*, 89; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/177; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/688; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/45.

³⁴⁹ Gâzî b. Kays ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Kûtiyye, *iftitâhi'l-Endelus*, 56; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/114; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/136.

³⁵⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/381; Humeydî, *Cezve*, 383/384; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/64; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/176.

Emevîlerinin dikkatini çekmiş, bu husus bölgede Mâlikîlik adına olumlu bir hava oluşturmuştur.³⁵¹

Endülüs'te Mâlikîliğin benimsenme sebepleri arasında, Medine ve Endülüs bölgeleri arasındaki kültürel benzerlik dile getirilmektedir. İbn Haldun, bu konuda Endülüs'ten yapılan yolculukların çoğunlukla Hicaz bölgesine yapıldığını, Hicaz ve Mağrib'in Bedevîlik noktasında benzer olduklarını bu nedenle Mâlikîliğe meylettiklerini söylemektedir.³⁵² İbn Hazm, bu konuda siyasette ulemanın etkisine vurgu yaparak Yahya b. Yahya'nın sultan nazarında önemli bir konumda olması nedeniyle kadı atamalarında Mâlikî mezhebine bağlı âlimlerin atanmasında etkili olduğunu, bunun bir sonucu olarak da Mâlikîliğin Endülüs'te yaygın hale geldiğini söylemektedir.³⁵³ Watt, kültürel geçmişe vurgu yaparak, Endülüslülerin Irak'ta hâkim olan Helenistik kültüre değil, Medine'de hâkim olan Arap kültürünün pratik uygulaması olan Mâlikîliğe eğilim gösterdiklerini vurgulamaktadır.³⁵⁴

3. Endülüs Mâlikîliğinin Oluşumu

Endülüs'e İmam Mâlik'in görüşlerinin girmeye başlamasından itibaren, *Muvatta* farklı versiyonlarla bölgeye ulaşmıştır. Endülüs Emirlerinin Mâlikîliği yakın takibe alması ile yumuşak bir geçiş dönemi yaşanmış ve devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Bu hususta devletin en önemli mekanizması olan kadılık sistemi önemli bir işlev görmüş verilen fetvalar Mâlikîliğe göre verilmeye başlanmıştır.

Bu durumun hemen akabinde Mâlikîliğin Hicaz kolunu temsil eden İbn Habîb tarafından yazılan *el-Vâdiha* büyük bir yankı uyandırmış ve zaman içerisinde Endülüs hukukunun temel kaynağı haline gelmiş, kadılık atamalarında temel kitap olarak kabul edilmiştir.³⁵⁵ Vâdiha Mâlikîliği Endülüs'te hâkim bir hale geldiği sırada İbn Habîb'in öğrencisi Utbî tarafından Mısır Ekolü merkezli ve rey ağırlıklı yazılan *el-Utbiyye*, ilk başta tepki çekmiş ancak daha sonra büyük bir şöhret yakalayarak

³⁵¹ Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 112.

³⁵² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/568.

³⁵³ İbn Hazm, *Resâil*, 2/229.

³⁵⁴ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 70-71.

³⁵⁵ *el-Vâdiha* ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/8-9; İbn Hazm, *Resâil*, 2/181; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/233; Humeydî, *Cezve*, 39; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/253-254; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/237-239.

Endülüs hukukunda en üst konuma yerleşmiştir. *el-Utbiyye* kadılık atamalarında ezberlenmesi gereken kitaplar arasına girmiş, hatta onu ezberlemeyenler kadı olarak atanmamışlardır.³⁵⁶ Böylece Endülüs Mâlikîliğinin temel karakteri olan Utbiyye Mâlikîliği ortaya çıkmıştır. Bu iki alt form Mâlikîliği, sadece Endülüs'te değil Kuzey Afrika'da da büyük bir etkiye sahip olmuşlardır.

3.1. Mısır Ekolü

Mâlikîliğin en önemli gelişim merkezlerinden birisi olan Mısır, İbnü'l-Kâsım (ö.191/806) İbn Vehb (ö. 197/813), İbn Abdülhakem (ö. 214/829), Eşheb el-Kaysî (ö. 204/820), Asbağ b. Ferec (ö. 225/840) gibi öncü isimlerinin faaliyetleri ile mezhep içerisinde bir ekol haline gelmiştir. Re'y ağırlıklı gelişim gösteren Mısır Mâlikîliği daha çok muhtasar eserlerin yoğunluğu ile dikkatleri çekmektedir. Özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs'te Mâlikilik, Mısır merkezli gelişim göstermiştir.³⁵⁷

3.1.1. Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (ö. 193/808)

Ziyâd b. Abdurrahman, şeceresi sahabe Hâtıb b. Ebî Belta soyundan gelen bir aileye mensup olup Şebtûn lakabı ile bilinmektedir.³⁵⁸ Kurtuba'da doğmuş olan Ziyâd, ilk eğitimini kayınpederi Muaviye b. Salih'ten almış ve Endülüs Emevilerinin Hicaz bölgesine gönderdiği ilk öğrencilerin içerisinde yer almıştır. Ziyâd, ilim yolcuğu sırasında Mâlik b. Enes, Mûsâ b. Ali b. Rebâh, Yahyâ b. Eyyûb, Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Süleyman b. Bilâl (ö. 172/788), Ebî Ma'şer es-Sindî (ö. 170/787), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi pek çok âlimden ders almıştır.³⁵⁹

Çoğunluğun görüşüne göre *Muvatta*'yı Endülüs'e ilk getiren kişi olarak bilinen Ziyâd, İmam Mâlik'ten dinlediği dersleri içeren ve *Semâu Ziyâd* olarak bilinen bir eser kaleme almıştır. Ayrıca fikhî meseleleri içeren *el-Câm'i* isimli bir kitabı da bulunmaktadır.³⁶⁰ I. Hişâm döneminin önemli âlimlerinden biri haline gelen Ziyâd'a, Halife tarafından kadılık teklifinde bulunulmuş, ancak o, bu teklifi kabule

³⁵⁶ Çavuşoğlu, "Utbi", 42/237-239.

³⁵⁷ Kaya, "Maliki Mezhebi", 27/519-535.

³⁵⁸ Krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/182; İbn Hazm, *Ensâb*, 1/423.

³⁵⁹ Krş. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî Mâlik (ö. 179/795), *Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (el-İmârât: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âl-i Nehyân, 1425), 1/203; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/116; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/70; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/370.

³⁶⁰ Mâlik, *Muvatta*, 1/203-204; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/116; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/370.

yaşamamıştır.³⁶¹ Ziyâd'ın en önemli öğrencilerinden biri olan Yahya b. Yahya el-Leysî, *Muvatta*'nın son şeklini Endülüs'e getirerek, Mâlikî mezhebinin Endülüs'te kök salmasını sağlamıştır.³⁶²

3.1.2. Gâzî b. Kays (ö. 199/814)

Gâzî b. Kays, Benî Ümeyye soyundan ve Kurtuba ehlinden olup, Ebû Muhammed ismiyle de bilinmektedir. Gâzî, I. Abdurrahman zamanında ilim yolculuğuna çıkmış, Mâlik b. Enes, İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/774), Sevr b. Yezîd (ö. 150/767), İbn Verdân (ö. 160/777) gibi âlimlerden ders almıştır. *Muvatta*'yı ve Nâfî kıraatini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak bilinmektedir. Nahiv, şiir, kıraat, edebiyat alanlarında önemli bir âlim olarak kabul edilen Gâzî, *Muvatta*'yı ezberden okuması ile meşhur olmuştur. Gâzî kendisine yapılan kadılık teklifini kabul etmemiştir. İbn Habîb (ö. 238/853), Esbağ b. Halîl (ö. 273/886) gibi isimler ondan ders almışlardır.³⁶³

3.1.3. İsâ b. Dînâr (ö. 212/828)

Tuleytula doğumlu olan İsâ b. Dînâr'ın tam adı, Ebû Muhammed İsâ b. Dînâr b. Vâkîd el-Gâfikî'dir. Kurtuba'da ikamet etmiş, yaptığı ilim yolculukları neticesinde Hicaz ve Mısır'a giderek başta İbnü'l-Kâsım (ö.191/806) olmak üzere İbn Vehb (ö. 197/813), İbn Abdulhakem (ö. 214/829), Eşheb el-Kaysî (ö. 204/820) gibi birçok âlimden eğitim almıştır. Aldığı eğitimlerden sonra Endülüs'ün meşhur âlimleri arasına girmiş, hatta "Endülüs'ün fakihî" olarak anılmıştır. Tuleytula'da kadılık ve Kurtuba'da şûrâ heyeti görevlerinde bulunmuştur.³⁶⁴

İsâ b. Dînâr'ın yaşadığı dönem I. Hakem dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde, I. Hakem'in zevk ve sefa düşkün olması, dönemin âlimleri tarafından sert eleştirilerle karşılık bulmuştur. Âlimlerden tarafından gösterilen tepki isyanlara

³⁶¹ Ziyad, yapılan kadılık teklifinden dolayı kaçmış, daha sonra teklif geri çekilerek affedilmiştir. Bu olaydan dolayı halife Hişam, "Keşke tüm insanlar dünyalığa rağbet konusunda Ziyâd gibi olsalardı" diyerek yaşananlardan dolayı duyduğu hayranlığı dile getirmiştir. Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/118; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 12; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 45.

³⁶² Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şebtûn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 398-400; Muhammed Halid Mesud, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 403-433.

³⁶³ Gâzî b. Kays ile ilgili bilgiler için krş. Mâlik, *Muvatta*, 1/227; İbnu'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelus*, 1/387; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/114; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/77.

³⁶⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/105-106; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/304.

dönüşmüştür. Îsâ b. Dînâr da bu isyanlara destek verdiği şüphesi ile hapsedilmiş ve bir yıl kadar hapiste kalmış, daha sonra halife ondan özür dilemiş ve serbest bırakmıştır.³⁶⁵ Ancak Halife I. Hakem'in âlimlere karşı tutum değişikliğinin, isyanların büyümesi ve halkın halifeye bakış açısının olumsuz bir hale gelmesinden kaynaklandığı söylenebilir.³⁶⁶

Îsâ b. Dînâr, son zamanlarında görüşlerini, reyî bırakarak sünnet üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır.³⁶⁷ Îsâ, Endülüs'te Mâlikîliğin yayılmasında, hocası İbn Kasım üzerinden İmam Mâlik'in görüşlerini aktararak etkin bir rol oynamış, fikhî birikimlerini *el-Hidâye* isimli on cüzden müteşekkil önemli bir eserde toplamıştır.³⁶⁸ Îsâ, Hâricî ve Mutezîlî fikirleri benimseyenlerin, direkt öldürülmelerine karşı çıkmış, bu durumda olanlara, öncelikle görüşlerinden vazgeçip, sünnete uygun bir çizgiye gelmelerine imkân sağlanmasını savunmuştur.³⁶⁹

3.1.4. Saîd b. Hassân (ö. 236/850)

Kurtubalı olup Endülüs Emîri Hakem b. Hişâm'ın mevlası olan Saîd b. Hassân Ebû Osman künyesi ile bilinmektedir. Saîd, 177/793 yılında Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmış, Abdullah b. Nâfî, Abdullah b. Abdülhakem, Eşheb b. Abdülazîz gibi âlimlerden Mâlikî merkezli eğitim almış, İmam Mâlik'in rivayetlerini Eşheb üzerinden dinleyerek ezberlemiş, kendi görüşleri ile birlikte yazarak Endülüs'e taşımıştır. Endülüs'e döndükten sonra Yahyâ b. Yahyâ, Abdülmelik b. Habîb, Kâsım b. Hilâl gibi isimlerle müşâvere heyetinde görev yapan Saîd, 236/850 yılında II. Abdurrahman döneminde vefat etmiştir.³⁷⁰

³⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/374; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 219; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/518-519. Îsâ b. Dînâr'ın hapsedilmesinin asıl sebebinin, Tuleytula valisinin ona gösterilen ilgiyi çekememesi ve onu halifeye şikâyet etmesi olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/107.

³⁶⁶ Fierro, "Proto Mâlikis", 62.

³⁶⁷ Humeydî, *Cezve*, 298; Dabbî, *Buğye*, 402; Mağribî, *el-Muğrib*, 2/24.

³⁶⁸ İyâz b. Mûsa b. İyâz, *et-Tenbihâtü'l-mustebata 'ale'l-kütübi'l-Mudevvene ve'l-muhtelata*, ed. Abdu'n-Ne'im Humeytî Muhammed el-Vesîk (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011), 1/156; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/167.

³⁶⁹ M. Kamil Yaşaroğlu, "Îsâ b. Dînâr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 479-480.

³⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/191; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 220; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/111-112.

3.1.5. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849)

el-Leysî'nin tam adı, Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr Veslâs b. Menkâyâ el-Leysî olup, Kurtuba'da 150/767 yılında dünyaya gelmiştir. Aile kökeni Berberî asıllı Masmûde kabilesine dayanmaktadır. el-Leysî'nin babası Yahyâ, I. Abdurrahman tarafından el-Cezîre ve Şezûne'de valilik görevlerine atanmıştır.³⁷¹

Leysî, ilme yönelmeye karar vermiş ve Kurtuba'da, Endülüs'e Mâlikîliği taşıyan Şebtûn'dan ve I. Hakem zamanındaki isyanda idam edilen âlimlerden biri olan, Yahyâ b. Mudar'dan (ö. 189/805) ders almaya başlamıştır. Daha sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan Leysî, başta İmam Mâlik olmak üzere Abdullah b. Nâfi (ö. 206/822), Süfyan b. Uyeyne, Leys b. Sa'd, İbn Vehb, Abdurrahman b. Kâsım (ö. 191/806) gibi birçok âlimden ders aldı.³⁷² İlim yolculuklarından sonra, Endülüs'te önemli bir fetva mercii haline gelen Leysî, İsa b. Dînar'dan sonra, Endülüs fetva heyetinde de görev almıştır. Bazı görüşlerde Leys b. Sa'd'ı tercih eden Leysî, Endülüs Mâlikîliğinin şekillenmesinde görüşleriyle önemli bir etkiye sahip olmuştur.³⁷³

İsâ b. Dînâr gibi, Leysî de I. Hakem'e karşı gerçekleştirilen isyanda rol almış ve bu nedenle bir müddet Tuleytula'ya kaçmak zorunda kalmıştır.³⁷⁴ I. Hakem, isyanların büyümesinden korkmuş ve kaçan âlimleri affederek tekrar âlimlerin

³⁷¹ Bkz. Mâlik, *Muvatta*, 1/247; Kadî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/379; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 4/160; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/299; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 267-269.

³⁷² Leysî'nin eğitim aldığı hocalarla ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/176; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 218; Humeydî, *Cezve*, 382; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/379; Dabbî, *Buğye*, 510; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/517; Daniel Andrzej Vazquez-Paluch, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain* (School of Oriental and African Studies (University of London), Ph.D., 2008), 66-69.

³⁷³ Mâlik, *Muvatta*, 1/249; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/176; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 218; Kadî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/381; Rifat Yıldız, "İbnü'l Kâsım'ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (Ekim 2016), 156-171

³⁷⁴ I. Hakem döneminde âlimlerin öncülük ettiği bu isyan, Kurtuba'nın güney mahallerinden biri olan ve *varoş* anlamına gelen Rabad'da meydana gelmiş ve halktan pek çok kişinin ve birçok âlimin ölümü ile sonuçlanmıştır. İsyanın temel etkenleri, halka fazladan vergilerin yüklenmesi, Sultanın içki ve iştret meclislerine düşkünlüğü ve âlimlerin devlette etkinliklerinin azaltılması siyaseti olarak özetlenebilir. Bu isyandan kaçan Müslümanlardan bir kısmı Fas'a bir kısmı da Mısır tarafına giderek, Girit adasında Girit İslam Devleti'ni (827-961) kurmuşlardır. Rabad isyanları ve sonuçları ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/174; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 25; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/42; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; Kennedy, *Endülüs*, 59-60; Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 38; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 76; Burak Arslan, *Girit İslam Emirliği (827-961)* (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 33-34.

desteğini almaya çalışmıştır. Bu isyan sonucunda affedilen âlimlerden biri olan Leysî, daha sonra II. Abdurrahman döneminde, devlet nezdinde önemli bir mevkiye sahip olmuş, hatta kadıların seçilmesinde tek merci haline gelmiştir. Leysî, bu konumunu iyi bir şekilde değerlendirerek, atanan tüm kadıların Mâlikî mezhebinden olmasını tercih ederek, mezhebin Endülüs'te hâkim bir konuma gelmesini sağlamıştır.³⁷⁵

3.2. Medine Ekolü

Ehl-i Hadis merkezli gelişim gösteren Medine Ekolü, Abdümelik b. el-Mâcişûn (ö. 212/827), Muhammed b. Mesleme (ö. 206/821), Mutarrif b. Abdullah, Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 220/835) gibi âlimlerin etkisi ile oluşmuştur.³⁷⁶ Ehl-i Hadis Mâlikîliği'nin merkezi olan Medine ekolü, İmam Mâlik'in görüşlerine önem vermekle birlikte özellikle ahad haber ve isnad sistemi üzerinden hüküm geliştirme noktasında mezhebin diğer ekollerinden ayrılmaktadır.³⁷⁷

3.2.1. İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/852)

İbn Habîb, sahabe Abbâs b. Mirdâs'ın soyundan gelmekte olup tam adı, Ebû Mervân Abdümelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî'dir. Kurtuba'da 174/790 yılında doğmuş olan İbn Habîb, orada Gâzi b. Kays, Şebtûn, Sa'sa'a b. Sellam, Leysî, İsa b. Dînâr gibi önemli âlimlerden ders almıştır.³⁷⁸ Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan İbn Habîb, Abdümelik b. el-Mâcişûn (ö. 212/827), Mutarrif b. Abdullah (ö. 220/835), İbrahim b. Münzir (ö. 236/850), Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) gibi birçok âlimden ders almış ve Mâlikî âlim, İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerini Endülüs'e taşımıştır.³⁷⁹

³⁷⁵ Leysî'nin siyasi etkileri ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/229; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 178; Humeydî, *Cezve*, 384; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/164; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/80; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/10.

³⁷⁶ Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 18.

³⁷⁷ Kaya, "Maliki Mezhebi", 27/519-535.

³⁷⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 4/122; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/228; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 9/484; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 2/8.

³⁷⁹ İbn Habîb'in eğitim aldığı hocalar ve Mâlikîliğin Endülüs'te yerleşmesine katkıları için bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/313; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 4/123; Ebû Abdillâh ed-Dîmeşkî İbn Abdülhâdî (ö. 744/1343), *Tabakâtü ulemâi'l-hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2/218; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 9/484; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/421; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569; Muhammed b. Sâlim Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/111.

Endülüs Mâlikîliğinin oluşmasında önemli bir yere sahip olan İbn Habîb, II. Abdurrahman döneminde, Leysî, Saîd b. Hassân (ö. 236/850) gibi âlimlerle birlikte çalışmak üzere fetva ve şûra heyetine seçilmiştir. İbn Habîb ile Leysî'nin araları, yapılan kadı atamaları nedeniyle çok da iyi değildi. Leysî'nin vefatından sonra İbn Habîb şûra heyetinin başına getirilmiştir.³⁸⁰

İbn Habîb'in, İmam Mâlik'in görüşleri yanında, hem eğitim gördüğü hocalarının görüşleri hem de kendi görüşlerini içine alan *el-Vâdiha* isimli eseri Endülüs'te Mâlikîliğin en temel kaynaklarından biri haline gelmiş ve üzerine birçok eser yazılmıştır. İbn Habîb, sadece dinî ilimlerde değil tıp, astronomi, edebiyat gibi birçok alanda sayısı yüzlerle ifade edilen eser vermiştir. İbn Habîb'in bu temel eseri dışında, *Kitâbü't-târih*, *Kitâbü'l-verâ*, *Muhtasar fi't-Tıb*, *Kitâbü fadlu's-Sahâbe*, *Kitâbü gâribü'l-Hadis*, *Tefsîrû'l-Muvattâ*, *Kitâbü hurûbu'l-İslâm*, *Kitâbü tabakâti'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* eserlerinden bazılarıdır.³⁸¹

Mâlikîliğin Ehl-i Hadis'e yatkın kolunu temsil eden İbn Habîb, verdiği hükümlerde rahat davranmış, hatta bazı konularda hem İmam Mâlik'in görüşlerine hem de bölgesindeki Mâlikî âlimlere muhalefet etmekten çekinmemiş ve daha çok hadislerle hükmetmeye yönelmiştir.³⁸² Onun bu tavrı bölgedeki diğer âlimler tarafından hoş karşılanmamış ve sert bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Ancak İbn Habîb, bildiği doğruları söylemekten çekinmemiştir.³⁸³

³⁸⁰ 'Abd al-Malik Ibn Habîb (ö. 238/853), *Kitâb al-ta'rîj = La historia*, ed. Jorge Aguadé (Madrid: Consejo Superior de Inverstigaciones Cientificas, Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe, 1991), 30-31; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 1/195; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/114; Mağribî, *el-Muğrib*, 1/148; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 1/15.

³⁸¹ İbn Habîb'in eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Habîb, *Kitâb al-ta'rîj = La historia*, 58-73; Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1999), 510-513.

³⁸² Kaya, "Mâlikî Mezhebi", 27/519-535.

³⁸³ II. Abdurrahman, akrabasının Allah hakkındaki sözlerinden dolayı âlimleri toplamış ve ortak bir karar vermelerini istemiştir. Bu mecliste İbn Habîb ve Asbağ b. Halîl, bu kişinin ölümüne hükmetmişlerdir. Âlimlerin öldürülmemesi gerektiği hükmü üzerine söz alan İbn Habîb, "Öldürün onu. Eğer bir vebali varsa bana aittir. O bizim Rabbimize küfredecek de biz de bunun karşılığında bir şey yapmayacak mıyız? Biz bunu yapmıyorsak kötü kullarız demektir." diyerek, görüşünü ortaya koymuştur. İbn Habîb'in görüşleri vali tarafından haklı bulunmuş ve idam gerçekleştirilmiş, aksine hüküm veren Kurtuba Kadısı Ziyad ise görevinden alınmıştır. Bkz. İbn Habîb, *Kitâb al-ta'rîj = La historia*, 32-33; Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukuki'l-Mustafâ*, thk. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümenî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1988), 299-300; a.mlf., *Tertîbu'l-medârik*, 4/132-133; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 56. Benzeri bir durumda İbn Habîb kendi kardeşinin söylediği sözler nedeniyle, cezalandırılmamasına hükmetmiştir. İbn Habîb'in kardeşi Harun'dan cami onarımı için biri merdiven istemiş, o da Kilise için olsa verirdim

3.2.2. Muhammed b. Ahmed el-Utbî (ö. 255/869)

Kurtuba'da yetişmiş olan Utbî'nin soyu Utbe b. Ebû Süfyân'a dayanmakta olup, tam adı Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz b. Utbe'dir. İlk eğitimini Kurtuba'da Leysî ve Saîd b. Hassân gibi âlimlerden almış ve Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır. Çıktığı ilim yolculuğunda, özellikle Mâlikîliğin İbnü'l-Kâsım çizgisinden Sahnûn b. Saîd (ö. 240/854), Asbağ b. Ferec başta olmak üzere pek çok âlimden ders almış ve mesâil ve nevâzil alanında otorite olarak kabul edilmiştir.³⁸⁴

Utbî, I. Muhammed döneminde, fetva ve şûrâ heyetine seçilerek yaşadığı dönemde meşhur âlimler arasına girmiştir. Esâsen Utbî'yi meşhur eden, İmam Mâlik'in görüşleriyle birlikte İbnü'l-Kâsım'ın görüşleri, Mısır ve Kayravân Mâlikî ulemasının görüşleri ve birçok kaynakta yer almayan şâz görüşleri ihtiva eden *el-Utbiyye* veya *el-Müstahrece* olarak isimlendirilen eseridir. Bu eser İbn Habîb'in *el-Vâdiha* isimli eserinin de önüne geçerek, Endülüs'te Mâlikîliğin kült eserlerinden biri haline gelmiştir. Kadılık atamalarında, *el-Vâdiha* ile birlikte *el-Utbiyye*'nin de ezberlenmesi şartı getirilmiştir. *el-Utbiyye*'nin içerisinde pek çok hata bulunduğu dair eleştiriler yapılmıştır. Bu eserin Endülüs'te şöhret bulmasında Utbî'nin öğrencisi İbn Lübâbe'nin (ö. 314/926) katkısı büyüktür.³⁸⁵

Mâlikî mezhebinin teşekkül evresine denk gelen bu dönemde *el-Utbiyye*, *el-Vâziha*, *el-Müdevvene*'yi içine alan “el-Ümmehât” olarak isimlendirilen kitaplar tedvin edilmiştir. Bu kitapların temel hedefi, İmam Mâlik'in görüşleri merkezde olmak üzere mezhebî görüşlerin metodolojik temellerinin oluşturulması ve verilen hükümlerin temellendirilmesini sağlamaktır. Daha sonra bu kitaplara şerhler yazılmış ve devasa bir mezhebî birikim meydana gelmiştir.³⁸⁶

demiş, bunun sebebini de Hristiyanların Müslümanlardan daha iyi durumda olduğu ile açıklamıştır. İbn Habîb ceza verilemeyeceği ile ilgili mektubunda, şahidin tek olduğuna ve bu sözün hakaret değil gerçek bir duruma işaret ettiğine vurgu yapmıştır. Bkz. İbn Habîb, *Kitâb al-ta'rîj* = *La historia*, 35-36; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/133-134.

³⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/8; Humeydî, *Cezve*, 1/39; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/253; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 10/45.

³⁸⁵ Utbiyye ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/8-9; İbn Hazm, *Resâil*, 2/181; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/233; Humeydî, *Cezve*, 39; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/253-254; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/171; Çavuşoğlu, “Utbî”, 42/237-239.

³⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/569-570; Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, 27/519-535.

3.3. Irak Ekolü

Mâlikîliğin Irak ekolü, öncelikle Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî gibi isimlerin faaliyetleri neticesinde Basra'da teşekkül sürecine girmiştir. Bu süreç ilk başlarda Ehl-i Hadis merkezli gelişim göstermiştir. Bu süreci ılımlı Ehl-i Re'y yönüne doğru kanalize ederek, Basra'da Irak Mâlikîliğinin oluşumuna zemin hazırlayan Ahmed b. Muazzel (ö. 240/854) isimli fakihdir. Yâkub b. Şeybe (ö. 262/875) ve Kâdî İsmâil (ö. 282/895) gibi isimlerin çalışmaları neticesinde Basra'da oluşum sürecine giren Irak Mâlikîliği, Bağdat'a taşınarak gelişimini tamamlamış ve Irak Mâlikî ekolü oluşmuştur.³⁸⁷ Irak Mâlikîliğinin genel karakteristiğini, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y arasında konumlanmış bir yapı ve cedel-hilaf merkezli bir usul anlayışı oluşturmaktadır.³⁸⁸

3.3.1. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)

Tam adı, Süleyman b. Halef et-Temîmî olan Bâcî, Batalyevs'te doğmuş olup, önce Bâce'ye ardından Kurtuba'ya yerleşmiştir. Kurtuba'da Ebû Bekr er-Rahavî (ö. ?), Yûnus b. Muğîs (ö. 429/1038), Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) gibi birçok âlimden ders almıştır. Doğu'ya uzun soluklu ilim yolculuğuna çıkan Bâcî, öncelikle Hicaz bölgesine gitmiş, burada Ebû Zer el-Herevî (ö. 435/1043) ile birlikte eğitim görmüştür. Bâcî, Hicaz bölgesinden sonra, Bağdat, Şam, Musul, Mısır bölgelerinde kalarak, dönemin meşhur Mâlikî, Hanefî, Şâfîî, âlimlerinden fikhî eğitim almıştır. Bâcî bu yolculuğunda fıkıh ilmi yanında, dönemin meşhur âlimlerinden hadis, kelâm, usûl, edebiyat gibi ilimleri de görerek ilim yolculuğunu tamamlamıştır.³⁸⁹

Bâcî, öğrencilik yıllarında ve Endülüs'e döndüğü ilk yıllarda geçimini beççilik, altın işleme gibi çeşitli işlerde çalışarak gidermiştir. Sonraki yıllarda Endülüs'te ilmiyle ismini duyurmuş Endülüs Emirleri nezdinde saygın bir yer edinmiş, Endülüs'ün değişik bölgelerinde, elçilik, noterlik ve kadılık görevleri

³⁸⁷ Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 175-182.

³⁸⁸ Hafsa Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (20 Haziran 2020), 505-535.

³⁸⁹ Bâcî'nin eğitim hayatı ile ilgili bilgiler için krş. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 8/117-118; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/377-378; Ahmet Özel, "Bâcî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414-415.

yapmıştır.³⁹⁰ Bâcî, *Muvatta* şerhi olan *el-Müntekâ, es-Serrâc, Mesâilü'l Hilâf, el-Cerh ve't-Ta'dil, İhtilâfi Muvattâ, İhkâmü'l-fusûl, Kitâbü'l-İşârât* gibi pek çok eser kaleme almıştır.³⁹¹

Bâcî'yi önemli kılan hususların en önemlilerinden biri de cedel ve usûl ilimlerinde kendisini yetiştirmesi ve bunu yaptığı tartışmalarla ortaya koyabilmesidir. Böylece Bâcî, Irak Mâlikîliğinin önemli özelliklerinden biri olan cedel ve usûl'ü Endülüs'e nakletmiş, bu ilimlerde en önemli isimlerden biri haline gelmiştir. Hatta dönemin Mâlikî âlimleri tarafından bu ilimleri kullanarak bir eser yazması istenmiş, o da bu isteği yerine getirerek *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl* eserini kaleme almıştır.³⁹² Ayrıca girdiği tüm münazaralardan galip ayrılmaya başlayan Bâcî'den, dönemindeki âlimler tarafından, yapılan tartışmalarda alt edilemeyen Zâhirîliğin önemli ismi İbn Hazm ile münzara yapması istenmiş, o da bu isteği kabul etmiştir. Mayorka valisinin huzurunda 439/1047 yılında gerçekleşen münazarada, Usûl, kıyas, rey konuları ve bunların hüküm çıkarmada etkileri tartışılmıştır. Münazara sonucunda Bâcî galip gelmiş, İbn Hazm bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıca bu münazara sonucunda Melik Mu'tezid b. Abbâd, İbn Hazm'ın kitaplarını toplattırarak yaktırmıştır.³⁹³

3.3.2. Ebü'l-Velîd İbn Rüşd (ö. 520/1126)

İbn Rüşd, 450/1058 yılında Kurtuba'da doğmuş olup, felsefeci olarak tanınan torunuyla karıştırılmaması için İbn Rüşd el-Ced olarak anılmıştır. Tüm eğitimi Kurtuba'da almış olan İbn Rüşd, Ahmed b. Rızk (ö. 511/1118), Mervân b. Serrâc (ö.

³⁹⁰ Bâcî'nin idarî görevleri ile ilgili bilgiler için krş. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 8/121; Zehebî, *el-İber*, 2/332; a.mlf., *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/56; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/379; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/315.

³⁹¹ Bâcî'nin eserleri ile ilgili bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/246-247; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/384-385; Mahlûf, *Şecere*, 1/178-179.

³⁹² Bâcî ve eseri ile ilgili bilgiler için krş. Süleyman b. Halef et-Temîmî el-Bâcî (ö. 474/1081), *el-İşârât fî ma'rifeti'l-usûli ve'l-vicâzeti fî ma'nâ ed-delîl*, thk. Muhammed Ali Ferkûs (Mekke: Mektebetü'l-Mekkiyye, 1996), 1/106; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 8/122; Sabri Erturhan, "Ebu'l-Velîd El-Bâcî ve 'İhkâmü'l-Fusûl'ü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 235-248; Hafsa Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (20 Haziran 2020), 505-535.

³⁹³ Bâcî ve İbn Hazm arasında gerçekleşen münazara ile ilgili bilgiler için krş. Bâcî, *el-İşârât*, 1/106-107; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/316; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/450; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/247; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/82.

?), Muhammed b. Ferec (ö. 497/1104), Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) gibi birçok âlimin tedrisatından geçmiştir.³⁹⁴

İbn Rüşd'ün yaşadığı dönem, Tavâifi Mülük'ün sonu ile Murâbıtlar döneminin ilk yılları olan, Yusuf b. Taşfîn ve oğlu Ali b. Taşfîn dönemine denk gelmektedir. İbn Rüşd, Yusuf b. Taşfîn tarafından başkadılık görevine getirilmiştir. Ancak İbn Rüşd, kitap yazma hususunda daha istekli olduğundan, kadılık yapmaya çok da istekli davranmamış, bir süre sonra kadılıktan ayrılmıştır.³⁹⁵

İbn Rüşd'ün dönemi, aynı zamanda felsefe ve kelâm gibi aklî ilimlerin Endülüs'te etkili olmaya başladığı bir dönemdir. Bu hususta Yusuf b. Taşfîn'in Eş'arî mezhebine ilgi duyması ve özellikle Gazzâli hayranlığı etkili olmuş, Gazzâli ile görüşmesi ve fikirlerini aktarması için İbnü'l-Arabî ve babasını Bağdat'a göndermiştir.³⁹⁶ Bu hususta Yusuf b. Taşfîn, "Acûzü'l-mezheb" olarak isimlendirdiği İbn Rüşd'e, Eş'arîlerle alakalı soru sormuş ve Eş'arîlik açısından olumlu bir cevap almıştır.³⁹⁷ Ancak Ali b. Yusuf, Muvahhidlerin özellikle Eş'arî akidesini siyasî bir faktör olarak kullanmalarının da etkisi ile kelâmî ve felsefî ekollerin yayılmasını istememiştir. Bu dönemde Mâlikî âlimlerin de etkisi ile Mâlikî merkezli bir Mihne dönemi başlamış, Mâlikîlik dışında kalan tüm mezhep ve fırkalar üzerine baskı siyaseti başlamıştır. Ali b. Yusuf'un Belensiye bölgesine gönderdiği bir mektupta, Mâlikî mezhebine bağlı kalınması, Gazzâlî'nin kitaplarının dışlanmasını emretmesi bu siyasetin bir sonucudur.³⁹⁸

Fıkıh, usûl, ferâiz gibi dinî ilimlerin pek çok alanında söz sahibi olacak dercede kendisini yetiştiren İbn Rüşd, hayatının büyük kısmını kitap yazmaya ayırmış ve pek çok eser telif etmiştir. *Kitâbü'l-mukaddimât*, *Kitâbü'l-beyân ve't-*

³⁹⁴ İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 546; Dabbî, *Buğye*, 51; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/358-359; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 98.

³⁹⁵ Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/359; Nübâhî, *Kudâti'l-Endelus*, 99; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/80.

³⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/47; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/250; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/36; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/58.

³⁹⁷ Ali b. Yusuf, İbn Rüşd'le olan konuşması için bkz. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd (ö. 520/1126), *Mesâili Ebi'l-Velîd b. Rüşd*, thk. Muhammed el-Hubeyb (Beyrut: Dâru'l Cîl, 1993), 1/716-717; Aisha Abulqasem Khalifa Ajjouat., *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâlikîlik İlişkisi* (Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 32-33.

³⁹⁸ Kaynaklarda Murâbıt Emir Ali b. Yusuf döneminde, Gazzâlî'nin kitaplarının yakıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ali b. Yusuf'un gönderdiği mektup ve Mâlikî Mezhebi'nin baskı siyaseti ile ilgili bilgiler için krş. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/445; Safedî, *el-Vâfi*, 22/212; Mahlûf, *Şecera*, 1/202; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/15; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/74.

*tahsîl, İhtisârü'l-mebsûta, el-Âsâr li't-Tahâvî, İbn Rüşd'un kitaplarından bazılarıdır.*³⁹⁹

3.3.3. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)

İbnü'l-Arabî, 468/1076 yılında İşbîliyye'de doğmuş olup Arap kabilelerinden Benî Meâfir soyundan gelmektedir. İlk eğitimini bölgesindeki Ahmed b. Manzûr (ö. 469/1078), Ebû Abdullah es-Sarakustî (ö. 485/1092), Muhammed b. Hazrec gibi âlimlerden almış daha sonra Kurtuba'ya taşınmıştır. Kurtuba'da eğitimine devam eden İbnü'l-Arabî, burada Muhammed b. Attâb (ö. 521/1127), Abdülmelik b. Serrâc, gibi âlimlerden eğitim aldıktan sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır.⁴⁰⁰

İbnü'l-Arabî, Abbâdîlerin sonu ile Murâbitların ilk dönemlerinde yaşamıştır. Murâbit sultan Yusuf b. Taşfin, siyasî anlamda sağladığı başarıyı dinî anlamda da sağlamak adına Abbâsî Halifesi'ne bağlılığını bildirmek ve Mağrib bölgesinde tanındığına dair bir yazı almak üzere İbnü'l-Arabî ve babasını Bağdat'a göndermiştir. Yusuf b. Taşfin, bu yolculukta Gazzâlî ile de görüşülmesini ve mücadelesi konusunda fetva alınmasını istemiştir. İbnü'l-Arabî ve babası hem Bağdat Halifesi ile görüşmüş, Yusuf b. Taşfin'in Mağrib valiliğine tayin edildiğini bildiren bir belge ile Abbâsî simgesi olan, siyah sancak ve siyah giysiler getirmişler, hem de Gazzâlî ile görüşüp istenen fetvayı almışlardır. Abbâsî Halifesi Müstazhir, gönderdiği mektupta Yusuf b. Taşfin'e "Mü'minlerin Emiri" olarak hitap etmiştir.⁴⁰¹

İbnü'l-Arabî Endülüs'e geldikten sonra 538/1024 yılında İşbîliyye'ye kadı olarak atanmıştır. Ancak iki yıl kadar yaptığı kadılık görevini bırakan İbnü'l-Arabî, kitap telif etmek amacıyla köşesine çekilmiştir. İbnü'l Arabî'nin yaşadığı dönemde Mâlikîlik, resmî mezhep olmayı da aşmış, taassup ehlinden bazılarının elinde mihne hareketlerine dönüştürülmüştür. Özellikle felsefî ve kelâmî akımlardan etkilenilen bu dönemde kitap yakma hadiselerinin yanında, Mâlikî düşüncede

³⁹⁹ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 546; Dabbî, *Buğye*, 51; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 35/544; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/64; Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/20/254-257.

⁴⁰⁰ Ebû Bekir İbn Arabî ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 75; a.mlf., *el-Avâsım*, 9-10; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 278.

⁴⁰¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve babasının Doğu'ya yaptığı bu özel yolculuk, Gazzâlî ve Abbâsî halifesi ile görüşmeleri ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 145-146; a.mlf., *el-Avâsım*, 10; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/285-286.

olmadığı için hapse atılan âlimler de olmuştur. Bu mihnevâri hareketleri eleştirdiği için İbnü'l-Arabî de baskıdan nasibini almış ve bir köşeye çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁰²

İbnü'l-Arabî, eğitim sistemindeki yanlışlıklardan bahsetmiş, yapılması gerekenler konusunda bilgi vermiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre öncelikle Arapça eğitim verilmeli daha sonra matematik eğitimi verilerek, Kur'an öğretimine geçilmelidir. Bu sistem uygulanmadan okuduğunu anlamadan yapılan Kur'an hafızlığını yanlış bularak eleştirmiştir.⁴⁰³

İbnü'l-Arabî'nin temel referansı Mâlikîlik olsa da, farklı görüşlere açık olması yönüyle döneminin diğer âlimlerinden ayrılmaktadır. İbnü'l-Arabî, dönemindeki Mâlikî bakış açısının etkisi ile felsefecileri eleştirilere tabi tutmuş, ancak izlenen metodun yanlışlığını da dile getirerek, bu noktada önemli bir görevi ifa ettiği ve felsefecilere kendi yöntemleri ile cevap verdiği için Gazzâlî'yi övmüştür. Bu konudaki övgüsünün yanında İbnü'l-Arabî, sûfi bir yöne meyletmesinden dolayı Gazzâlî'yi eleştirmiştir. Aynı nedenden dolayı da Gazzâlî'nin *İhyâ* kitabının yakılmasına ses çıkartmamış hatta desteklemiştir.⁴⁰⁴

İbnü'l-Arabî, yazmış olduğu *en-Nassu'l-kâmil* adlı eserde, Zâhirîliği çek sert bir şekilde eleştirmekte hatta Hâricîliğin bir yansıması olarak görmektedir. İbnü'l-Arabî babasının hocalarından biri olan İbn Hazm'ı, "Önce Şâfî mezhebiyle başladı, sonra Dâvûd'a intisab etti, sonra da kendi nefesine göre hüküm vermeye başladı, sonra kendisini ümmetin imamı olarak gördü ve âlimlere söylemediklerini atfetti, Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda şüpheli yollara saptı." diyerek eleştirmektedir.⁴⁰⁵

Yaşadığı dönemde doruk noktasına ulaşan Mâlikî fanatizmi karşısında sert eleştirilerde bulunan İbnü'l-Arabî, Endülüs halkının Mâlikîliğe, hatta onun kollarından birine taassup derecesinde bağlılığın, aşırı bir noktaya taşındığını, kadıların hükümlerinin bile Mâlikîliğin Nâfi ve Kâsım gibi kollarından birini tercih

⁴⁰² İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim*, 25-26.

⁴⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/742.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Arabî, *en-Nassu'l-Kâmil*, 77-79; Emine Nurefşan Dinç, "Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvası İle İhyâ 'Ulûmi'd-Dîn 'În Yakılması", *Turkish Studies (Elektronik)* 13/2 (2018), 355-380; İbnü'l-Arabî'nin Gazzâlî'ye yönettiği eleştiriler ile ilgili bkz. İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 55-59.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *Nassu'l-Kâmil*, 249-250.

ederek verdiklerini diğerlerini dışladıklarını söylemektedir. İbnü'l-Arabî, bu durumdan rahatsızlığını, İbn Hazm'ın, "Endülüs halkı, Mâlikî taklidi konusunda öyle bir noktaya ulaştı ki, ayet ve hadisleri, mezheb imamlarının görüşlerine arz ediyorlar, eğer uyuyorsa kabul ediyorlar, uymuyorsa reddediyorlardı. Allah'a küfürden sonra bundan daha büyük bir küfür tanımıyoruz." sözlerini rivayet ederek ortaya koymaktadır.⁴⁰⁶

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta-i Mâlik* isimli eserinde mezhepler konusunda yetmiş üç fırka rivayetini esas alarak, Huşeyş b. Asram'dan alıntı ile mezhepleri şu şekilde vermektedir: "Bu ümmetin ilk ayrılan grubu Zenâdika olup beş fırkaya ayrılmıştır. Sonra Cehmiyye sekiz fırkaya ayrılmıştır. Sonra Kaderiyye yedi fırkaya ayrılmıştır. Sonra Mürcie on iki fırkaya ayrılmıştır. Sonra Râfıza on beş fırkaya ayrılmıştır. Sonra Harûriyye yirmi beş fırkaya ayrılmıştır. Böylece yetmiş iki fırka meydana gelmiştir." Bu girişten sonra İbnü'l-Arabî, tüm fırkalar hakkında bilgiler vermektedir. Fırkaların ortaya çıkma sebepleri ile ilgili olarak İbnü'l-Arabî, Peygamber'in sünnetinin ve selefın görüşlerinin bırakılarak Kur'an'ın kendi görüşlerine göre te'vîl edilmesini, temel sebep olarak göstermektedir.⁴⁰⁷

İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım* isimli esrinde, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmekle beraber, Yezîd b. Muâviye'yi savunmakta, hatta bu olayın peygamberin sünneti üzere yapıldığını iddia etmektedir.⁴⁰⁸ İbn Haldun, İbnü'l-Arabî'nin bu görüşünü, "Bu sözü onun isyan edenlerle savaşma konusunda imamın adil olması gerektiği hususunu göz ardı etmesinden kaynaklanmaktadır. Yaşadığı çağda Hz. Hüseyin'den daha adil kim vardır."⁴⁰⁹ sözleri ile eleştirmektedir.

4. Endülüs'te Mâlikîliğin Durumu

Evvâlik'ten sonra I. Hişam zamanında Endülüs'ün resmî mezhebi haline gelen Mâlikîlik, bölgenin sosyo-kültürel yapısına göre şekillenmiş ve Endülüs

⁴⁰⁶ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 33. Aynı hususta İbn Haldun, "Onlar yeni bir meselede, naslarla belirlenmiş hükümlere kıyas yaparak değil, mezhep imamlarının verdikleri hükümlere kıyas yaparak hüküm veriyorlardı" diyerek Mâlikîliğin Endülüs'te geldiği durumu ortaya koymaktadır. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/568.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Arabî'nin mezhepler alakalı ayrıntılı görüşleri için bkz. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/400-405.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 42-46.

⁴⁰⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/271.

Mâlikîliği diyebileceğimiz özel bir yapıya sahip olmuştur. Her mezhebin yayıldığı bölgelerde iniş çıkışları olduğu gibi Endülüs'te de Mâlikîliğin daha çok siyasî saiklerin etkisi ile yıldızının parladığı ve etkisinin zayıfladığı dönemler mevcut olmuştur. Endülüs Emevi devletinin teşkilatlanması ve bir devlet haline gelmesi sürecinde Mâlikîlik kökleşme imkânı bulmuştur. Mâlikîliğin bölgedeki bu varoluş sürecindeki siyasî etkenlerden daha önce bahsetmiştik.

I. Abdurrahman döneminde, Mâlikîliğin Endülüs'te yayılmasına ortam sağlanmış ve Hicaz bölgesine giden öğrenciler İmam Mâlik'in eğitiminden geçerek, Mâlikîliği bölgeye taşımışlardır. Ancak unutmamak gerekir ki Mâlikîlik bölgeye, mezhep içerisinde meydana gelen farklı kollardan ulaşmış ve farklı zamanlarda, mezhep içerisindeki bu farklı yaklaşımlar etkili olmuştur. I. Abdurrahman döneminde teşekkül döneminde olan Mâlikîliğe karşı oluşan bu olumlu tutum, I. Hişam zamanında da devam etmiştir.⁴¹⁰ I. Hakem'in ilk dönemlerinde ise olumsuz bir durum ortaya çıkmış, siyasî iktidara karşı Mâlikî âlimlerin de desteklediği ve sonucunda pek çok kişinin hayatına mal olan bir isyan hareketi başlamıştır. Ancak Mâlikîlik açısından olumsuz başlayan bu isyan sonucunda, I. Hakem, âlimlerin desteği olmadan siyasî olarak etkili olamayacağını görmüş ve bu anlamda izlediği siyaseti değiştirmek durumunda kalmıştır.⁴¹¹ II. Abdurrahman dönemi ise Mâlikîliğin her anlamda etkin olmaya başladığı bir zaman dilimidir. Bu dönemde Mâlikîliğin önemli simalarından olan Leysî, İsâ b. Dinâr gibi âlimler hem dinî hem siyasî anlamda önemli bir konuma gelmişlerdir.

II. Abdurrahman dönemi ile birlikte Şura Meclisi'nin de oluşturulması ile siyasî anlamda destek bulan Mâlikî âlimler diğer mezhepleri bertaraf etmeye yönelik bir yaklaşım geliştirmişlerdir. *Muvatta* merkezli geliştirilen bu yaklaşım sonucunda farklı görüşlere sahip âlimler dinî açıdan olduğu kadar siyasî olarakta baskı altına alınmaya çalışılmıştır.⁴¹² Kendisi de ilme düşkünlüğü ile bilinen, Muhammed b. Abdurrahman döneminde ise biraz daha müsamahakâr bir yaklaşım izlenmiş ve farklı düşüncelerin gelişmesine imkân tanınmıştır. Ancak bu dönemde de Mâlikî

⁴¹⁰ İnân, *Devletü'l-İslam*, 1-229; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/62; Kaya, "Mâlikî Mezhebi".

⁴¹¹ İbn Hazm, *Resâil*, 2/174; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 25; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/75-77; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/68; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60.

⁴¹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 178; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/114; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/80.

âlimlerin baskıcı tavrı devam etmiş, Mâlikîlik dışında fetvalar vermesi nedeniyle I. Muhammed'e şikâyet edilen ve hayatından endişe ederek kaçmayı düşünen Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Seyyâr (ö. 277/890) gibi âlimler bu durumdan etkilenmişlerdir.⁴¹³

III. Abdurrahman döneminde Mâlikîliğe karşı bir denge politikası güdülmüş ve devletteki etkinlikleri dizginlenmeye çalışılmıştır. III. Abdurrahman'ın Mâlikîlik dışındaki mezheplere ılımlı yaklaşımını gösteren örneklerden biri, Zâhirî olarak bilinen Münzir b. Saîd el-Bellûti (ö. 355/966) gibi kişilerin kadı olarak atanmasıdır.⁴¹⁴ Ancak şûrâda yaşanan bir hadise Mâlikî ulemanın etkinliğini koruduğunu göstermektedir.⁴¹⁵ Bu durumun başka bir örneği de mehdîlik, imamet gibi konularda farklı görüşler ortaya koyan, felsefeci olarak bilenen İbn Meserre (ö. 319/931)'dir. Mâlikî âlimlerin baskıları sonucu İbn Meserre'nin faaliyetleri yasaklanmış ve kitapları yakılmıştır.⁴¹⁶ II. Hakem döneminde ilme ve ilim adamlarına değer verilmiş, farklı görüşlere karşı ılımlı yaklaşım siyaseti devam ettirilmiş, ancak bu durum Mâlikî âlimler tarafından hoş karşılanmamıştır. II. Hakem'in kütüphanesinde farklı görüşlere sahip kitaplara yer verilmesi bu durumu ortaya koymaktadır.⁴¹⁷

II. Hakem'den sonra başlayan Âmirîler Dönemi'nde, Mâlikî âlimlerin etkisi hissedilir derecede artmıştır. Bunun en önemli örneği, felsefe ile ilgilendiği dedikodusu yayılınca el-Mansûr, yanına dönemin Mâlikî âlimlerini de alarak, II. Hakem'den kalan kütüphaneden bu âlimlerin belirlediği felsefe ve dehriyyûn gibi içeriklere sahip, o dönem hoş karşılanmayan tüm kitapları yaktırmıştır.⁴¹⁸ el-Mansûr döneminde suikast girişimini desteklediği gerekçesi ile yakalanıp yargılanan Abdülmelik b. Münzir idam edilmiştir. İbn Hazm, bu idam hükmünün asıl gerekçesinin Abdülmelik b. Münzir'in Mutezîlî fikirlere sahip olduğunu

⁴¹³ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/110; Halef, *Nazm*, 1/155; Humeydî, *Cezve*, 11; İbn Hazm, *Resâil*, 2/192-193.

⁴¹⁴ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/133; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/183.

⁴¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/87-90.

⁴¹⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/223; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/704; Abbâs, *Edebi'l-Endelusî*, 52.

⁴¹⁷ İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/580.

⁴¹⁸ II. Hakem'in kütüphanesinin, Âmirîler Dönemi Mâlikî fakihleri tarafından görüşlerine uymayan kitaplardan temizlenmesi ile ilgili bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/292-293; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 12/492; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/221; Dozy - Lévi-Provençal, *Histoire des Musulmans*, 225-226; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/580.

söylenmektedir.⁴¹⁹ İbn Meserre hareketine karşı el-Mansûr döneminde baskı uygulanmış, kadı Muhammed b. Yebkâ, İbn Meserre'nin görüşlerine bir reddiye yazmış ve tüm kitapları toplanarak yakılmıştır.⁴²⁰

Endülüs'ün bölgesel yönetimlere ayrıldığı Mülûkût't-Tavâif döneminde, arkalarındaki siyasî destekten mahrum kalan Mâlikî fukaha, kendilerine uymayan görüşleri eleştirmeye devam etseler de, önceki dönemlere nazaran siyasî baskı unsurunu kullanamamışlardır. Sadece fakihler tarafından değil halk tarafından da büyük rahatsızlık duyulan bu dönemin sona ermesi adına bir araya gelen fakihler içlerinden bir heyeti Murâbit sultanı Yusuf b. Taşfîn'e göndermişlerdir. Aynı zamanda bu fakihler Murâbitların Endülüs'te yapacağı tüm askeri müdahaleler için fetva vermişlerdir. İçeriden gelen bu fetvaların yanında Yusuf b. Taşfîn, dış siyasette kendisini rahatlatması açısından Gazzâlî, Turtûşî gibi âlimlerden de Endülüs'e yönelik olan askeri harekâtı için fetva almıştır.⁴²¹

Kuzey Afrika'da Mâlikî mezhebi temelli kurulmuş olan, Murâbitlar Dönemi Endülüs'te Mâlikîlik açısından zirve dönemlerden biri olmuştur. Bu dönemde siyasî olarak desteklenen Mâlikîlik, devletin tüm işlemlerinde başvurduğu bir merci haline gelmiştir. Yusuf b. Taşfîn, her ne kadar ılımlı bir yaklaşım sergilese de Mâlikî âlimlerin etkisinde kalmış ve kararlarını bu mezhep yönünde vermiştir.⁴²² Ali b. Yusuf döneminde ise Mâlikîlik adına “mihne” denilebilecek bir döneme girilmiş, Endülüs Mâlikî düşüncesi dışında tüm hareket ve oluşumlar istibdât altına alınmıştır. Mâlikî fukaha tarafından uygulanan bu baskılardan en çok etkilenenler, felsefe, kelâm ve tasavvuf erbabı olmuştur. Bu dönemi özetleyen en önemli hadise Gazzâlî'nin İhyâ kitabının Kurtuba Başkadısı Ebû Abdullah b. Hamdûn başkanlığında, Mâlikî fakihlerin ortak fetvası ile yakılmasıdır.⁴²³

⁴¹⁹ İbn Hazm, *Resâil*, 1/157; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 205; Halef, *Nazm*, 2/767-768.

⁴²⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/43; Safedî, *el-Vâfi*, 2/120; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/135.

⁴²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/249; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/439.

⁴²² Murâbitlar dönemi Mâlikîliğin etkileri ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/531; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/21; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/203; Selâvî, *el-İstiksâ*, 2/55; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/338.

⁴²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/445; Safedî, *el-Vâfi*, 22/212; İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 55; D. Francisco Fernández y González, *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública*, 33; Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España*, 193-195.

Dînî bir temele dayanan Muvahhidler Dönemi'nde ise rüzgâr tersine dönmüş, Mâlikîlik halkın çoğunluğu tarafından kabul görüşü için üstünlüğünü devam ettirse de farklı görüş ve yaklaşımlar kendilerine yer bulmaya başlamışlardır. Bu durumun oluşmasında, Eş'arîlik-tasavvuf-Mu'tezile senteziyle ortaya çıkan Muvahhidlerin müsamahakâr davranışlarının etkisi büyük olmuştur. Kur'an-sünnet merkezli bir anlayışın hâkim olmasını ilke edinen Muvahhidler, kendilerince yanlış buldukları hususlarda sert önlemler almışlardır. Abdülmümin ve el-Mansûr dönemlerinde, bu yaklaşımın bir neticesi olarak, Mâlikî fûrû kitapları yakılmıştır.⁴²⁴ Bununla birlikte Muvahhidleri tamamen Mâlikî karşıtı görmek doğru bir yaklaşım değildir. Muvahhidlerin karşı çıktıkları husus, Mâlikî mezhebinin Mağrib ve Endülüs ayağının Kur'an-sünnet merkezli olmaması, *Muvatta* üzerine yazılan bazı eserlerin her şeyin üstünde bir değer görmesi ve verilen hükümlerin bu yan eserler üzerine verilmesidir. Hatta Endülüs Mâlikîliği açısından oluşan bu olumsuz hava, Muvahhidlerin son dönemlerine doğru, fûrû kitaplarına göre hüküm verilmesinin devlet tarafından desteklenmesi nedeniyle, yine eski haline dönmeye başlamıştır.

Nasrîler döneminde diğer dönemlerde olduğu gibi Mâlikî fukahânın devlette ve halk üzerinde etkisi devam etmiş tüm işleyişe müdahil olmuşlardır. Bu baskı ortamında vezirlik yapan İbnü'l-Hatib, sultanın da desteği ile bu mezhebî baskıya karşı çıkmış ve gördüğü yanlışları eleştirmekten çekinmemiştir. Ancak onun bu çıkışlarından rahatsız olan Mâlikî fakih en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), beklediği fırsatı, İbnü'l-Hatib'in Merînîleri desteklemesi gibi bazı siyasî gerekçelerle suçlanarak kaçak duruma düşmesi ile yakalamıştır. Nübâhî, fırsattan istifade ederek İbn'ül Hatib'in kitaplarındaki bazı felsefî ve kelâmî görüşlerinden dolayı onu zındıklıkla suçlamış, kitaplarını yakırtmıştır.⁴²⁵

D. ŞÂFİİLİK

İmam Şâfî'nin (ö. 204/820) Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y arasında uzlaştırıcı görüşleri ile teşekkül eden Şâfîlik, İmam Şâfî'nin Mısır'a gidişine kadar olan

⁴²⁴ Mâlikî Fûrû kitaplarının yakılması ile ilgili bilgiler için krş. Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/429; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/197; Muhammed b. el-Hasan b. el-'Arabî b. Muhammed el-Hacvî es-Sa'lebî el-Ca'ferî, *el-Fikru's-sâmî fî tarihi'l-fikhi'l-İslamî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/196.

⁴²⁵ İbnü'l-Hatib'in zındıklıkla suçlanması ve kitaplarının yakılması ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Hatib, *el-Ketûbe*, 1-7; a.mlf., *el-İhâta*, 1/10-11; Selâvî, *el-İstiksâ*, 4/62; İnân, *Devletü'l-İslam*, 5/477.

süreçteki görüşlerinden dolayı kavl-i kadîm, Mısır'da ortaya attığı görüşlerinden dolayı da kavl-i cedîd olarak isimlendirilen iki ayrı dönemden oluşmaktadır. Şâfîlik, Mısır, Irak, Horasan gibi bölgelerde yoğun olarak faaliyet göstermiştir.⁴²⁶ Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen ilim yolculukları neticesinde Şâfîlik, Endülüs'e taşınarak bireysel düzeyde temsil edilmiştir.

1. Şâfîliğin Endülüs'e Taşınması

Endülüs'ten Doğu'ya yapılan rıhle, hac ve ticaret yolculukları yeni teşekkül etmekte olan mezheplerin bu bölgeye taşınmasında etkin rol oynamıştır. Bölgede etkili olan ve yayılma fırsatı bulan bu mezheplerden biri olan Şâfîî mezhebinin Endülüs'e girişi ile ilgili Kâsım b. Muhammed ismi öne çıkmaktadır.⁴²⁷ Şâfîî mezhebinin ilk yayıldığı ve etkili olduğu bölgelerden biri olan Mısır, Endülüs'ten gerçekleştirilen yolculuklar vasıtası ile bu mezhebin Endülüs'e taşınmasında önemli bir merkez haline gelmiştir.⁴²⁸

Şâfîî mezhebinin bölgeye girişi 3/9. asrın ortalarına tekabül etmektedir. Bu dönemlerde Endülüs'ten ilim için yola çıkan öğrencilerden bir kısmı Mısır'a uğramış, burada İmam Şâfîî'nin öğrencilerinden Şâfîî fikhını öğrenerek Endülüs'e dönmüşler ve burada taklid üzerinden devam eden anlayışa karşı çıkararak, verdikleri dersler ve yazdıkları eserlerle mezhebi burada yaymışlardır. Bu hususta Emir Muhammed'in, Mâlikîlik dışındaki oluşumlara tanıdığı serbestlik de etkili olmuştur.⁴²⁹

2. Şâfîliğin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. Mısır Etkisi

Endülüs'ten gerçekleştirilen ilim yolculuklarının uğrak yerlerinden birisi olan Mısır, Şâfîliğin Kuzey Afrika ve Endülüs'e geçişi açısından önemli bir merkez görevi üstlenmiştir. Hac ve ilim yolculukları sonucunda Mısır'a da uğrayan ve

⁴²⁶ Bilal Aybakan, “Şâfîî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/233-247.

⁴²⁷ Palencia, *Târîh*, 431; Abderrahman Youssouf Ethmane, “el-Eseru'l-akdi ve's-siyâsi fi inkirâzi'l-mezhebi'l-fikhî bi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs”, *Malaysian Journal of Syariah and Law* 7/1 (01 Haziran 2019), 109-123.

⁴²⁸ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 1/64-66.

⁴²⁹ Palencia, *Târîh*, 431; Galbazûrî, *Medresetü'z-Zâhiriyye*, 172; Ethmane, “Mezhebi'l-fikhî bi'l-Mağrib”, 109-123.

burada dönemlerinin önemli âlimlerinden ders alan öğrenciler, Şâfîliği de mezhebin bölgedeki anlayışına uygun olarak Endülüs'e taşımışlardır.

2.1.1. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr (ö. 276/890)

Kasım b. Muhammed, Velîd b. Abdülmelik'in mevlası olup Beyyânî lakabıyla anılmaktadır. İlk eğitimini babası, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh'tan almıştır. Doğu'ya yaptığı ilim yolculuğunda Muhammed b. Abdullah Abdulhakem (ö. 214/829), Ebû İbrahim Müzenî (ö. 264/878), Muhammed b. Abdurrahîm er-Rakkî (ö. ?), İbrahim b. Muhammed eş-Şâfî (ö. ?) gibi âlimlerden ders almıştır. Nazarî ilimlere yönelen Beyyânî, taklid üzere olan yönelimleri bırakarak Şâfî mezhebine meyletmıştır. Fıkhî bilgisinden dolayı Endülüs'e geldikten sonra büyük bir ilgi gören Beyyânî, Emir Muhammed döneminde evrak işlerinde görevlendirilmiştir.⁴³⁰

Beyyânî, bulunduğu dönemde devletin resmî mezhebi Mâlikîlik olduğu için fetvalarını bu yönde vermiştir. Yahya b. İbrahim b. Müzeyn, Abdullah b. Halid ve Utbî'ye reddiye olarak *el-Îzâh fi'r-red ale'l-Mukallidîn* isimli bir eser yazmış olan Beyyânî'nin, haber-i vâhid ile ilgili bir eseri de bulunmaktadır.⁴³¹

2.1.2. Yahyâ b. Abdülazîz el-Kurtubî (ö. 295/907)

İbn Harrâz olarak tanınan Yahyâ b. Abdülazîz, Utbî, Ahmed b. Hâlid gibi âlimlerden eğitim aldıktan sonra çıktığı ilim yolculuğunda Mısır'a gitmiş, burada Müzenî, Rebî b. Süleyman (ö. 270/884), Sadeî (ö. 264/878), gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra gittiği Mekke'de Begavî'den (ö. 286/899) ders almıştır. İbn Harrâz, Müzenî'nin *Muhtasar*'ını ve İmam Şâfî'nin *er-Risâle*'sini Endülüs'e götürmüş ve bunlar üzerinden eğitim vermiştir. Leysî ile birlikte müşavere heyetinde de görev yapan İbn Harrâz, Şâfî mezhebinin bölgede yayılmasında öncülük etmiştir.⁴³²

⁴³⁰ Beyyânî ile ilgili bilgiler için krş. İbn Yûnus, *Târîh*, 2/174; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/397-398; Humeydi, *Cezve*, 87; Dabbî, *Buğye*, 446; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/477; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/50-51.

⁴³¹ Beyyânî'nin eserleri ile ilgili bkz. Humeydî, *Cezve*, 329; İbn Hazm, *Resâil*, 2/181; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 2/356-357.

⁴³² Huşenî, *Ahbâr*, 374-375; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/182; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/627.

2.1.3. Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931)

Ebü'l-Ca'd olarak meşhur olan Eslem b. Abdülaziz, Kurtubalı olup, uzun süre Bakî b. Mahled'in derslerine devam etmiştir. Doğu'ya yaptığı ilim yolculuklarında, Müzenî, Rebî b. Süleyman, Sadeî gibi âlimlerden ders almıştır. Endülüs'e döndükten sonra Abdurrahman en-Nâsır tarafından iki defa Kurtuba başkadısı olarak atanan ve gözlerindeki problemden dolayı görevden alınan Ebü'l-Ca'd'ın Şâfiî mezhebinden olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁴³³

2.1.4. Hasan b. Sa'd Kesiletü el-Kettâmî (ö. 322/934)

Kurtuba ehlinde olan Kettâmî, Endülüs'te Bakî b. Mahled'den ders almış ve Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır. Mekke'de Sadeî, Mısır'da Karâtîsî (ö. 287/900), Yemen'de dönemin önemli âlimlerinden ders almıştır. Taklid üzere olan mezhebî anlayışı terk ederek, Şâfiî mezhebine meyletmiştir. Şûra heyetinde görev yapmakta iken bölgede hâkim olan Mâlikî anlayışın baskısı üzerine görevi bırakarak eve çekilmiş ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. Ömrünün sonlarına doğru ikinci kez Doğu'ya yolculuğa çıkmıştır.⁴³⁴

2.1.5. Ali b. Muhammed b. Bişr el-Antâkî (ö. 377/987)

Antakya bölgesinde 299/911 yılında doğmuş olan ve Antâkî olarak bilinen Muhammed b. Bişr, aynı bölgede İbrahim b. Abdürrezzâk'tan (ö. 339/950) eğitim almıştır. Şam ve Mısır bölgesine yaptığı ilim yolculukları sonucunda 352/963 yılında Endülüs'e gelmiş olan Muhammed b. Bişr, Sultan el-Müstansır tarafından çok iyi karşılanmış, hem sultanın hem de halkın nezdinde iyi bir yer edinmiştir. Hadis, kıraat, Arapça, hesap gibi ilimlerde önemli bir yere sahip olan Muhammed b. Bişr, Şâfiî fihhında da iyi olup bu yönde eğitim vermiş ve mezhebin bölgedeki durumunda aktif rol oynamıştır. Muhammed b. Bişr Kurtuba'da vefat etmiştir.⁴³⁵

⁴³³ Huşenî, *Ahbâr*, 43-47; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/105; Humeydî, *Cezve*, 172-173; Dabbî, *Buğye*, 240; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/335.

⁴³⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/129.

⁴³⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/361; İbn Asâkir, *Târîh*, 43/154; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/613-614; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/144.

2.1.6. Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdâni (ö. 383/993)

Şezûne bölgesinden olan Hemdânî, burada Ebû Rezîn'den ilk eğitimini almıştır. Hemdânî, Kurtuba'da Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/941), Kasım b. Asbağ, Hasan b. Sa'd (ö. 332/943) gibi âlimlerden ders almıştır. Bu eğitimlerden sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmış, Mısır'da Ca'fer el-Verd (ö. 351/962), Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî (ö. 357/967), gibi birçok âlimin ders halkalarına katılmıştır. Hemdânî, Taberî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Târîhu'l-mülûk* gibi kitaplarının yanında *Kitâbü's-Şâfi'i'l-kebîr* gibi pek çok eseri yazarak yanına almış ve bu kitapların Endülüs'te tanınmasını sağlamıştır. Faradî'ye de hocalık yapmış olan Hemdânî, el- Müstansır tarafından Kalsâne bölgesine imam olarak görevlendirilmiştir.⁴³⁶

2.1.7. Abdüsselâm b. es-Semh el-Hevvârî (ö. 387/997)

Ebû Süleyman künyeli Hevvârî, Endülüs'ün Mürûr (Moron) bölgesindedir. Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmış, çoğunlukla Yemen'de kalmıştır. Mekke'de İbnü'l-A'rabî (ö. 341/952), Mısır'da Ca'fer b. Nehhâs (ö. 338/950) gibi birçok âlimden ders almıştır. Fıkıh, Arapça, Kur'an ve hat üzerinde tanınmış bir âlim olan Hevvârî, yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olmuş ve vefat edene kadar Medinetü'z-Zehrâ'da kalmıştır.⁴³⁷

2.1.8. Seleme b. Saîd el-Ensârî (ö. 406/1015)

Seleme b. Saîd aslen İsticce'li olup Kurtuba'da ikamet etmiştir. Doğu'ya çıktığı ilim yolculuğu yaklaşık yirmi üç yıl sürmüş ve bu süre zarfında birçok âlimden ders almıştır. Mekke'de Ebûbekir el-Âcürri (ö. 360/970), Mısır'da Hamza el-Kinânî (ö. 357/968), Dârekutnî (ö. 385/995) gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almıştır. Seleme b. Saîd'in Mısır'da yaşadığı dönem Fâtımîler Dönemi'ne denk geldiğinden sıkıntılı bir yaşantı geçirmiş ve daha fazla dayanamayarak Endülüs'e gelmiştir. Özellikle Hadis alanında isim yapan Seleme b. Saîd'in Şâfiî mezhebinden olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁴³⁸

⁴³⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/206-207.

⁴³⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/332; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/142; Safedî, *el-Vâfi*, 18/259.

⁴³⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 219-220.

2.2. Bağdat Etkisi

Endülüs coğrafyası ilim ve kültür açısından, Doğu'ya yapılan hac ve ilim yolculukları ile gelişmekle birlikte, aynı zamanda Doğu'dan yapılan ilim yolculuklarının da uğrak yerlerinden birisi olarak gelişme kaydetmiştir. Endülüs'e birçok sepeple dışarıdan gelen ilim erbabı, yaşadıkları yerlerin dinî anlayışlarını da bölgeye taşıyarak farklı anlayışların temsil edilmesi noktasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Şâfiîliğin Bağdat merkezli anlayışı bu isimler tarafından bölgeye aktarılmıştır.

2.2.1. Ubeydullah b. Ömer el-Kaysî eş-Şâfiî (ö. 360/971)

Bağdat'ta 295/908 yılında doğmuş olan el-Kaysî, Ebü'l-Kasım lakabı ile bilinmektedir. Bağdat'ta Ebû Saîd el-Astahrî (ö. 328/940), Sayrafi (ö. 359/969), Mervezî (ö. 340/951) gibi âlimlerden ders almıştır. Bunun dışında Suriye, Mekke, Filistin, Mısır gibi birçok bölgeye yolculuk yaparak bu bölgelerdeki dönemin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Kaysî, kelâm, fıkıh, kıraat, hadis alanlarında önemli isimlerden biri olmuş ve bu alanlarda eserler kaleme almıştır. 347/958 yılında Endülüs'e gelen Kaysî, dönemin sultanı II. Hakem tarafından iyi karşılanmış, Medînetü'z-Zehrâ'da misafir edilmiştir. Vefat edene kadar Kurtuba'da yaşayan Kaysî, bölgede Şâfiî mezhebinin yayılmasında etkili olmuştur.⁴³⁹

2.2.2. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bürde (ö. 373/983)

Bağdatlı olan ve Ebû Tayyib olarak bilinen Ebû Bürde Bağdat'ta, Ebü'l-Kasım el-Begavî (ö. 317/929), Ebû Bekir b. Ebî Dâvud (ö. 316/929) gibi âlimlerden Hadis; Mervezî, İstahrî gibi âlimlerden de Şâfiî fikhî eğitimini almıştır. Mısır'da Sadefî, Müzenî, Rebî b. Süleyman gibi önemli âlimlerden de ders almıştır. Ebû Bürde 361/971 yılında ilim yolculukları sonucunda Endülüs'e gelmiştir. Dönemin sultanı el-Müstansır (II. Hakem) tarafından çok iyi karşılanmış, burada eğitim vermesi için imkân tanınmıştır. Şâfiî mezhebinin bölgede tanınmasında önemli bir

⁴³⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/295-297; İbn Abdülber, *El-İntikâ*, 91; İbn Asâkir, *Târîh*, 38/55; Safedî, *el-Vâfi*, 19/262; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/118.

yeri olan el-Bürde, 373/983 yılında Mutezili fikirlere meylettği gerekçesi ile sultanın emriyle sürülmüş, Tâhert'e gitmiş ve aynı yıl burada vefat etmiştir.⁴⁴⁰

2.3. Endülüs Şâfîliği

Endülüs'ün ilmî anlamda gelişmesi sadece ilim yolculukları ile değil, aynı zamanda bölgede süregelen eğitimler sayesinde de devam etmiştir. Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen ilim yolculukları sonrası eğitimlerini tamamlayan öğrenciler, kendi halkalarını kurarak öğrendiklerini aktarmaya başlamışlardır. Elbette aktarılan bu dini anlayışlar, kişinin ve bölgenin durumuna göre şekillenmiş ve değişim göstermiştir. Böylece birçok dini anlayış açısından, Endülüs ekolü oluşum ve gelişim sürecine girmiştir. Şâfîliğin Endülüs ayağı açısından Bakî b. Mahled önemli bir yere sahiptir. Herhangi bir mezhebe atfedilemeyen Bakî b. Mahled, birçok mezhebin görüşlerini aktaran bir eğitim sistemi uygulamıştır. Ancak Bakî b. Mahled'in verdiği mezhebî eğitimde Şâfîlik önemli bir yer işgal etmiştir.

2.3.1. Hârûn b. Nasr (ö. 302/914)

Ebü'l-Hıyâr olarak bilinen Harun b. Nasr Kurtuba ehliendir. Ebü'l-Hıyâr, yaklaşık on dört yıl Bakî b. Mahled'den eğitim almış ve onun görüşlerini aktarmıştır. Fıkıh, hadis, münâzara ve mesâil ilimleri ile ön plana çıkan Ebü'l-Hıyâr, İmam Şâfî'nin kitabını ezberlemiş ve fikhî hükümlerini bu yönde vermiştir.⁴⁴¹

2.3.2. Osmân b. Vekîl (ö. ?)

Kurtuba'nın Müddûr bölgesinden olan Osman b. Vekîl, Bakî b. Mahled'den eğitim almış ve onun önemli öğrencilerinden biri olmuştur. Girdiği münazaralardaki başarısı ile bilinen Osman b. Vekîl, İmam Şâfî'nin kitabını ezberleyerek, Şâfî fikhına yönelmiş ve bu mezhebin önemli temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır.⁴⁴²

2.3.3. Osman b. Saîd el-Kinânî el-Ceyyânî (ö. 320/932)

Hurkûs lakabı ile bilinen Osman b. Saîd, Ceyyân bölgesinden olup, Bakî b. Mahled'in önde gelen talebelerinden biri olarak öne çıkmıştır. İlmî kitapları

⁴⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/115-116; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/546-547; Safedî, *el-Vâfi*, 2/38.

⁴⁴¹ Huşenî, *Ahbâr*, 339-340; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/166; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 11/143.

⁴⁴² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/348.

toplamayı seven bir âlim olan Osman b. Saîd, aynı zamanda kitap yazmakla da meşgul olmuş, Endülüslü şairleri konu edinen *Şi'ri'l-Endelüs* isimli bir eser kaleme almıştır. Osman b. Saîd, Şâfiî mezhebinin önemli isimlerinden biri olup bu yönde münazaralar yapmıştır.⁴⁴³

2.3.4.Ahmed b. Bişr b. Muhammed et-Tucîbî (ö. 327/938)

İbnü'l-Ağbes olarak bilinen Ahmed b. Bişr, Kurtuba ehlinden olup künyesi Ebû Ömer'dir. İbn Vaddâh (ö. 287/900), Huşenî (ö. 286/899), Mutarrif b. Kays (ö. 282/895) gibi Endülüs âlimlerinden ders almıştır. Arapça konusunda döneminin önemli isimlerinden biri olan Tucîbî, Müşavere heyetinde görev yapmış ve Şâfiî fikhına göre hüküm vermiştir. Tucîbî, münazara alanına yönelmiş ve bu alanda isim yapmıştır.⁴⁴⁴

2.3.5.Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 338/950)

Abdurrahman en-Nâsır'ın çocuklarından biri olan Abdullah, kendisini ilme vermiş, Muâviye el-Kuraşî (ö. ?), Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Fıkıh, edebiyat ve Arapça konusunda önemli bir yer edinmiş ve Şâfiî mezhebine yönelmiştir. Abdullah, Abbâsoğulları'nı anlatan *Kitâbü'l-alîl ve'l-katîl* isimli bir kitap yazmıştır. Babası Abdurrahman en-Nâsır'ın, kardeşi Hakem'i veliaht tayin etmesi üzerine çevresindeki ilim erbabıyla ayaklanmıştı. Bu ayaklanma sonucunda yakalanıp hapse atılan Abdullah için kardeşi Hakem tarafından babasına affedilmesi ricasında bulunulmuş, ancak bunu reddeden III. Abdurrahman, oğlunun ölüm fermanını vermiştir.⁴⁴⁵

2.3.6.Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus (ö. 369/978)

İbn Salallâh lakabı ile bilinen Ahmed b. Abdülvehhâb, Kurtuba halkından olup künyesi Ebû Ömer'dir. İbn Salallâh, fikhî konulardaki hafızası ve ihtilafî konulardaki ilmi ile birlikte Arapça konusunda da devrinin önemli âlimlerinden biri

⁴⁴³ İbn Yûnus, *Târîh*, 2/144; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/346; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/609; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/206.

⁴⁴⁴ İbn Yûnus, *Târîh*, 2/21; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/44; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24/199; Safedî, *el-Vâfi*, 6/165.

⁴⁴⁵ Abdullah b. Abdurrahman'ın hayatı ve isyana kalkıştığı için babası Abdurrahman tarafından öldürülmesi ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, 2/131-132; a.mlf. *el-Hulletü's-siyerâ*, 206-207; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/217; Palencia, *Târîh*, 435.

olmuştur. İlmî sayesinde el- Müstansır tarafından çok iyi muamele görmüştür. Şâfiî mezhebine meylettği gibi Mu'tezile'ye meylettği de kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴⁶

2.3.7. Muhammed b. İsâ b. Muhammed b. Asbağ İbnü'l-Münâsıf (ö. 620/1223)

Ebû Abdullah künyeli İbnü'l-Münâsıf'ın yaşadığı dönem, Murâbitların hâkimiyeti Muvahhidlere devrettiği bir döneme denk geldiğinden, ailesi Kuzey Afrika'ya geçmek durumunda kalmıştır. İbnü'l-Münâsıf, burada Tunus kadılığı yapmakta olan Ebü'l-Haccâc el-Mahzûmî'den (ö. ?) ve Tilmisan'da Abdullah et-Tucîbî (ö. ?) gibi âlimlerden ders almıştır. Aldığı eğitimlerden sonra Belensiye ardından Mürsiye kadılık görevlerini yürüten İbnü'l-Münâsıf, burada bir süre görev yaptıktan sonra Kurtuba'ya göçmüştür. Daha sonra Kuzey Afrika'ya geçerek Merakeş'e yerleşen İbnü'l-Münâsıf, burada imamlık görevi yapmış ve aynı bölgede vefat etmiştir. Fıkıh, edebiyat, şiir alanlarında yaşadığı dönemde ön plana çıkmış olan İbnü'l-Münâsıf, bazı hususlarda Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. İbnü'l-Münâsıf'ın fikhî mezheplerin görüşlerini değerlendirdiği *Tenbîhü'l-hükkâm alâ meâhizi'l-ahkâm*, Mürcie, Mu'tezile ve Şia'nın görüşlerini değerlendirdiği *ed-Dürretüs-seniyye*, İnsan vücudunun özellikleri ile alakalı *Kitâbü'l-müzhebe* gibi kaleme aldığı bazı eserleri bulunmaktadır.⁴⁴⁷

3. Endülüs'te Şâfiîliğin Durumu

Şâfiî mezhebinin Endülüs'teki tarihi seyrine bakıldığında diğer fikhî mezheplere nazaran daha yaygın görülmektedir. Özellikle Sultan el- Müstansır döneminde farklı görüşlere karşı geliştirilen müsamahakâr siyasetin Şâfiî mezhebi açısından daha olumlu sonuçlandığı görülmektedir. Hatta el- Müstansır'ın çalışma masasında İmam Şâfiî'nin *el-Umm* adlı eserini saklıyor olması, hem Şâfiîliğe verilen desteğin hem de dönemin Mâlikî fukahasının baskıcı tutumunun bir göstergesi olarak

⁴⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/59-60; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 1/332.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 2/120-121; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 44/511; Zirikî, *el-A'lâm*, 6/322-323; Mahlûf, *Şecera*, 1/254-255; İsmail Ceran, "İbnü'l-Münâsıf", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/153-154.

kabul edilebilir.⁴⁴⁸ Şâfiî fukahânın özellikle bu dönemde sayı itibari ile çok olması bu siyasî yaklaşımın bir sonucunu yansıtmaktadır. Ancak ilk dönem kaynaklarına bakıldığı zaman Endülüs Mâlikîliğinin baskıcı tutumunun tamamen Şâfiî mezhebini görmezden gelmediği, gerektiğinde baskı uyguladığı da gözlerden kaçmamaktadır. siyasî açıdan geliştirilen bu baskı Şâfiî mezhebinin görüşleri üzerinden değil, Endülüs tarihinde çok da hoş karşılanmayan Mu'tezile etiketi ile gerçekleştirilmiştir. Ebû Bürde ve İbn Salallâh isimleri bu duruma örnek olarak verilebilir.⁴⁴⁹

Makdisî Mağrib'in mezhebî hakkında bilgi vererek şöyle devam etmektedir: "Mağrib'ten Mısır'a kadar olan bölgeye gelince; onlar Şâfiî mezhebini bilmiyorlar. Sadece Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'i biliyorlar. Onlarla bir meselede tartışırken Şâfiî'nin sözünü söyleyince, sus Şâfiî de kim oluyor? İki derya vardır; Doğu ehlininki Ebû Hanîfe, Batı ehlininki İmam Mâlik'tir. Onları bırakıp bu deryalardan su alanı mı kabulleneceğiz. Gördüm ki Mâlik taraftarları ilmi Mâlik'ten alıp sonra ona muhalefet eden Şâfiî'yi sevmiyorlar. (Mağrib'teki Mâlikî ve Hanefîler için) Aralarında bu kadar güzel ittifak olan ve bu kadar az taassup olan başka iki grup görmedim."⁴⁵⁰

Şâfiî mezhebinin Endülüs'teki durumunu etkileyen unsurlardan biri de Şâfiî mezhebinin temelleri üzerinden yükselen Zâhirilik'tir. Bu durum mezhep müntesipleri üzerine yapılan araştırmalarda bazen karışıklıklara neden olabilmektedir. Bunun nedeni Zâhiri olarak sayılan bazı isimlerin aynı zamanda Şâfiî olarak da isimlerinin yer almasıdır.

⁴⁴⁸ Palencia, *Târîh*, 11.

⁴⁴⁹ Bu dönemde Mâlikî fukahânın baskıcı tutumu ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endeliüs*, 2/115-116; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 1/332.

⁴⁵⁰ Hanefîliğin Mağrib'te yayılma sebebini öğrenmek isteyen Makdisî: "Ebû Hanîfe sizin meşrebiniizden olmamasına rağmen mezhebi bu bölgede nasıl yayıldı? diye sordum, onlar: Vehb b. Vehb, İmam Mâlik'ten eğitim alarak bölgeye gelince Esed b. Abdullah kibre kapılarak ondan eğitim almak istemez ve İmam Mâlik'ten eğitim almak amacıyla Medine'ye gider. İmam Malik'i hastalanmış olarak bulur. Uzun süre yanında kalınca İmam Mâlik ona "İbn Vehb'e git, ben ona ilmimi aktardım ve sizi yolculuktan kurtardım" deyince bu söz Esed'e ağır gelir. Esed İmam Mâlik'e denk birisi olup olmadığını soruşturmaya başlamış ve Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Hasan cevabını almıştır. İmam Muhammed'e varınca çok iyi karşılanır. İmam Muhammed ondaki anlayış ve hırsı görür ve ona tam bir şekilde fikhî öğretip, istediği seviyeye geldiğine kanaat getirince Mağrib'e gönderir. Mağrib'e varınca iki genç onunla tartışır ve onda İbn Vehb'de olmayan ilim ve inceliği görünce hayrete düşerler. Böylece bölgede Hanefîlik yayılmaya başlar." şeklinde Mağribîlerle arasında geçen diyalogu aktarmaktadır. Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 236-237.

E. HANBELÎLİK

Ehl-i Hadis çizgisinin en önemli temsilcilerinden biri haline gelen Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) görüşleri etrafında teşekkül eden Hanbelîlik, Hicaz, Irak, Suriye ve Filistin bölgelerinde yoğun olarak görülmektedir. Abbâsîler döneminde Kuran'ın yaratılmışlığı üzerinden oluşan Mihne döneminde, Ahmet b. Hanbel ve taraftarları baskılardan en çok etkilenen kitle olmuştur. Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen rihleler ve ticarî faaliyetler neticesinde küçük bir oranda da olsa Hanbelîlik, bölgeye taşınarak temsil edilmiştir.

1. Hanbelîliğin Endülüs'e Taşınması

Hanbelî mezhebi, genel olarak İslam coğrafyasında fazla yayılamamıştır. Bunun nedenini İbn Haldûn şu şekilde ortaya koymaktadır: “ Ahmed b. Hanbel ve takipçilerine gelince, içtihat ve kıyastan uzak durmaları ve çeşitli haberlerin ve rivayetlerin birbirlerini tamamlamasını esas edinen bir yol tutmaları nedeniyle ona tabi olanlar azdır.”⁴⁵¹ Hanbelîlik Endülüs'te de fazla yayılamamıştır. Ancak tamamen yok kabul edilecek durumda da değildir. Endülüs'ten gerçekleştirilen ilim, hac ve ticaret yolculukları vasıtası ile Hanbelîlik Endülüs'e taşınmıştır.

Hanbelî mezhebinin yayılması ile ilgili dikkate alınması gereken durumlardan birisi de Ahmet b. Hanbel'in hadisçiliğinin ağır basmasıdır. Bu anlamda Endülüs'ten gerçekleştirilen yolculuklar neticesinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* isimli eserini talim edenler bulunmaktadır. Bunun bir sonucu olarak Ahmed b. Hanbel'den aktarılan pek çok hadis bölgede zikresilmesine karşın, mezhebî anlamda taraftarı kaynaklarda geçen birkaç isimden ibarettir.

2. Hanbelîliğin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. Abdullah b. Hasan b. Abdurrahman Şucâ el-Mervezî (ö. 429/1038)

Aslen Merv bölgesinden olan Abdullah b. Hasan daha sonra ailesi ile birlikte Endülüs'e taşınmıştır. Kaynaklarda Hanbelî mezhebinde otorite olarak kabul edilen Abdullah b. Hasan, fıkıh, Arapça, nahiv ilimleri ile ön plana çıkmış, kendisinden birçok rivayet yapılmıştır. Hanefî mezhebinin Arapça literatürüne hâkim olan

⁴⁵¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/566.

Abdullah b. Hasan'ın Hanefî mezhebi üzerine nahiv konusunda yazdığı *el-İbtidâ* isimli bir eseri ve yine Hanefî mezhebi üzerine yazmış olduğu yedi ciltten oluşan *el-Muğni* isimli bir muhtasar kitabı bulunmaktadır.⁴⁵²

2.2. Sâlim b. Ali b. Sâbit el-Yemânî (ö. 416/1025 sonrası)

Yemânî babası ile birlikte 416/1025 yılında Endülüs'e tacir olarak gelmiştir. Hanbelî mezhebine mensup olan Yemânî, pek çok rivayette bulunmuştur. İbn Beşküval doğumunun 341/952 olduğunu ve 360/971 tarihinden itibaren âlimlerden ders almaya başladığını söylemektedir.⁴⁵³

2.3. Muhammed b. Abdülmelik b. Süleyman et-Tüsterî (ö. 430/1038 sonrası)

İran'ın Tüster bölgesinde 355/966 yılında doğmuş olan Tüsterî, Irak ve Horasan bölgelerinde eğitim görmüştür. Hanbelî mezhebinden olan Tüsterî, 430/1038 yılında ticaret nedeniyle Endülüs'e gelmiş ve mezhebinin görüşleri ile alakalı birçok rivayette bulunmuştur. Kur'an ilimlerinde, özellikle tefsir ve î'râb konularında âlim olarak kabul edilen Tüsterî, Hanbelî mezhebinin Endülüs'te yayılmasında etkili olmuştur.⁴⁵⁴

3. Endülüs'te Hanbelîliğin Durumu

Hanbelî mezhebinin Endülüs'te tanınmasında etkili olan kişilerden biri, Ahmed b. Hanbel'den ders almış olan Bakî b. Mahled'dir.⁴⁵⁵ Bakî b. Mahled ilim yolcuğu sonunda Endülüs'e döndüğü zaman Mâlikî fakihler tarafından Sultan I. Muhammed'e şikâyet edilmiş, Sultan da huzurunda yapılan tartışma sonucunda onu haklı bularak, rahat bir şekilde eğitim vermesini sağlamıştır. Bakî b. Mahled Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* isimli eserinin Endülüs'te tanınmasını sağlamıştır.⁴⁵⁶ Ancak Bakî b. Mahled bir mezhebe bağlılık konusunda tarafsız bir tutum sergilemektedir.

⁴⁵² İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 286; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/130-131; Safedî, *el-Vâfi*, 17/68; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/38. Zehebî, kitabın muhakkikinin Abdullah b. Hasan'ın Hanbelî olması ile ilgili kitap yazmış olması konusunda bir çelişki olduğunu düşünerek kitabın üzerine "kendi el yazısı ile" ibaresi eklediğini aktarmaktadır. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/130.

⁴⁵³ İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 227.

⁴⁵⁴ İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 568.

⁴⁵⁵ Humeydî, *Cezve*, 177; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/252; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/47.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/108; İbn Hazm, *Resâil*, 2/192-193; Humeydî, *Cezve*, 11; Dabbî, *Buğye*, 15; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/314.

Hanbelî mezhebi Endülüs'te birkaç isim ve Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen hadisler dışında mezhebi anlamda neredeyse yok gibidir. Bölgede Ahmed b. Hanbel daha çok hadisçi kişiliği ile tanınmıştır.

F. ZÂHIRÎLİK

Zâhirilik, Dâvud b. Ali el-İsbehânî (ö. 270/884) tarafından rey karşıtlığı ve Ehl-i Hadis zemininde geliştirilmiş, fikhî bir mezheptir. Mezhebin temel çıkış noktası İslam hukukunun temel prensiplerinden biri olan kıyasa karşı çıkmaktır.⁴⁵⁷ Mezhebin bu kıyas karşıtlığı görüşünün temelleri, İmam Şâfi'nin, Hanefilerin istihsan görüşüne karşı getirdiği eleştirilerin aynı şekilde kıyası da iptal ettiği fikrine dayanmaktadır.⁴⁵⁸ Nassların zâhiri anlamlarının yeterli olduğu fikrine dayanan Zâhiriliği, sistematik bir hale getiren İbn Hazm'dır.

1. Zâhiriliğin Endülüs'e Girişi

Zâhirilik h. II. yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen rihleler neticesinde, başta bizzat Dâvud b. Ali'den eğitim alan öğrenciler vasıtası ile Endülüs'e taşınmıştır. Zâhirilik, Endülüs'e girmesinden itibaren ortaya koyduğu yeni yaklaşım üzerinden birçok münazara gerçekleştirilmiş, özellikle Mâlikî fukahanın tepkisi ile karşılaşmıştır. Zâhiriliği Endülüs'e ilk taşıyan isim olarak Davud b. Ali'nin öğrencisi Kâsım b. Hilâl (ö. 292/904) ismi ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte Zâhiriliğin Endülüs'te yayılmasında Kasım b. Asbağ, Bakî b. Mahled, Münzir b. Saîd el-Bellûtî, İbn Hazm isimleri göze çarpmaktadır. Ancak İbn Hazm Endülüs'te Zâhirilik açısından bir dönüm noktası olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Zâhirî düşünceye sahip birçok âlim Endülüs'te Mâlikîliğin baskın karakteri nedeniyle Mâlikî mezhebine göre hüküm vermişlerdir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/564; Mahmud Abdülmecîd Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-Fıkhîyye* (Mısır: Mektebet'u l-Hâncî, 1979), 90.

⁴⁵⁸ Zâhiriliğin teşekkülünde İmam Şâfi'nin görüşlerinin etkisi ile ilgili bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/170; Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Hüseynî el-Hamevî (ö. 1098/1687), *Gamzu 'uyûni'l-besâir şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 3/332; Abdülmecîd, *el-İtticâhât*, 355-356.

⁴⁵⁹ Endülüs'te Zâhiriliğin yayılması ile ilgili bkz. İbn Hazm, *Resâil*, 2/240; Ignaz Goldziher, *Die Zâhirîten: Ihr Lehrsystem Und Ihre Geschichte* (Leipzig: Verlag Otto Schulze, 1884), 113-114; Muhammed b. Rızk Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi garbi İfrikîyâ* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005), 2/536.

2. İbn Hazm Öncesi Dönem Zâhirîlik

İbn Hazm'dan önce Endülüs'e taşınmış olan Zâhîlik, İbn Hazm ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Zâhîliği Endülüs'te tanınmasını sağlayan ilk isimler, Doğu'ya yaptıkları yolculuklar sayesinde Davut b. Ali ve onun görüşleri ile tanışmışlardır. Zâhirîlik Endülüs'e ulaşmasından itibaren İbn Hazm dönemine kadar Davut b. Ali'nin görüşleri çerçevesinde Endülüs'te varlığını devam ettirmiştir. Endülüs'te ilk dönemlerde Zâhirîlik, belli bir mezhebe yönelmeme, mezhepleri eleştirme şeklinde temayüz etmiştir. Bu nedenle ilk dönem Zâhirî olarak verilen isimler mezhebî taklidi olumlu karşılamayan kişilerden oluşmaktadır.

2.1. Abdullah b. Muhammed b. Kasım b. Hilâl (ö. 292/904)

Kasım b. Hilâl, Endülüs'te aldığı eğitimden sonra ilim yolculuğuna çıkmış, el-Müzenî'den hadis derleri almış, Bağdat'ta Dâvud b. Ali'nin tedrisatından geçerek Zâhirîliği Endülüs'e taşıyan ilk kişi olmuştur. Kâsım b. Hilâl, aynı zamanda Mâlikî fikhî konusunda da döneminin önemli isimleri arasında zikredilmiştir.⁴⁶⁰

2.2. Münzîr b. Saîd el-Bellûtî (ö. 355/966)

Kurtuba'da 273/886 yılında dünyaya gelen Bellûtî, Endülüs'te Abdullah b. Yahyâ (ö. 339/950) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders aldıktan sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır. Yaklaşık üç yılı aşkın süren ilim yolculuğu sırasında Mekke'de İbnü'l-Münzîr (ö. 318/930), Mısır'da en-Nehâs (ö. 318/930) gibi önemli âlimlerden eğitim almıştır. Taklîdî mezhebî anlayışı bırakarak nazar ve delil merkezli bir fıkıh anlayışı ile yola çıkan Bellûtî, daha sonra Zâhirî mezhebine yönelerek bu mezhebin Endülüs'te tanınmasında önemli rol oynamıştır. Ancak Endülüs'ün genel karakteristiğine uyarak Mâlikî mezhebine göre hüküm vermiştir.⁴⁶¹

Endülüs'e geldikten sonra Mârîde, Cevf, es-Süğürü'ş-Şarkiyye bölgelerinde kadılık yapan Bellûtî, daha sonra Kurtuba'da Kâdi'l-Cema'â ve Medinetü'z-Zehrâ imamı olarak görevlendirilmiştir. Fıkıh, kelâm, edebiyat gibi alanlarda döneminde ön plana çıkan Bellûtî hatipliği ile de Abdurrahman en-Nâsır'ın dikkatini

⁴⁶⁰ Huşenî, *Ahbâr*, 217; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endeliüs*, 1/257-258; İbn Hazm, *Resâil*, 2/240; Humeydî, *Cezve*, 264-265; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/142.

⁴⁶¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endeliüs*, 2/142; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/133; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/481.

çekmiştir.⁴⁶² Eser te'lif etmekle de uğraşan Bellûti'nin *el-İnbâh alâ istinbatî'l-ahkâmi min Kitâbillâh, en-Nâsîh ve'l-Mensûh, el-İbâne an hakâiki usûli'd-diyâne* isimli eserleri bulunmaktadır.⁴⁶³

2.3. Mesûd b. Süleyman b. Müflit (ö. 426/1035)

Ebü'l-Hıyâr olarak bilinen Süleyman b. Müflit, edebî kişiliği ile temayüz etmiştir. İbn Hazm'a da hocalık yapmış olan Ebü'l-Hıyâr, mezhebî takilidi hoş karşılamamasına rağmen kaynaklarda Zâhirî olarak geçmektedir. İbn Hazm Zâhirîliği Ebü'l-Hıyâr'dan almış ve geliştirmiştir. İbn Hazm, Ebü'l-Hıyâr'ı ilim ve hayır ehli bir âlim olarak görmekte ve ondan övgüyle bahsetmektedir.⁴⁶⁴

3. İbn Hazm (ö. 456/1064)

Asıl adı Ali, Künyesi Muhammed olan İbn Hazm'ın tam olarak adı Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dân b. Süfyân b. Yezîd el-Endelûsi el-Kurtûbi'dir. Kendi kitaplarındaki bilgiye göre Fars kökenlidir.⁴⁶⁵ İbn Hazm, şeceresi ile ilgili bilgiler verdiği gibi kendi doğum tarihi hakkında da yaklaşık saatine kadar bilgi vermiştir. Kadı Said'e yazdığı bir mektupta “ Kurtuba'nın doğu bölgesinde (384/994) yılının, Ramazan ayının en son günü şafak sökerken doğmuşum ” ifadeleri yer almaktadır.⁴⁶⁶

İlk eğitimini saraydaki cariyelerden alan İbn Hazm *Tavku'l-hamâme* adlı eserinde bununla ilgili olarak “ Ben onların yanlarında yetiştim, bana Kur'an'ı onlar öğrettiler, birçok şiir ezberlettiler, bana yazmayı öğrettiler.” demektedir.⁴⁶⁷ İbn Hazm, edebî kişiliğini sarayın kadınlarından, ilmî kişiliğini sarayın erkeklerinden aldığını söylemektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/142; Zehebî, *el-İber*, 2/96; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/183.

⁴⁶³ Dabbî, *Buğye*, 466; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 12/238.

⁴⁶⁴ Bkz. İbn Hazm, *Resâil*, 3/144; Humeydi, *Cezve*, 350; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 583; Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 35; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/184.

⁴⁶⁵ Krş. İbn Hazm, *Resâil*, 2/19; a.mlf., *Cevâmiu's-Sîre*, thk. İhsân Abbâs (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1900), 1; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 395; Merrakuşî, *el-Mu'cib*, 43; Zehebî, *el-İber*, 2/306.

⁴⁶⁶ İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 396; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/386.

⁴⁶⁷ İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, (Resâili İbni Hazm içinde), thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1987), 166.

⁴⁶⁸ İbn Hazm, *Kırk Fasılda Cihat Kitabı*, çev. Mehmet Şimşir (Konya: Hüner Yayınevi, 2015), 9.

İbn Hazm, Mes'ûd b. Süleyman b. Müflit'ten fıkıh, Ebu Ömer Ahmed b. el-Cesûr'dan (ö. 400/1009) tarih, Kadı Yunus b. Abdullah'tan (ö. 429/1037) fıkıh ve hadis; Muhammed b. Saîd b. Nebât'tan (ö. 429/1037) hadis; Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali el-Fâsi'den (ö. ?) manevî eğitim; Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Yezid el-Ezdi'den cedel ve kelâm; Abdullah b. Yahya b. Hasan el-Mezhicî İbnü'l-Kettânî'den (ö. 400/1009 sonrası) mantık eğitimini almıştır. Ayrıca İbn Hazm, Yahya b. Mes'ûd (ö. 333/945), Yahya b. Abdurrahman, Abdullah el-Me'ârifi (ö. 378/988), Kadı Dammâm b. Ahmed (ö. ?), Abdullah b. Rebî et-Temîmî (ö. ?), Abdullah b. Muhammed b. Osman (ö. 403/1013), Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî (ö. 429/1037), Abdullah b. Yusuf b. Nâmî (ö. 435/1043), Abdullah el-Hemedâni (ö. ?) gibi âlimlerden ders almıştır.⁴⁶⁹

İktidar mücadelelerinden dolayı önce saraydan daha sonra Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalan İbn Hazm, 402/1012'de babası vefat edince baskılar nedeniyle Mer'iyye'ye gitmek zorunda kalmıştır. İbn Hazm, Meriyye'de de takipten kurtulamamış, 407/1016 yılında Emevî taraftarlığı suçlaması ile Vali Hayrân el-Âmirî tarafından hapse atılmıştır.⁴⁷⁰

İbn Hazm, Emevi taraftarlığı nedeni ile sıkıntılar yaşamaya başlayınca arkadaşı Muhammed b. İshak ile birlikte Meriye'den Hısn el-Kasr'a sürgün gönderilmiştir. IV. Abdurrahman b. Murtaza'nın Berberîlere karşı mücadeleye giriştiğini duyan İbn Hazm onun saflarına katılmak için burayı da terk etmiştir. Bu mücadelede esir düşmüş hapisten çıkınca da Jativa'ya gitmiş ve IV Abdurrahman b. Mustazhir idareyi ele geçirinca ona vezirlik yapmıştır. Yaklaşık kırk yedi gün süren bu görevinin ardında Jativa'da hapsedilmiştir. Emevilerin tekrar iktidarı ele geçirmesiyle yeniden vezirlik görevi yapmaya başlamıştır. Siyaset yapmaktan vazgeçmek istemiş ve görevini bırakarak ilmî eğitimine ağırlık vermiştir.⁴⁷¹ İbn Hazm'ın siyasî yönden gördüğü baskı bu kez de zâhirî anlayışı nedeniyle diğer

⁴⁶⁹ İbn Hazm, *Ensâb*, 4; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/342; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/404; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/37; Abbâs, *Edebi'l-Endelusî*, 254-255.

⁴⁷⁰ İbn Hazm, *Resâil*, 1/38; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/431.

⁴⁷¹ İbn Hazm, *Resâil*, 1/38-39.

mezheplere yönelttiği ağır eleştirilerden dolayı devam etmiş, kitapları toplattırılarak yakılmıştır.⁴⁷²

Yaklaşık on yıl kadar farklı aralıklarla vezirlik dâhil, üst düzey görevlerde siyaset yapan İbn Hazm siyaseti tamamen bırakarak kendini ilme vermiştir. Zâhirî görüşlerini birçok alanda uygulayarak ve geliştirerek bu mezhebin sistematik bir şekil almasını sağlamıştır. Ancak tartışmacı sert tutumu nedeniyle kendi çağında bile kitapları yakılmış ve yasaklanmıştır. Kitapları el-Mu'tazid b. Abbâd (ö. 461/1069) tarafından yakılan İbni Hazm bu duruma tepkisini şu şiiri ile göstermiştir.

“Kâğıtları yakabilirsiniz belki

Yakamazsınız içimdeki cevheri

Beni taşıyor onlar binitlerim gibi her yere

Ve ancak benimle giderler makbere

Bırakın kâğıt yaprak yakmayı bu ateş sönsün

Varsa ilminiz söyleyin insanlar görsün

Eğer yoksa dönün en baştan medreseye

Allah şahittir ilimle aranızdaki perdeye

Bu yaptığınız farksızdır Hristiyanlarınkinden

Kur'an'ı yakarak sildiler tüm İslam beldelerinden”⁴⁷³

Mezhepleri sert bir dille eleştirmesi sapık ve din dışı yaftalarını yemesine sebep olmuştur. Bu tutumundan dolayı “Haccâc'ın kılıcı ile İbn Hazm'ın dili kardeşdir.” deyimini ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁴

Çeşitli ilim meclislerinde tartışmalara başlayan İbn Hazm, girdiği bir tartışmada nakil varken kendi görüşlerini öne sürdüğü için eleştirilince bir ay kadar eve kapanmış Mâlikî fikhını öğrenmiştir. Tarafsız bir şekilde *el-Muvatta* gibi bu

⁴⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/410; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/433; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/497.

⁴⁷³ Şiirin aslı için bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/416; Safedî, *el-Vâfi*, 20/96; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/91; Makkarî, *Neşhu't-tîb*, 2/82.

⁴⁷⁴ İbn Hazm, *Ensâb*, 3; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/352; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/410; Safedî, *el-Vâfi*, 8/88; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/38.

mezheple alakalı eserleri okumuştur. Daha sonra Şâfî mezhebini öğrenmeye yönelmiş, İmam Şâfî'nin *İhtilafu'l-Mâlik* isimli eserini ve mezhebin diğer eserlerini okumuştur. Bütün mezhepleri ve görüşleri karşılaştırmalı olarak okuyan İbn Hazm nasllara daha fazla önem vermesi sebebiyle Şâfî mezhebinden etkilenmiştir. Daha sonra hocası Mes'ud b. Süleyman'ın da etkisi ile Zâhirî mezhebine eğilim göstermiştir.⁴⁷⁵

İbn Hazm tartışmacı kişiliği nedeniyle sürekli münazaralarda bulunmuş, Ebü'l-Velid el-Bâci gibi pek çok âlimle tartışmalar yapmıştır. Bu tartışmaların hakkında sert tedbirler alınmasına ve hapsedilmesine neden olmasına rağmen bildiği doğrulardan asla vazgeçmemiştir. Onun bu eleştirel tavrı, haddinden fazla düşman edinmesine, bu yüzden de sürekli takip ve sürgün hayatı yaşamasına sebep olmuştur.⁴⁷⁶

Gördüğü baskılardan bunalarak Leble'ye (Niebla) giden İbn Hazm, 456/1064 yılında burada vefat etmiştir. İslam tarihinde yaklaşık 400 ciltlik dev külliyatı ile en çok eser bırakan âlimlerden olan İbn Hazm, fıkıh, hadis, dinler tarihi, kelâm, felsefe, mantık, soybilimi, dil ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda yüzlerce eser vücuda getirmiştir. Bu hususta İbn Hazm'ın oğlu el-Fadl b. Ali, babasının el yazısı ile 400 cilt eserin kendisine kaldığını bildirmektedir.⁴⁷⁷

Başlıca eserleri şunlardır.

1. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*: *Fıkıh* usulüne ait bir eser olup Zâhirî fikhının metodolojisinin anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır. İki cilt olup farklı baskıları bulunmaktadır.⁴⁷⁸

2. *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-mücellâ bi'l-ihisâr*: Bu eser *el-İhkâm* gibi fıkıh usulü ile alakalı olup *el-Mücellâ* isimli eserinin şerhi olarak yazılmıştır.

⁴⁷⁵ İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/345-346; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/377; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/228; Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 40-43.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/410; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/113; Mahlûf, *Şecere*, 1/178; Goldziher, *Die Zâhirîten*, 171-172.

⁴⁷⁷ İbn Hazm, *Ensâb*, 3; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 395; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/343; Zehebî, *el-İber*, 2/306; Safedî, *el-Vâfi*, 20/95; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/78.

⁴⁷⁸ Hüseyin Güneş, *İslam'da Zâhirî Düşüncenin Çekişmesi İbn Hazm ve Eş'arîlik Örneği* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2007), 34.

3. *Mûlahhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*: Fıkıh usulüne dair muhtasar bir eserdir.

4. *Ashabü'l-fütyâ mine's-sahâbe ve men ba'dehüm 'ala merâtibihim fi kesreti'l-fütyâ*: Kendi dönemine kadar fetva veren müctehidler ele aldığı eserdir.

5. *en-Nübez fi usûli'l-fikh*: Fıkıh usulüne dair muhtasar bir eserdir.

6. *Tavku'l-hamame fi'l-ülfeti ve'l-üllaf*: *Resâil* isimli eserinin içerisinde yer alan, aşk ve âşıklar için yazdığı edebi bir eser olup kendi hayatı ile ilgili de önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Birçok dile çevrilmiş basılmış hatta filmi yapılmıştır.

7. *en-Nübzeti'l-kâfiye fi usûli ahkâmi'd-dîn*: Fıkıh usulü alanında yazdığı bir eserdir.

8. *Manzume fi kavâ'idi usûli'l-fikhi'z-Zâhirîyye*: Zâhiriyye mezhebinin fıkıh usullerinin manzum olarak anlattığı eseridir.

9. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva'i ve'n-nihal*: Dinler ve mezhepleri konu aldığı meşhur eseridir. Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinleri ve İslam'daki itikadî mezhepleri ele alır. İbn Hazm bu eserinde mezhebi ele alarak hak mezhebin Ehl-i Sünnet olduğunu ispat etmeye çalışır.⁴⁷⁹

10. *et-Takrib li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfazi'l-ammiyye ve'l-emsileti'l-fikhiyye*: Aristo mantığının açıklanmasına dair bir eserdir.

11. *Risale fi müdavati'n-nüfûs ve tehzibi'l-ahlak ve'z-zühhd fi'r-rezâ'il*: Ahlaka dair kaleme aldığı bir eserdir.

12. *el-Usûl ve'l-furû*: Akaid konusuna dair yazdığı bir eserdir.

13. *Cemheretü ensabi'l-Arab*: Arapların nesebine dair yazdığı eserdir.

14. *Cevâmi'u's-sîre*: Hz. Peygamber'in anlatıldığı bir eserdir.

15. *el-Müfâdale beyne's-Sahâbe*: İbn Hazm'ın sahabîler arasındaki üstünlüğü konu edindiği ve Sa'id el-Afğani'nin tahkik ettiği eser, 1940 yılında el-Matba'âtü'l-Hâşimiyye tarafından Şam'da yayımlanmıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ İbn Hazm'ın mezhepler tarihi eseri el-Fasl ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Aralık 2007), 197-220.

⁴⁸⁰ İbn Hazm'ın eserleri için bkz. İbn Hazm, *Ensâb*, 4-6; a.mlf., *Resâil*, 5-11; Abdülmecîd, *el-İtticâhât*; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/227-228; Safedî, *el-Vâfi*, 20/94-95.

3.1. İbn Hazm'ın Zâhirîliği ve Diğer Mezheplere Bakışı

Zâhirîlik, ana unsur olarak rey karşıtlığı üzerinden şekillenmiş fikhî bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. Ancak mezhebin temellerini yükselttiği zemin Şâfîîliktir. İmam Şâfîî'nin istihsan görüşünün kıyası da iptal ettiği düşüncesinden hareketle ortaya çıkan Zâhirîlik düşüncesi zaman içerisinde gelişerek din alanında reyi tamamen dışlayarak Hanefî çizginin tam karşısında konumlanmıştır.

İbn Hazm şer'î bir hüküm ortaya koyabilme hususunda dört kaynak kabul eder: 1) Kur'an-ı Kerîm, 2) Güvenilir raviler tarafından tevatür yoluyla gelen, Hz. Peygamber'in sünneti 3) Ümmetin tüm âlimlerinin icmâ 4) Yalnızca bir manaya işaret eden delildir.⁴⁸¹ İbn Hazm'a göre kaynaklık olma bakımından sünnet, Kur'ân'a eşdeğer bir konumdadır. Vahyi, metlûv ve ğayrî metlûv olarak ikiye ayırarak ikinci kısmı sünnet olarak niteleyen İbn Hazm, bu düşüncesini de Kur'an ayetleri ile delillendirir.⁴⁸² Sünneti mütevatir ve ahad haber şeklinde ikiye ayırır. Mütevatir olan sünneti kesin huccet olarak kabul eder ve bu konuda icmâ olduğunu söyler. Ancak İbn Hazm'a göre birbilerinden ayrı, güvenilir, çıkarı olmayan en az iki kişi tarafından rivayet edilen hadisler mütevatir hadis kabul edilir. Ahad haberlerin de akaid ve amel bakımından uyulması gereken hadisler olduğunu söylemektedir.⁴⁸³ İbn Hazm, mürsel hadis ile de amel edilebileceğini savunmaktadır.⁴⁸⁴

İcma konusunda İbn Hazm sadece sahabelerin bir konuda birleşmelerini esas olarak kabul etmekte, bunun dışındakileri kabul etmemektedir.⁴⁸⁵ Dördüncü kaynak olarak zikrettiği delilin açıklanmasında İbn Hazm öncelikle bunun kıyastan farklı olduğunu belirtir ve bu konuda kendisine yöneltilen eleştirilere cevap verir. Delilin nassların ve icmânın içinden çıktığını ifade eder.⁴⁸⁶

İbn Hazm'ın Zâhirî anlayışına göre Allah'ın emirleri, Rasûlü'nün emirleri ve ashabın icması'nın farklı bir şekilde açıklaması dışında, tüm nasslar Zâhirîne göre

⁴⁸¹ İbn Hazm, *İhkâm*, 1/71.

⁴⁸² İbn Hazm, *İhkâm*, 1/97.

⁴⁸³ İbn Hazm, *Nübze*, 1/1/29-31.

⁴⁸⁴ İbn Hazm, *İhkâm*, 1/113; Gülten Çam, *İbn Hazm'ın Zâhirîlik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 62-63.

⁴⁸⁵ İbn Hazm, *İhkâm*, 1/47.

⁴⁸⁶ İbn Hazm, *İhkâm*, 1/65-70.

anlaşılması zorunludur.⁴⁸⁷ İbn Hazm, Zâhirî düşüncüyü daha da geliştirerek sistematize etmiş ve yaptığı tartışmalarla mezhebin tanınmasını sağlamıştır. Mezhebin rey karşıtlığı fikrini geliştirmeye çalışan İbn Hazm, bu hususta ayet ve hadislerden delil getirmenin yanında diğer mezheplerin görüşlerinden de alıntılar yapmıştır. İbn Hazm'ın rey karşıtlığı konusunda birinci hasmı Ebû Hanîfe ikincisi ise İmam Mâlik'tir. Hatta bu konuda İbn Hazm İmam Mâlik'in vefat etmeden önce kendi görüşlerine göre verdiği hükümlerden pişmanlık duyduğu ile ilgili bir hadise nakleder.⁴⁸⁸

Kıyas konusunda İbn Hazm Ebû Hanîfe'yi de sert bir şekilde eleştiren bir hicviye yazmış, Ebû Hanîfe'yi sünnete yüz çevirmekle itham etmiştir.⁴⁸⁹ İbn Hazm, Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'i birlikte zikrederek içtihada yönelmelerini, Allah'a, Rasûlü'ne ve ümmetin icmasına karşı bir hareket sayarak eleştirirken, İmam Şâfi'yi ise daha olumlu karşılayarak doğrularının yanlışlarından fazla olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁰ Kıyası savunanlar tarafından naslardan getirilen delilleri değerlendiren İbn Hazm, bu konuda öne sürülen tabirlerin Kur'an'da yer olmadığını, Allah adına yeni bir metodoloji ortaya çıkarıldığını, din konusunda takip edilmesi gereken metotların Allah ve Rasûlü tarafından belirlenebileceğini söyleyerek karşı çıkmaktadır.⁴⁹¹

*el-Fasl'*ın Mürcie kısmında İbn Hazm, Ebû Hanîfe'nin iman tarifine tabi olanları Ehl-i Sünnet'e en yakın mezhep olarak verirken, en uzak olanları Cehm b. Safvân, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm olarak vermektedir. Onların İmanın kalp ile tasdik görüşlerini ele alan İbn Hazm, görünüşte kafir gibi olanları da Müslüman saydıkları için sert bir dille eleştirmektedir. Ancak İbn Hazm'ın bu çıkışına rağmen Eş'arî'nin iman tarifi eserlerinde farklılık göstermektedir. İbn Hazm

⁴⁸⁷ İbn Hazm, *İhkâm*, 3/43.

⁴⁸⁸ İbn Hazm'ın İbnü'l-Ka'neb'den verdiği rivayetin orijinal metni için bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, 6/57; a.mlf., *İbtâl*, 67.

⁴⁸⁹ Goldziher, *Die Zâhirîten*, 117-118.

⁴⁹⁰ İbn Hazm, *İhkâm*, 2/120.

⁴⁹¹ İbn Hazm, *Nübze*, 1/62-69; Abdullah Yekta, *İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 43.

Mürci'e'nin tespitinde ameli imandan saymama noktasında bir değerlendirme kullanmıştır.⁴⁹²

İbn Hazm, Mu'tezile'yi Ehl-i Sünnet çizgisine olan mesâfesi yönünden ele alarak sert bir şekilde eleştirmiştir. Mutezile'nin önemli isimlerinden, Dırrar b. Amr, Bişr el-Merîsî, Muhammed en-Neccâr ve bunların takipçilerini Ehl-i Sünnet'e en yakın, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve taraftarlarını da Ehl-i Sünnet'e en uzak Mu'tezile fırkaları olarak değerlendirmiştir. Eş'arîlerle benzer yönlerden eleştirilerini yönelttiği Mu'tezile'yi, kıyası kabul etmeleri ve sıfatlar konusundaki görüşleri nedeniyle tenkit etmiştir.⁴⁹³

İbn Hazm, Şia'yı değerlendirirken onları imamet düşüncesi merkezinden ele alır. Bu düşüncenin alt yapısının eski Fars kültürüne dayandığını, devletlerinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi ile birlikte, önce buna direkt karşı çıktıklarını, baş edemeyince de İslam'a girdiklerini söylemektedir.⁴⁹⁴ İbn Hazm Ehl-i Sünnet'e en yakın Şîî fırka olarak Hayy el-Hemedânî ve taraftarlarını, Ehl-i Sünnet'e en uzak fırka olarak da İmâmiyye fırkasını görmektedir⁴⁹⁵. Onun Şia'ya yaptığı en önemli eleştirilerden biri, imamın bilgisinin ve ilhamın kesin bilgi olarak kabul edilmesidir. Bu görüşlerini sert bir dille eleştirir ve bunların asla bilgi kaynağı olarak kabul edilmeyeceğini dile getirir.⁴⁹⁶

Hâricîler konusunda İbn Hazm hakem olayına değinerek Hz. Ali'nin bu konuda hata yapmadığını savunur. Hâricîleri de taraftarları açısından ele alarak bunların ilk dönemlerde tümünün bedevî olduğunu, içlerinde sahabelerden ilmi ile öne çıkan hiç kimsenin bulunmadığını, hadisleri ve sünneti tam olarak anlamadan cahilce, Kur'an'a yönelerek hüküm vermeye kalkıştıklarını sonucunda da birbirlerini bile bazı hususlarda tekfir ettiklerini söyler.⁴⁹⁷ Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırkası olarak Gazzâri el-Kûfî ve taraftarlarını, Ehl-i Sünnet'e en uzak olarak Ezârika

⁴⁹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/89-85; Yekta, *İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu*, 89-90.

⁴⁹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/92.

⁴⁹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/91.

⁴⁹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/89.

⁴⁹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/139.

⁴⁹⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/121-122.

firkasını görmektedir.⁴⁹⁸ Kendi döneminde ve bölgesinde bulunan İbâziyye fırkasını aşırı Hâricîlerin dışında tutmuştur. Hâricîlere yönelik olarak, Allah'ın yarattıklarının en şerlileri ve cehennem köpekleri, gibi sözlerle en ağır eleştirileri yöneltmiş ve kendilerini bazı sahabelerden üstün görmeleri sebebiyle Allah'ın ve peygamberinin sözlerine muhalefet ettiklerini söylemiştir. İbn Hazm Hâricîlerle ilgili bu sözleri Cübbâî ve Bakıllânî'nin insanların peygamberlerin amellerini geçebileceğini söylemeleri üzerine, bunun açık bir şekilde küfür ve dinden çıkmak olduğunu, Hâricî ve Şîî'lerin de aynı düşünce de olduklarını belirterek tümünü tekfir etmiştir.⁴⁹⁹

3.2. İbn Hazm'ın Zâhirîliği Kelâm'a Kaydırması

İbn Hazm, İslam fırkalarını ve ortaya koydukları görüşleri belirtmeye başlaması ile Zâhirî bakış açısını bu alana da kaydırarak, fırkaların görüşlerine karşı, kendi görüşlerini de ortaya koymaya başlamıştır. Kelâmî alanda İbn Hazm'ın bakış açısı, yine aynı şekilde nassların zâhiri anlamları üzerinden yükselmiş, umum ve husus konusunda görüşlerini ortaya koyarak izleyeceği metodoloji hakkında bilgi vermiştir.⁵⁰⁰ Kavramlar üzerinde önemle duran İbn Hazm kelâmî görüşlerinin sağlam temeller üzerine oturması konusunda dikkatli davranmaya gayret etmiştir.

Mürcie'nin iman ve küfür, Mu'tezile'nin tevhid, Allah'ın sıfatları, kader, fisk, iman, Şia'nın imamet, Hâricîlerin iman ve küfür kavramları üzerinden ortaya koydukları görüşleri veren İbn Hazm, bunlara kendi görüşleri ile cevaplar vermiştir.⁵⁰¹ İbn Hazm'ın kelâmî konulardaki temel metodu da öncelikle karşı tarafın delillerinin sıralanması daha sonra kendi delillerini ortaya koyarak karşıt görüşlerin çürütülmesidir. Özellikle mezhep ve fırkaları ele alırken onların eleştirdiği en önemli alanlardan birisi kelâmıdır. Böylece İbn Hazm Zâhirîliğin kelâmî boyutunu da geliştirmiş, mezhebin bu alandaki boşluğunu büyük oranda tamamlamıştır.

4. İbn Hazm Sonrası Dönem Zâhirîlik

İbn Hazm'dan sonra Zâhirîlik, daha popüler bir hele gelmiş ve bölgedeki taraftarı çoğalmıştır. Mâlikî âlimlerin Zâhirîliğe olan dışlayıcı bakış açısı İbn

⁴⁹⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/89.

⁴⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/92.

⁵⁰⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/35-36.

⁵⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/89-95.

Hazm'dan sonra da devam etmiştir. İbn Hazm'dan sonra, onun fikirleri ile sistematik hale gelen Zâhiriyye mezhebi, İbn Hazm ile anılmaya başlanmış, Hazmiyye ismi kullanılır olmuştur. Kaynaklarda İbn Hazm'ı benimseyenler için *alâ tarîkati İbn Hazm* tabiri de bu anlamda kullanılmaktadır. Böylece Endülüs ve Kuzey Afrika'da Zâhirîlik dönüşüme uğrayarak İbn Hazm'a nispet edilmiş ve İbn Hazm'dan sonra gelen Zâhirî fakihler Hazmiyye taraftarı olarak anılmıştır.⁵⁰²

Hanefî-Mâlikî karşıtlığı üzerinden şekillenen Hazmiyye için Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik* isimli eserinde onlardan bir grupla karşılaştığını, İmam Mâlik'i niçin küçümsediklerini sorduğunu, onların da İmam Mâlik'in hadislere kendi görüşlerini dâhil ettiğini, pek çok hadiste düzeltme yaptığını, mürsel, mevkûf ve maktû hadisleri birbirinden ayırmadığını söyleyerek cevap verdiklerini aktarmaktadır. Bu cevap karşısında İbnü'l-Arabî, İmam Mâlik'in ilmî üstünlüğünü ortaya koyarak cevap vermiştir.⁵⁰³

Humeydî, Bekir b. Halef, Muhammed b. Hüseyin, Câbir b. Gâlib, Ahmed b. Abdümelik, Süfyân b. Abdullah, Abdülaziz b. Ali, Ahmed b. Muhammed en-Nebâtî, Ahmed b. Sâbir gibi isimler kaynaklarda farklı ifadelerle Hazmiyye mezhebine mensup olarak zikredilmektedir.⁵⁰⁴

4.1. Muhammed b. Ebî Nasr Füttûh b. Abdullah el-Ezdî el-Humeydî (ö. 488/1095)

Endülüs'ün Mayorka bölgesinden olan Humeydî, İbn Hazm, Ebi'l-Abbâs el-Uzrî (ö. 478/1085), İbn Abdülber gibi âlimlerden ders aldıktan sonra ilim yolculuğuna çıkmıştır. Çıktığı ilim yolculukları sırasında Kayravan, Mısır, Hicaz, Şam, Irak, bölgelerinde dönemin âlimlerinden ders almıştır. Endülüs'te Zâhirîliğin önde gelen isimlerinden biri olan Humeydî, ilim yolculukları sırasında Bağdat'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Hadis, fıkıh, edebiyat gibi alanlarda ön plana çıkan Humeydî bu alanlarda eserler de yazmıştır. Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis, el-cem*

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/161-162; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/433.

⁵⁰³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/214-215.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/55; Askalânî, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 3/393; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/254.

beyne's-Sahihayn, fi men ed'â el-Îmân li ehli'l-Îmân, ez-Zehebü'l-Mesbûk, Tehsilü's-sebîl, Muhâtabâtü'l-esdikâ, Zemmü'n-nemîme, eserlerinden bazılarıdır.⁵⁰⁵

4.2. Bekir b. Halef Kevser el-Gâfikî (ö. 505/1111 sonrası)

İşbîliyye bölgesinden olan ve Ebû Ömer künyesi ile bilinen Bekir b. Halef, Abbâd b. Sirhân (ö. 543/1148) gibi döneminin ünlü âlimlerinden ders almıştır. Zâhirîliğin önde gelen temsilcilerinden biri olan Bekir b. Halef'in, aldığı hadisleri ve bilgileri, Rey taraftarlarına reddiye gibi konuları içeren uzun bir kasidesi mevcuttur.⁵⁰⁶

4.3. Muhammed b. Hüseyin Muhammed el-Ensârî (ö. 532/1138)

Meriyye bölgesinden olan el-Ensârî, Ebû Ali el-Gassânî, Muhammed b. Ebû Kuhâfe (ö. ?) gibi âlimlerden ders almıştır. Hadis ve ricâl konularında önemli bir yere sahip ve Zâhirî mezhebinden olan el-Ensârî'nin, Buhari ve Müslim hadislerini toplayan bir eseri bulunmaktadır.⁵⁰⁷

4.4. Câbir b. Gâlib b. Süleyman b. Abdullah el-Cüzzâmî (ö. 532/1138)

İşbîliyye halkından olan Cüzzâmî, Şüreyh b. Muhammed (ö. 539/1144), Muhammed el-Lahmî gibi âlimlerden ders almıştır. Kurtuba'da Ca'fer b. Abdülber'den (ö. ?) Sahîhayn eğitimi, Gırnata'da Eyyûb eş-Şatîbî'den (ö. ?) hadis eğitimi alan Cüzzâmî, *Sahîh-i Buhârî* üzerine *Tertîbü't-Tırar* isimli bir eser yazmıştır. Zâhirî bir muhaddis olan Cüzzâmî, İbn Hazm için bir ağıt da yazmıştır.⁵⁰⁸

4.5. Ahmed b. Abdülmelik el-Ensârî (ö. 549/1155)

İşbîliyye halkından olan ve Ebû Mervân olarak bilinen Ahmed b. Abdülmelik, Ru'aynî (ö. 539/1144), Ebûbekir b. Tâhir (ö. 580/1126) Ebû Hakem b. Haccâc (ö. ?) gibi âlimlerden eğitim almıştır. Hadis ve ricâl konularındaki ilmi yanında İbn Hazm'ın sıkı bir takipçisi ve Zâhirî fakihî olarak bilinmektedir. el-

⁵⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, 55/80-81; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 530; Zehebî, *el-İber*, 2/359; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/390.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/177-178.

⁵⁰⁷ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/551.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/199.

Müntahibü'l-müntekâ isimli bir hadis eseri bulunan Ahmed b. Abdülmelik, 549/1155 yılında Leble'deki isyan sırasında şehit olmuştur.⁵⁰⁹

4.6. Süfyân b. Abdullah b. Muhammed (ö. 566/1170)

Endülüs'ün Basta bölgesinden olup, Mürsiye'de ikamet eden Süfyân b. Abdullah, İbnü'l-İmâm olarak bilinmektedir. Ebû Bekr b. Rızk (ö. ?), Muhammed b. Bertale (ö. ?), gibi âlimlerden ders alan Süfyân b. Abdullah, Zâhirî metodolojiye hâkim fıkıh ve hadis alanlarında âlim biri olarak bilinmektedir. Süfyân b. Abdullah, 542/1147 yılında Hristiyanların şehri bir süre ele geçirmesinden sonra bölgeyi terk ederek Mekke'ye gitmiştir.⁵¹⁰

4.7. Abdülaziz b. Ali Ebü'l-Asbağ el-Lahmî (ö. 621/1224)

İbnü Sâhibü'r-Red olarak bilinen Lahmî, İşbîliyye bölgesinden olup Zâhirîliğin önemli temsilcilerinden biridir. İbnü'l-Ced ve Abdullah b. Zerkûn gibi âlimlerden eğitim almış olan Lahmî, bölgede özellikle *Sahîh-i Müslim* konusunda önemli bir yere sahiptir.⁵¹¹

4.8. Ahmed b. Muhammed b. Müferrec en-Nebâtî (ö. 637/1239)

İbnü'r-Rûmiyye ve Ebü'l-Abbâs gibi isimlerle anılan Ahmed b. Muhammed, İşbîliyye halkındandır. İbnü'r-Rûmiyye, Ebû Bekir b. el-Ced (ö. 586/1190), Ebû Abdullah b. Zerkûn (ö. ?) gibi âlimlerden eğitim alarak ilim yolculuğuna çıkmıştır. Bu ilim yolculuğu sırasında Kuzey Afrika, Bağdat, Musul, Şam bölgelerinde pek çok âlimden ders almıştır. Bitkiler konusundaki üstün bilgilerinden dolayı Nebâtî olarak da anılan İbnü'r-Rûmiyye Endülüs'e dönüşünde bitkisel ürünler ve eczacılık üzerine bir dükkan açmıştır. Mâlikî mezhebine tabi iken, İbn Hazm'dan etkilenerek mutaassıp bir Zâhirî olmuş ve mezhebin Endülüs'te yayılması için büyük çaba göstermiştir. Fıkıh, hadis, tefsîr, botanik, edebiyat sahalarında önemli bir yere sahip olan İbnü'r-Rûmiyye'nin, bu alanlarda yazdığı bir çok eseri bulunmaktadır. *Tefsîrû'l-*

⁵⁰⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/54-55; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 37/353; Ziriklî, *el-A'lâm*, 164.

⁵¹⁰ Dabbî, *Buğye*, 305; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 4/128.

⁵¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/65; Safedî, *el-Vâfi*, 18/324.

Aşşâb, el-Mu'lim, İhtisârü'l-kâmil, et-Tezkire İbnü'r-Rûmiyye'nin eserlerinden bazılarıdır.⁵¹²

4.9. Ahmed b. Sâbir el-Kaysî (ö. 625/1228 sonrası)

Mâleka'da 625/1228 yılında doğan Kaysî, Endülüs'te aldığı ilk eğitimlerden sonra Doğu'ya gerçekleştirdiği ilim yolculuklarında Mağrib, Mısır, Şam, Hicaz bölgelerinde birçok âlimden ders almıştır. Kaysî Endülüs'te Ahmerîler Dönemi'nde yaşamış ve dönemin Endülüs'ün Mâleka bölgesinin emîri olan Saîd b. Ferc'e kâtiplik yapmıştır. Zâhirî bir isim olarak bilinen Kaysî'nin, namazda Mâlikîlerden farklı olarak ellerini baş hizasına kaldırması, Ahmerî Sultan'a şikâyet edilmiş, Sultan da onu bu hareketinden dolayı ellerini kesmekle tehdit etmiştir. Bu tehdit karşısında Kaysî "Rasulullah'ın sünneti Endülüs'te öldü." diyerek Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştır. Şair ve edip olarak bilinen Kaysî Mısır'da genç yaşta vefat etmiştir.⁵¹³

4.10. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

Endülüs'ün Mürsiye şehrinde 560/1165 yılında dünyaya gelmiş olan İbnü'l-Arabî'nin tam adı Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbn'ül-Arabî et-Tâî el-Hâtemî'dir. Sonradan İbnü'l-Arabî'ye Muhyiddîn, Şeyhu'l-Ekber, Filozof, Sûfî gibi lakaplar verilmiştir. Babası Ali b. Muhammed, Endülüs'te kadılık ta yapmış olan tanınmış âlimlerdendir. Mürsiye'den sonra İşbîliyye'ye göçen İbnü'l-Arabî, burada Ebû Bekir Halef b. Sâf, Hâfız İbnü'l-Ced, Ebü'l-Velîd el-Hadramî, Ebü'l-Hasan b. Nasr gibi âlimlerden, Kurtuba'da ise İbn Beşkûvâl'den eğitim almıştır.⁵¹⁴

İbnü'l-Arabî'nin İşbîliyye'de iken gördüğü bir rüya ile adı anılmaya başlamış, bu vesile ile babasının arkadaşı İbn Rüşd'de kendisi ile görüşerek ulaştığı mertebeye karşı şaşkınlığını gizleyememiştir.⁵¹⁵ Henüz gençlik yıllarında manevî alana yönelen İbnü'l-Arabî, bazı tasavvûfî makamlarda yükselmiştir. 590/1194 yılında otuz yaşlarında iken Kuzey Afrika'ya geçen İbnü'l-Arabî, bu bölgede Abdülazîz el-Mehdevî başta olmak üzere pek çok tasavvuf erbabından eğitim

⁵¹² İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/107; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 4/209-210; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/318-319; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/596-598.

⁵¹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/95; Safedî, *el-Vâfi*, 6/257-258; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/655.

⁵¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/375; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/175; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/281.

⁵¹⁵ Muhyiddîn (ö. 638/1240) İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, tsh. Ahmed Şemseddin (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/235.

almıştır.⁵¹⁶ Bu bölgede bir süre kaldıktan sonra 595/1199 yılında tekrar Endülüs'e geçen İbnü'l-Arabî, 598/1202 yılında tekrar Tunus'a dönmüş ve bir süre sonra buradan hac ve ilim yolcuğuna çıkmıştır.⁵¹⁷ Bu yolculuklar esnasında Şam, Rûm, Irak ve Hicaz bölgelerine gitmiş, Mekke'de Zâhir b. Rüstem (ö. 609/1212), Şam'da Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Harestânî (ö. 614/1217) gibi âlimlerin yanı sıra pek çok hocadan ilim tahsil etmiştir.⁵¹⁸

İbnü'l-Arabî bu yolculuklar esnasında 602/1202 yılından itibaren Urfa, Diyarbakır, Sivas, Malatya ve Konya'ya da uğramış buralarda bir süre ikamet etmiş, dönemin Selçuklu Sultanı I.Keyhüsrev ve sonra tahta geçen I. Keykâvus'tan itibar görmüştür. Daha sonra Anadolu'dan Şam'a giden İbnü'l-Arabî eser telif etmekle ve eğitimle uğraşmış, 638/1240 yılında burada vefat etmiştir.⁵¹⁹

İbnü'l-Arabî her ne kadar kendisini bir mezhebe bağlı görmese de hem İbn Hazm'a ve eserlerine olan sevgisi hem de bu sevginin bir göstergesi olarak İbn Hazm'ın *el-Muhallâ* isimli eserine *el-Mu'allâ fî muhtasari'l-Muhallâ*⁵²⁰ isimli bir muhtasar yazmış olması ve İbn Hazm'ın bazı eserlerini istinsah etmesi, onun Endülüs'te Zâhirîliğin gelişmesinde etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Zâhirî fikhî ve usûlü merkezli olarak haram ve helaller üzerine *Câmiü'l-ahkâm fi ma'rifeti'l-helâl ve'l-harâm*⁵²¹, Zâhirî anlayışın hâkim olduğu hadis eseri *el-Mehaccetü'l-beyzâ*⁵²², Zâhirî usul ile alakalı *Risâle min usûli'z-Zâhiriyye*⁵²³, *Mecmû'u resâilü fi usûli'l-fikh*⁵²⁴, gibi eserler kaleme almış olması onun Zâhirîliğini gösteren önemli delillerdir.

İbnü'l-Arabî'nin Zâhirîliği ile ilgili diğer bir husus da meşhur eseri *Fütûhâti'l-Mekkiyye*'nin ağırlıklı olarak Zâhirî usûl ve fikhî içermesidir. Yine aynı eserde İbnü'l-Arabî her şeyin “bir” olanda kaybolduğunu ancak bunun farkında

⁵¹⁶ Mahmud Erol Kılıç, “İbnü'l-Ârabî, Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493-516.

⁵¹⁷ Ahmet Ateş, “İbn Al-‘Arabî”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (24 Nisan 2012).

⁵¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/375.

⁵¹⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 4/124; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/164.

⁵²⁰ Osman Yahyâ, *Müellefâtü İbn Arabî târihühâ ve tasnîfuhâ*, çev. Ahmed Muhammed et-Tîb (Mısır: el-hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü lil-Kitâb, 2001), 172.

⁵²¹ Yahyâ, *Müellefât*, 265.

⁵²² Yahyâ, *Müellefât*, 546-547.

⁵²³ Yahyâ, *Müellefât*, 367.

⁵²⁴ Yahyâ, *Müellefât*, 543.

olmadıklarını anlatırken rüyasında İbn-i Hazm'ı Hz. Peygamber'e sarılırken gördüğünü birinin de diğerinde yok olarak sadece Hz. Peygamber'in görünmeye başladığını söylemektedir.⁵²⁵ Ancak şunu belirtmek gerekir ki İbnü'l-Arabî, kendisinin İbn Hazm'a nisbet edilmesinden rahatsız olmuş ve şiirlerinin yer aldığı *Dîvân* isimli eserinde İbn Hazm veya bir başkasının görüşlerini değil Kur'an ve sünnet üzere nassları takip ettiğini şu beyiti ile ifade etmiştir:

“Beni İbn Hazm'a nisbet ettiler ancak ben
Değilim İbn Hazm şöyle dedi diyenlerden
Ne onun ne de diğerlerinin sözü benimdir
Kitabın söylediği benim ilmimdir
Ya da peygamberin söylediğidir hükmüm benim
Tüm halk birleşse de sözlerimde benim.”⁵²⁶

İbnü'l-Arabî'nin bu sözleri Zâhirîliği değil İbn Hazm takipçiliğini reddettiğini göstermektedir. Çünkü eserlerinde yoğun bir şekilde Zâhirî metoloji kullanmakta ve kıyası reddeden bir anlayış sergilemektedir.⁵²⁷ Kaynaklarda İbnü'l-Arabî için ibadette Zâhirî, itikatta bâtinî ve nazarî olduğu bilgisi yer almaktadır.⁵²⁸

Bu isimlerin dışında Endülüs'te Zâhirîliğin gelişmesinde etkisi olanlardan biri de bir dönem Zâhirî mezhebinin takipçisi olan İbn Abdülber'dir (463/1071). Gırnata'da doğup gençlik yıllarında burada eğitim alan ve Zâhirîliği benimseyen Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ismi de Endülüs Zâhirîliği açısından önemlidir. İlk eğitimini Endülüs'te aldıktan sonra ilim yolculuğu sonucunda Mısır'a yerleşen Ebû Hayyân, burada vefat etmiştir.⁵²⁹

⁵²⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/222.

⁵²⁶ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), *Dîvân*, thk. Ahmed Hasan Besc (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 48-49.

⁵²⁷ İbnü'l-Arabî'nin Zâhirîliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülbâkî b. es-Seyyid b. Abdülhâdî, “Turûhâtü ve hakîku havle Zâhiriyye İbn Arabî es-Sûfi ve mu'tekidühü”, *el-Mültekâ el-Fıkhıyyü* (Erişim 24 Ocak 2023).

⁵²⁸ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin İbn Hazm'a ve Zâhirîliğe olan ilgisi için bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/375; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/238; Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn”, 20/493-516.

⁵²⁹ Zehebî, *el-İber*, 4/134; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/28-29.

5. Endülüs'te Zâhirîlik Karşıtlığı

Zâhirîlik Dâvud b. Ali tarafından ortaya koyulduğundan itibaren büyük bir muhalefetle karşılaşmıştır. Belki de bu durumun en önemli sebebi, o güne kadar ki neredeyse tüm mezheplerin üzerinde ittifak ettikleri bazı konularda, nassların zâhirî anlamından hareketle farklı görüşler ortaya koymalarıdır. Zâhirîliğin yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte eleştiri ve hakaret oklarını üzerine çekmiştir. İlk dönem Zâhirîlik üzerinden tartışılan en önemli hususlardan biri, Zâhirîliğin muhalefet ettiği bir hususta ümmetin icmasının gerçekleşip gerçekleşmediği meselesidir. Bu konuda fikir beyan edenlerin genel kanaati, Zâhirîlerin ümmetin imamlarından sayılmayacağıdır.⁵³⁰ Zâhirîliğe karşı alınan bu tavır, hakarete ve aşğılamaya kadar götürülmüştür.⁵³¹

Zâhirîliğe karşı gerçekleştirilen bu tavır, mezhebin yayılmaya başlaması ile birlikte taşınarak diğer bölgelerde olduğu gibi Endülüs'te de etkisini göstermiştir. Endülüs'te genel anlamda etkili olan Mâlikî fukahanın etkisi Zâhirîliğe karşı da kendisini göstermiştir. Bu anlamda en büyük sıkıntıları yaşayan hiç şüphesiz İbn Hazm olmuştur. İbn Hazm'ın, Zâhirîliği Endülüs'te yaymaya çalışmasının yanında tartışmacı ve diğer mezheplere karşı sert söylemleri şimşekleri üzerine çekmiştir. İbn Hazm'ın yaşadığı baskılarla ilgili olarak, taşlandığı, hardal koklatılarak işkence edildiği, âlimlere ve halka hedef gösterilerek küçük düşürüldüğü, iftiralara uğratıldığı, sultanlara şikâyet edildiği, ona yaklaşılmasının yasaklandığı, meliklerin onu bölgelerinden sürgün ettiği, kitaplarının yakıldığı kaynaklarda yer almaktadır.⁵³²

İbn Hazm'dan önceki dönemde Bakî b. Mahled'in Zâhirîliği destekleyen hadis temelli yaklaşımı, onun da sultana şikâyet edilmesine sebep olmuş, ancak dönemin sultanı I. Muhammed onu destekleyerek eğitim vermesine imkân tanımıştır.⁵³³ Zâhirîliğe karşı tepkilerin örneklerinden biri de Zâhirîliğin önde gelen fakihlerinden olan Ahmed b. Sâbir'in, sultana şikâyet edilmesi ve sonucunda

⁵³⁰ Nevevî, *Tezhîb*, 1/183-184; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/94-95; Safedî, *el-Vâfi*, 13/297-298.

⁵³¹ Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/93-100.

⁵³² İbn Hazm, *Ensâb*, 3; a.mlf., *Resâil*, 3/22-23; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/346-347; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/412; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/91; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/38.

⁵³³ İbnü'l-Farâdî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/108; İbn Hazm, *Resâil*, 2/192.

Endülüs'ü terketmesidir.⁵³⁴ Sonuç olarak Zâhirîlik Endülüs'te tepkiyle karşılanmasına karşın, sultanların bir kısmı da dâhil sempaticanı eksik olmamıştır. Ancak Mâlikîliğin baskıcı tutumu nedeniyle sempati duyanlar da kendilerini gizlemek durumunda kalmıştır.

6. Endülüs'te Zâhirîliğin Resmî Mezhep Kabul Edilmesi

Zâhirîlik açısından en önemli dönüm noktası Muvahhidlerin iktidara gelmesidir. İbn Tûmert'in Kur'an ve sünnet temelli anlayışı ile hareket eden Muvahhidler, mezhep taassubu ile hareket etmeseler de, Endülüs'te etkin olan Mâlikî otoriteyi kırmaya yönelik faaliyetlere girişmişlerdir. Abdülmümin b. Ali döneminde bu anlayışın bir göstergesi olarak insanlara taklidi bırakmaları yönünde telkinlerde bulunulmuş, hükümlerin Kur'an ve sünnetten çıkarılması gerektiği anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁵³⁵

Muvahhid Sultan Yakub b. Yusuf döneminde kendinden önce yerleştirilmeye çalışılan Kur'an ve sünnet merkezli Zâhirî anlayışı biraz daha ileri götürülmüş, Mâlikî fûrû kitapları toplanarak yakılmış ve Zâhirî mezhebine göre hüküm verilmesi gerektiği devlet tarafından ifade edilerek Zâhirîlik resmî bir boyut kazanmıştır.⁵³⁶ Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş Mâlikî âlimlerin ve halkın tepkilerinden dolayı geri adım atılarak tekrar Mâlikîlik etkin mezhep haline gelmiştir.

G. ENDÜLÜS'TE FIKHÎ MEZHEP ALGISI

Endülüs'te fikhî mezhep hareketliliğini tam manası ile anlayabilmek açısından, bölgenin dinî alt yapısının nasıl oluştuğunu ve şekillendiğini ortaya koymak son derece önem arz etmektedir. Endülüs'ün dinî tmellerinin oluşumunda etnik kökenin de önemli bir etken olduğunu unutmamak gerekir.

Endülüs'ün fethinden önce bölgenin etnik yapısını oluşturan İspanyollar, bölgenin en eski halkı ve sonradan gelenlerle etkileşim içerisinde oluşmuş Hispano-Roman'lar, bölgeyi istila eden Germen kökenli Vizigotlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Bölgenin fethi ile birlikte bu etnik yapıya İslam orduları içerisinde yer alan Araplar ve Kuzey Afrika'nın genel etnolojik yapısının büyük bir bölümünü

⁵³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/95.

⁵³⁵ Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/197; Hacvî, *el-Fikru's-sâmî*, 2/196; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/42.

⁵³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/161-162; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/429; Ömerî, *Mesâlik*, 27/187.

oluşturan Berberîler de katılmıştır. Bölgeye gelen Arap nüfus genel anlamda Suriye ve Yemen kökenlerinden oluşmaktaydı. Daha sonra bu etnik yapı içerisinde etkileşimlerle birlikte daha önce de bahsettiğimiz gibi Müvelledler, Müst'aribler ve Saklebîler gibi alt etnik gruplar oluşmuştur.⁵³⁷

Endülüs'ün genel mezhebî yapısı hem ilk mezhebi olarak geçen Evzâlik hem de daha sonraki tüm tarihsel boyutunda hâkimiyetini koruyan Mâlikîlik göz önünde bulundurulduğunda Ehl-i Hadîs ağırlıklı olarak şekillendiği rahatlıkla söylenebilir. Bu durumun oluşmasında öncelikle öne sürülen faktör Endülüs'ten Doğu'ya yapılan yolculukların Hac ile birlikte yapılması ve doğal olarak eğitimlerin büyük bir kısmının Hicaz bölgesinde gerçekleşmesidir. Diğer bir etken ise İbn Haldûn'un da vurguladığı gibi bölgeye fetihten itibaren yerleşenlerin ağırlıklı olarak Berberîlerden oluşmasının ve onların İbn Haldun'un tabiri ile Bedevîlerle benzerlik gösteren karakteristiğinin etkili olduğu düşünülebilir.⁵³⁸ Ayrıca hem Berberîlerin İslamlaşmasında hem de Endülüs'ün dinî hayatının şekillenmesinde etkileri büyük olan Arap nüfusun da ağırlıklı olarak Ehl-i Hadîs çizgisinde olması muhtemeldir. Bu konuda ortaya atılan diğer bir neden de hem bölge halkının hem de sonradan gelen etnik grupların Ortodoksluğa yatkın olduklarıdır.⁵³⁹ Ancak bu durumun ne derece etkili olduğu tam olarak ortaya konulamamaktadır.

Bölgedeki Ehl-i Hadîs ağırlıklı dinî yapı içerisinde Şâfîlik de az da olsa kendisine yer bulabilmiştir. Ancak aynı eksen de yer alan hatta Ehl-i Hadîs'in en önemli mezhebi olan Hanbelîlik için bu durum olumsuz olarak gelişmiştir. Hanbelî mezhebi bazı konularda Zâhirî mezhebinin metodolojisini kullanmasına karşın kıyas konusundaki tutumları ve itikadî bazı meselelerde ayrılımları nedeniyle Zâhirîlik'ten ayrılmaktadır.⁵⁴⁰ Birbirlerine benzemesine rağmen Endülüs'te Hanbelîlik, Zâhirîlikten daha az taraftar bulabilmiştir. Bu durumun sebepleri Zâhirîliğin İbn Hazm gibi güçlü bir isim tarafından sahiplenilmiş olması, Ahmed b. Hanbel'in bölgede daha çok hadisçi kişiliği ile ön plana çıkması, mezhebin yayılmasını gerçekleştirecek kişilerin bölgede birkaç tüccar, hadis eserini taşıyan birkaç âlim

⁵³⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 26-27.

⁵³⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/568.

⁵³⁹ Jorge Aguade, "Some Remarks about Sectarian Movements in Al-Andalus", *Studia Islamica* 64 (1986), 54-56.

⁵⁴⁰ Goldziher, *Die Zahiriten*, 86-89.

dışında bulunmaması ve fikhî mezheplerin sonuncusu olması şeklinde değerlendirilebilir.

Ehl-i Re'y'in en önemli mezhebi olarak bilinen Hanefiliğin de bölgede ilk dönemlerde etkili olduğuna dair Makdisî'nin eserinde bir anektot⁵⁴¹ bulunmasına karşın kaynaklarda bunu doğrulayacak hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Hanefiliğin Endülüs'te yayılmama sebepleri ile ilgili olarak Jorge Aguade, Hanefilerin Abbâsîler döneminde Me'mûn'un mihne hareketini desteklediklerini bunun bir sonucu olarak da Mısır ve Kuzey Afrika'da bulunan Hanefîlerin buralarda Mâlikî ve Şâfiî olanlara zulmettiklerini, bu durumu gören Endülüslülerin Hanefîlere karşı olumsuz duygular beslediklerini düşünmektedir.⁵⁴² Mihne döneminde kadınların çoğunluğunun Hanefîlerden olması⁵⁴³ bu görüşü doğrular niteliktedir.

⁵⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 237.

⁵⁴² Aguade, "Some Remarks about Sectarian Movements in Al-Andalus", 61.

⁵⁴³ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (01 Haziran 2010), 101-130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE SİYASÎ ve İTİKADÎ MEZHEPLER

Endülüs'ün hem dinî yapısının hem de fikrî düşüncesinin oluşumunda önemli bir yere sahip olan itikadî mezhepler bu bölümde incelenecektir. Endülüs'te varlık gösterebilen mezhepler, İslam Mezhepleri Tarihi'nin kronolojik tasnifine göre incelenmiştir. Hâricîlik, bölgenin etnik yapısı içerisinde Kuzey Afrika kökenli Berberîler arasında yayılmış ve etnik kökenli isyanlarda önemli bir etkiye sahip olmuştur. Mu'tezile, bölgede siyasî ve toplumsal baskılar neticesinde pek fazla etkiye sahip olamamıştır. Endülüs'te Şîlik, daha çok İsmâilî-Fatımî etki ile görünürlük kazanmış, bu durumda da Kuzey Afrika'da kurulan Fatımîlerin etkisi belirleyici olmuştur. Eş'arîlik ise siyasî faktörlerin etkisi ile bölgede etkili olmuştur.

Zâhirîliğin itikadî bir mezhep olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Ancak Zâhirîlik, genel olarak kaynaklarda fikhî mezhep olarak yer almaktadır. Hatta bazı kaynaklarda dördüncü fikhî mezhep olarak, bazılarında ise beşinci fikhî mezhep olarak yer aldığı görülmektedir.⁵⁴⁴ Bu konuyu eserinde ele alan Goldziher, İbn Hazm'ın kelâmî ve fikhî görüşlerini ayırmanın imkânsız olduğunu, tarihsel verilerde Zâhirîliğin kelâmî mezhep olarak hiç zikredilmediğini, birbirlerine zıt bazı kelâmî mezheplerin, itikadî görüşlerinde Zâhirîliğe yaklaştığını, Zâhirîlerin kelâmî görüşlerinin de Kur'ân'a bakış açıları ile ilgili olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁵

Endülüs'te Mâturîdîlik'ten ise kaynaklarda hiç bahsedilmemektedir. Ancak tefsirinde Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) görüşlerinden de yararlanan Kurtuba doğumlu müfessir Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin (ö. 656/1258)⁵⁴⁶ ismi bu anlamda zikredilebilir.

⁵⁴⁴ Apaydın, "Zâhiriyye", 44/93-100.

⁵⁴⁵ Goldziher, *Die Zahiriten*, 131-133.

⁵⁴⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Eттаfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964), 10/148.

A. HÂRİCİLİK

Hâricîler, Hz. Ali ve Muâviye arasında meydana gelen iktidar mücadelesinde, meselenin çözümünün hakemlere bırakılması ile birlikte, bu duruma “Hüküm Allah’ındır.” diyerek ortaya çıkmışlardır. Bu olaydan itibaren Emevîler ve Abbâsiler dönemlerinde Hâricîler, sürekli çıkardıkları isyanlarla yönetimleri zor durumda bırakmışlardır. Ancak giriştikleri mücadeleler neticesinde birçoğu yok edilen Hâricîler, kendi aralarında da Ezârika, Necedât, Acârîde, Beyhesiyye, Sufriyye, İbâziyye şeklinde bölünmeler yaşamış, uğradıkları baskılarla birlikte kurtulanlar, hicri I. asrın son çeyreği ile II. asrın başlarından itibaren farklı bölgelere kaçmışlardır. Hâricîlerin Sufriyye ve günümüze kadar ulaşan kolu İbâziyye, Kuzey Afrika’ya yerleşerek burada devlet kurmayı başarmışlardır.⁵⁴⁷ Endülüs’teki Hâricî hareketler açısından özellikle İbâziyye fırkası bölgede etkili olmuştur.

1. Hâricîliğin Kuzey Afrika ve Endülüs’e Taşınması

Hâricîliğin Kuzey Afrika’da taraftar bulabilmesinin altında yatan faktörler değerlendirildiğinde, Emevîlere bağlı bölgede hüküm süren valilerin, Berberîlere uyguladığı baskıcı politika, örneğin gayri Müslimlerden alınan verginin İslam’a giren Berberîlerden de alınmaya devam edilmesi, önemli bir sebep olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgede hâkimiyet mücadelesine girişen Hâricîler açısından, baskıya maruz kalan Berberîler, önemli bir liman olarak görülmüş, Berberîlerin büyük bir kısmı Hâricîliğe meyletmişlerdir.⁵⁴⁸ İlk dönem Kuzey Afrika valiliğine bağlı olan Endülüs açısından, Hâricîliğin etkileri aynı şekilde gerçekleşmiştir.

2. Endülüslülerin Hâricîlerle İlk Savaşı: Gazvetü’l-Eşrâf

Emevîlerin Kuzey Afrika ve Endülüs’te Berberîlere uyguladıkları baskı, Hâricîliğin bu bölgelerde yayılmasını hızlandırmıştır. Hâricîliğin Sufriyye kolunun bölgede yayılmasında etkin bir isim haline gelen Meysere el-Medgarî (ö. 122/740), çoğunluğu Berberîlerden oluşan bir ordu ile Tanca üzerine yürüyerek büyük bir isyan

⁵⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal.*, 1/114-115; Kuzey Afrika’da Hâricîliğin ne zaman ve hangi gruplar tarafından yayıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmûd İsmâîl Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdil-Mağrib –hattâ müntesafi’l-karni’r-râbi’i’l-hicrî* (Mağrib: Dâru’s-sekâfe, 1985), 42-44.

⁵⁴⁸ René Basset, “Recherches Sur La Religion Des Berbères”, *Revue de l’histoire des religions* 61 (1910), 291-342; Jamil M. Abun-Nasr (ed.), *A History of the Maghrib in the Islamic Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 27.

başlatmıştır. Emevi ordusunun Sicilya seferine çıkmasını fırsat bilen Meysere, 122/740 yılında Tanca üzerine yürüyerek burayı ele geçirmiştir. Daha sonra Sûs bölgesine yönelen Meysere, bu bölgeyi de ele geçirerek kendisini halife ilan etmiştir.⁵⁴⁹

Kuzey Afrika'yı etkisi altına almaya başlayan Berberî-Hâricî kökenli bu ayaklanmaya karşı o sırada Sicilya seferinde bulunan komutan Habîb b. Ebî Ubeyde yardıma çağrılmıştır. İki taraf arasında meydana gelen savaşı Emevî ordusu kazanınca çekilmek zorunda kalan Meysere, Berberîler tarafından öldürülerek yerine Hâlid b. Humeyd getirilmiştir. Endülüs Valisi Ukbe b. Haccâc, Tanca'yı geri almak için toparlanan Emevî ordularına destek için bir birlik göndermiştir hatta daha sonra kendisi de Kuzey Afrika'ya geçmiştir. Hâlid b. Habîb kumandasındaki Emevî ordusu, ilk başta üstünlüğü sağlamışken daha sonra Humeyd'in manevrası ile büyük bir yenilgiye uğramıştır. Bu savaşta Emevî ordusunun önemli komutanları öldüğü için "Gazvetü'l-Eşrâf" ismi verilmiştir.⁵⁵⁰

3. Kuzey Afrika Berberî-Hâricî İsyanının Endülüs'te Karşılık Bulması

Endülüs ordusunun Kuzey Afrika'daki yenilgi haberinin, Endülüs'e ulaşması ile birlikte, bunu fırsat bilen Abdülmelik b. Katan el-Fihri, bir ayaklanma ile Ukbe b. Haccâc'ı indirerek Endülüs valiliğini teslim almıştır.⁵⁵¹ Bu olaylar sebebiyle Emevî Halifesi Hişam, Kuzey Afrika'ya Külsûm b. İyâz komutasında bir ordu göndererek ayaklanmayı bastırmak istemiştir. Ancak Berberîlerde meydana gelen Emevî nefreti, yeni birliklerin gelmesi ile doruk noktasına çıkmış ve büyük bir ordu toplamışlardır. İki grup arasında meydana gelen savaşı Berberîler kazanmış, Külsûm ve birçok komutan öldürülmüştür. Bu savaştan kaçarak kurtulan komutan Belc b. Bişr, Sebte'ye sığınmıştır. Berberîler tarafından takip edilen ve yapılan mücadeleler

⁵⁴⁹ Meysere el Medgarî'nin Kuzey Afrika'da başlattığı Berberî-Hâricî isyanları ile ilgili bilgiler için krş. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/225; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/52; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/156.

⁵⁵⁰ Gazvetü'l-Eşrâf ile ilgili bilgiler için krş. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/225; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/53-54; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/59-60; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/241-242.

⁵⁵¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/225; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/52-53; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/60-61; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/242.

sonucunda başarılı olan Belc, bölgeyi saran Berberîler nedeniyle açlıkla karşıkarşıya kalarak Endülüs Valisi Abdülmelik b. Katan'dan yardım istemiştir.⁵⁵²

Vali Abdülmelik, Emeviler tarafından iktidarının tekrar elinden alınacağını düşünerek Belc'in Endülüs'e girmesine izin vermemiştir. Ancak Endülüs Berberî-Hâricî gruplarının Cillikiyye, Mâride, Kûre ve Talbîra'da harekete geçerek, Tuleytula ve Kurtuba üzerinden Cezîre bölgesine gitmek istedikleri Abdülmelik'i telaşlandırmış, Belc ve adamlarının yardımı olmadan bu isyanların üstesinden gelemeyeğini düşünerek, onların Endülüs'e girmelerine razı olmuştur. Belc ve yaklaşık on bin civarındaki ordusunun, Berberî-Hâricî isyanlarına karşı yardım etmeleri ve bir yıl sonra Endülüs'ü terketmeleri gibi şartlarla ile iki taraf arasında antlaşma yapılmıştır.⁵⁵³

Perişan bir halde Endülüs'e giren Belc ve ordusunun ihtiyaçları giderilerek, Kurtuba askerleri ile birlikte öncelikle Şezûne'de toplanmış olan Berberî-Hâricî grubun üzerine hareket etmesi istenmiştir. Belc'in yardımı ile Şezûne'de Berberîler yenilgiye uğratılmış, bu galibiyetin ardından Belc, askerleri ile birlikte Kurtuba civarında toplanmış olan Berberîler üzerine giderek burada da başarı sağlayarak isyanı sona erdirmiştir. Buradan Tuleytula'da isyan başlatan Berberîler üzerine harekete geçen Belc, Vâdî Salî'te Berberîlerle giriştiği savaşı da kazanarak Endülüs'ü zor durumda bırakan Berberî-Hâricî isyanlarının durdurulmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵⁵⁴

Endülüs Valisi Abdülmelik, isyanların bastırılması ile birlikte antlaşma gereği bir yıllık süre dolduğu için Belc ve askerlerinin Endülüs'ü terk etmelerini istemiştir. Belc antlaşmaya uygun olarak Endülüs'ten ayrılacaklarını bildirmiş, Berberî bölgesinden geçmemek için, kendilerini taşımak üzere Cezîretü'l-Hadrâ dışında başka yerden nakledecek gemiler ayarlanmasını istemiştir. Ancak Abdülmelik, başka bölgede gemileri olmadığını söyleyerek bu isteği reddetmiştir. Bu durum karşısında Abdülmelik'e karşı harekâta başlayan Belc ve askerleri, mücadeleden galip gelerek

⁵⁵² Bkz. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 249; Humeydî, *Cezve*, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/273-274; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/56; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/156-157.

⁵⁵³ Belc ve adamlarının Endülüs'e girişi ile ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/274; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/56; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/20-21; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/123.

⁵⁵⁴ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/131; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/123.

Abdûlmelik'i valilikten indirmişlerdir. Böylece Endülüs'ün idaresi Belc'in eline geçmiştir.⁵⁵⁵

4. Kuzey Afrika'da'ki Hâricî Devletler ve Endülüs'e Etkileri

Endülüs fethinden itibaren Kuzey Afrika ile sürekli etkileşim içerisinde olmuştur. Kuzey Afrika'da meydana gelen iktidar mücadeleleri Endülüs siyasetini de şekillendirmiştir. Özellikle Fâtımîlerin Kuzey Afrika'daki faaliyetlerine karşı Endülüs'ün bölgedeki siyaseti Hâricî devletleri destekleme şeklinde gelişmiştir. Öyle ki bu Hâricî devletler Endülüs'ün eyaleti gibi çalışmışlardır.

4.1. Sufriyeler: Midrârîler (155-366/772-976)

Kuzey Afrika'da Meysere el-Medgarî ile başlayan Berberî-Hâricî isyanları sırasında, bir grup Berberî, İsâ b. Yezîd liderliğinde Fas tarafına kaçarak, Sicilmâse olarak isimlendirilecek olan bölgeye yerleşmişlerdir. Liderleri İsâ'yı görevden alarak Ebü'l-Kâsım Semkû b. Vâsûl'u (ö. 167/783)⁵⁵⁶ başlarına getiren ve Hâriciliğin Sufriyye koluna mensup olan Midrârîler bölgede etkin bir hale gelmişlerdir.⁵⁵⁷ Ebü'l-Kâsım, Sufriyye ile İbâziyye arasında ılımlı bir yaklaşım sergilemiş deyim yerinde ise iki grubu siyasî olarak bağdaştırmıştır. Aynı zamanda bölgedeki güç dengelerinden dolayı Abbâsi Halifesi hutbede zikredilerek siyasî anlamda destek sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁵⁸

Ebü'l-Kâsım'ın, on üç yıllık iktidarının ardından yerine oğlu "Ebü'l-Vezîr" lakaplı İlyas geçmiştir. İlyas, yedi yıl kadar iktidarda kaldıktan sonra kardeşi Elyesa tarafından tahttan indirilmiştir. Yaklaşık 174-208/790-823 yılları arasında, Otuz üç yıl iktidarda kalan Elyesa döneminde sınırlar genişletilerek devlet olma yolunda gerekli adımlar atılmıştır. İbâzi Rüstemiler devleti ile ilişkileri geliştirmiş hatta oğlu Midrâr'ı, Rüstemî hükümdarı Abdurrahman b. Rüstem'in kızı ile evlendirmiştir. Elyesa'dan sonra yerine Midrârîlerin gerçek anlamda kurucusu kabul edilen Midrâr

⁵⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 248-249; Humeydî, *Cezve*, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/274; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/56; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 3/21.

⁵⁵⁶ İsâ b. Yezîd 140/757-155/771 yılları arasında bu grubun liderliğini yapmıştır. Sonrasında lider seçilen Ebü'l-Kâsım'ın nesebi, İfrîkiye'de veya Medine'de İbni Abbâs'ın mevlası İkrime'den ders almış biri veya Rabad isyanı sırasında Endülüs'ten kaçan bir demirciye dayandırılmaktadır. Bkz. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/837; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/172.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/186; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/156; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/172.

⁵⁵⁸ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/838; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/272.

b. Elyesa geçmiştir. Midrâr b. Elyesa döneminde Abbâsîlerin fişlemelerine karşı, Endülüs ve Rüstemîlerle iyi ilişkiler kurulmuş hatta bu iki Hâricî devlet Endülüs Emiri Muhammed b. Abdurrahmana danışmadan adım atmamışlardır. Midrâr, Sufriyye ve İbâziyye arasında izlenen siyaseti, İbâziyye istikametine çevirerek mezhebî değişim meydana getirmiştir.⁵⁵⁹

Midrâr vefat etmeden önce oğlu Meymûn'u veliaht tayin etmiştir. Meymûn ile Midrâr'ın diğer oğlu İbnü's-Sakiyye arasında iktidar mücadelesi başlamış, Meymûn babasını tahttan indirerek tahta oturmuştur. Bu durum uzun sürmemiş ve Meymûn devlet erkânı tarafından tahttan indirilerek yerine İbnü's-Sakiyye'nin babasından çekinmesi nedeniyle tekrar Midrâr tahta geçmiştir. Midrâr vefat ettikten sonra İbnü's-Sakiyye tahta oturmuştur. İbnü's-Sakiyye'den sonra oğlu Muhammed ve Midrâr'ın diğer oğlu II. Elyesa sırasıyla tahta oturmuşlardır.⁵⁶⁰

II. Elyesa'nın son zamanlarında Afrika'ya İsmaililiği yaymak için gelen Ebû Abdullah eş-Şîî, bölgede taraftar toplayarak, İsmaili imamı Ubeydullah el-Mehdî'yi Kuzey Afrika'ya davet etmiştir. Oğlu Kâim-Biemrillah ile Sicilmâsse'ye gelen Mehdî ilk başta güzel karşılandı, II. Elyesa, Abbâsîlerin onların tutuklanması isteğini geri çevirememiştir. Bu durumda Midrârîlerin hamisi Endülüs'ün de etkisi bulunmaktadır. Olayı haber alan ve merkez edindiği Kutâme'den topladığı birliklerle harekete geçen Ebû Abdullah eş-Şîî, Midrârî ordusunu yenerek bölgeyi ele geçirmiş, Mehdî ve oğlunu hapisten kurtarmıştır.⁵⁶¹

Ebû Abdullah eş-Şîî, Sicilmâsse'de Mehdî'yi beklenen imam olarak duyurmuş ve tüm yetkilerini devretmiştir. Sicilmâsse'de kırk gün kaldıktan sonra Ebû Abdullah ve Mehdî, Gâlib el-Mezâtî'yi bölgede yönetici olarak bırakarak ayrılmışlardır. Mehdî ve Ebû Abdullahın ayrılmalarından elli gün sonra halk ayaklanarak Mezâtîyi ve askerlerini öldürerek tahta Vâsûl lakaplı el-Feth b.

⁵⁵⁹ Midrârîlerin Endülüs ile yakınlaşmaları ve siyasi ilişkileri ile ilgili bilgiler için krş. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/838; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/176; Zirikî, *el-A'lâm*, 7/195-196; Selâvî, *el-İstikâ*, 1/181; Lévi-Provençal, *Histoire*, 3/502; İbrahim Harekât, "Midrârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/14-16; A. M. Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârîdes", *Encyclopédie berbère* 32 (31 Aralık 2010), 5005-5019.

⁵⁶⁰ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/839; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/157; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/173.

⁵⁶¹ Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Kuzey Afrika faaliyetleri ve Midrârîlerle mücadeleleri ile ilgili bkz. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/839; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/590; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/153-157; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/103; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/454; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/115.

Meymûn'u getirmişlerdir. el-Feth'in iki yıl sonra ölmesi üzerine tahta Ahmed b. Meymûn geçmiştir. Ahmed b. Meymûn'un tahta oturmasından beş yıl sonra Fatımîlerin Tahert valisi Mesâle b. Habbûs bölgeye gelerek, onu tahttan indirmiş yerine amcaoğlusu Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr'u tahta geçirmiştir⁵⁶²

Sâvûr'un Fâtımîlere bağımlı yaklaşık on iki yıllık iktidarından sonra yerine oğlu Ebû'l-Muntasır Muhammed b. el-Mu'tez getirilmiş, o da Fâtımîlere bağımlı olarak on yıl devleti yönetmiştir. Ebû'l-Muntasır'ın vefatından sonra yönetim on üç yaşındaki oğlu Muhammed b. Semkû'ya kalmıştır. İki ay Semkû'nun babaannesi tarafından yönetilen devlet, Muhammed b. el-Feth'in darbesi ile el değiştirmiştir.⁵⁶³

Midrârîlerin altın çağı olarak kabul edilen bu dönemde, Endülüs hükümdarı Abdurrahman en-Nâsır'ın Kuzey Afrika politikası, Fâtımîlerin bölgede etkin olmaya başlamaları ile hızlanmıştır. Berberî kabileleri destekleyen en-Nâsır, Fâtımîlere karşı hareket alanını genişletmiştir. en-Nâsır'ın bölgede yakın ilişkide bulunduğu Midrârî sultanı Muhammed el-Feth, Endülüs'ün Hristiyanlara karşı Simancas bölgesinde yaptığı Hendek Savaşı'na katılarak Endülüs'ü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. İki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinin bir sonucu olarak Muhammed el-Feth, Sufriliği bırakarak Endülüs'ün resmî mezhebi olan Mâlikî mezhebine girmiştir. Muhammed el-Feth, "eş-Şakir Lidînillâh" lakabıyla birlikte "Emîrû'l-mü'minîn" sıfatını kullanmaya başlamış ve adına para bastırmıştır.⁵⁶⁴

Muhammed el-Feth'in Endülüse yakın ilişkisi ve maddi olarak güçlenmesinden rahatsız olan Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillâh, komutanı Cevher'i bölgeye fetihler yapmak üzere göndermiştir. Fâtımî komutanı Cevher, ilk hedef olarak, Endülüs Halifesi adına hutbe okutarak Endülüs'e bağlılığını bildiren, İfkan ve Tahert bölgesinde hüküm süren Muhammed b. Ya'la üzerine yürüyerek bölgeyi

⁵⁶² Krş. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/839; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/154-155; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/173.

⁵⁶³ Bkz. Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/839; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/209; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/173-174; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/182.

⁵⁶⁴ Muhammed el-Feth'in Endülüs'le ilişkileri ve Hâricîliği bırakarak Mâlikîliğe geçişi ile ilgili bilgiler için bkz. Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal İbn Havkal (ö. 367/977 sonrası), *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1938), 1/83-84; İbn Hazm, *Resâil*, 2/85; Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/840; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59.

kontrol altına almıştır. Buradan Sicilmâsse üzerine yönelen Cevher, burayı da ele geçirerek Muhammed el-Feth'i yakalayarak öldürmüştür.⁵⁶⁵

Cevher bölgeye bir vali bıraktıktan sonra ayrılmıştır. Sicilmâsse'de Fâtımîlere karşı bir isyan hareketi başlamış ve Fâtımîlerin atadığı vali indirilerek yerine Muhammed el-Feth'in oğlu Muntasır Billah tahta geçirilmiştir. Muhammed el-Feth'in diğer oğlu Mu'tez Billah çok geçmeden kardeşini tahttan indirerek yerine geçmiştir. Bu dönemde bölgede Endülüs adına hareket eden Mağrâve kabilesi lideri Hazrûn b. Felfûl, Sicilmâsse üzerine yürüyerek bölgeyi ele geçirmiş, Endülüs Halifesi adına hutbe okutmuştur. Endülüs sultanı tarafından bölge Hazrûn'a bırakılmış, böylece Midrârîler tarih sahnesinden silinmiştir.⁵⁶⁶

4.2. İbâzîler: Rüstemîler (160-297/777-909)

Emevîlerin takibatından kaçmak için harekete geçen İbâzîler, kendilerine merkez olarak Basra'yı seçmişlerdir. Câbir b. Zeyd'den sonra Basra'da İbâzîlerin başına geçen Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme İbâzî daveti farklı bölgelere taşıyacak öğrenciler yetiştirme işine ağırlık vermiştir. Hameletü'l-ilm olarak isimlendirilen bu öğrenciler çeşitli bölgelere gönderilmiştir.⁵⁶⁷ Bu öğrencilerden Abdurrahman b. Rüstem'in de aralarında bulunduğu beş kişi Kuzey Afrika'ya gönderilmiştir. Başlarına Ebû'l-Hattab el-Meâfirî'yi geçiren bu grup, Berberîlerden oluşturdukları bir ordu ile önce Trablus'u ardından Kâbis ve Kayrevan'ı ele geçirmişlerdir.⁵⁶⁸ Kayrevan'a vali olarak görevlendirilen Abdurrahman b. Rüstem, bölgede etkin olan bazı Berberî kabilelerin desteğini alarak bölgede etkin bir rol

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/222-223; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/198-199; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59.

⁵⁶⁶ Midrârîlerin son dönemlerinde izlediği Endülüs siyaseti ve yıkılışları ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/340; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/230-231; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174; Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes".

⁵⁶⁷ İbâzîlerin yayılmasında ve devlet haline gelmelerinde etkili olan Hameletü'l-ilm ile ilgili bilgiler için krş. İbnü's-Sağîr (ö. 290/903'ten sonra), *Ahbârü'l-eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, thk. Muhammed Nâsır - İbrâhim Behhâz (Cezayir: el-Matbûâtî'l-Cemîle, 1986), 26; Yahyâ b. Ebî Bekr Ebû Zekerîyyâ (ö. 471/1078), *Kitâbü siyeri'l-eimme ve ahbârühüm*, thk. İsmail el-Arabî (Cezayir: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1979), 5; İbrahim Bekir Behhâz, *el-Kudâi fi'l-Mağribi'l-İslâmiyyi min temâmi'l-fethi hattâ kıyâmi'l-hilâfeti'l-Fâtimiyyeti* (Cezayir: Cem'iyyetü't-Türâs, 2006), 1/237.

⁵⁶⁸ İbâzîlerin Kuzey Afrika'ya girişleri ile ilgili bkz. Ebû Zekerîyyâ, *Kitâbü siyeri'l-eimme ve ahbârühüm*, 7; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsâtü ani'l-İbâdiyye*, çev. Mihâil Hûrî (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, ts.), 127; Ömer b. Lokman Hammû Süleyman Bûasbâne, *Meâlimü'l-hadârati'l-İslamiyye bi Verçelân* (Cezayir: Dâru Nüzhetü'l-elbâb, 2013), 106; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (Mısır: el-Matba'atü'l-Bârûniyye, 1884), 161.

oynamıştır.⁵⁶⁹ Bu gelişmeler Abbâsiler açısından tehdit olarak algılanmış ve büyük mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadeleler sonucunda Cezayir’de Abdurrahman b. Rüstem etrafında toplanan İbâzîler, 160/777 yılında imam olarak onu başlarına geçirmişlerdir. İbâzîlerin bölgede çoğalmaya başlaması ile birlikte Abdurrahman b. Rüstem İbâzîliğin merkezi haline gelecek olan Tâhert şehrini kurmuştur.⁵⁷⁰

Abdurrahman b. Rüstem’in 11 yıllık iktidarından sonra, şûra kararıyla halifelğe oğlu Abdülvehhâb getirilmiştir.⁵⁷¹ Abdülvehhâb döneminde bir yandan istikrar sağlanmaya çalışılmış, diğer yandan öncelikle Nükkârîler olmak üzere, bazı gruplar tarafından çıkartılan isyanlarla mücadele edilmiştir. Bu dönemde Endülüs ve çevre devletlerle iyi ilişkiler kurulmuştur.⁵⁷² Abdülvehhâb, üç oğlunu Endülüs’e elçi olarak göndermiş, heyet Abdurrahman b. el-Hakem tarafından iyi bir şekilde ağırlanmıştır.⁵⁷³

Abdülvehhâb’ın vefatından sonra yönetime oğlu Ebû Saîd Eflah getirilmiştir. Eflah’ın dönemi de isyanlarla mücadele içerisinde geçmiş, bölgedeki Berberî kabileleri itaat altına almıştır. Eflah da babası gibi Abbâsîlere karşı Endülüs ile ilişkileri geliştirmiştir.⁵⁷⁴ Ağlebîler ile bölgede hâkimiyet savaşı veren Eflah, Ağlebîlerin kurmuş olduğu Abbâsiyye şehrini yok ederek durumu bir mektupla Endülüs sultanına bildirmiş, Sultan da yüz bin dirhem göndererek memnuniyetini

⁵⁶⁹ Nâmî, *Dirâsâtü ani'l-İbâdiyye*, 209; Behhâz, *el-Kudâi fi'l-Mağrib*, 2/526-527.

⁵⁷⁰ İbâzîlerin Abdurrahman b. Rüstem öncülüğünde Cezayir’deki mücadeleleri ve Tahert şehrinin kurulması ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/71-72; Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî (ö. 750/1349), *Kavâidü'l-İslâm*, thk. Beşîr b. Mûsâ el-Hâc Mûsâ (Cezayir: el-Matba’atü'l-Arabiyye, 1998), 1/363-364; Behhâz, *el-Kudâi fi'l-Mağrib*, 2/526-527; Addûn b. Nâsir Cehlân, *el-Fikru's-siyasî inde'l-İbâziyye min hileli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş* (Cezayir: Cem’iyyetü't-Türâs, 1990), 45-46.

⁵⁷¹ Abdurrahman b. Rüstem’in seçmiş olduğu bu şûra heyeti içerisinde Endülüs’ü temsilen Mes’ûd el-Endelûsî ve İmrân b. Mervân el-Endelûsî isimlerinin de yer alması iki devlet arasındaki önemli ilişkiyi göstermektedir. Bkz. Ebû Zekeriyâ, *Siyer*, 54-55; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 145. Endülüs Sultanı I. Muhammed döneminde de Rüstemî sınırları içerisinde Tenes isminde Endülüs’e bağlı bir ileri karakol bölgesi kurulmuştur. Bkz. Dayf, *Edebi'l Arabî*, 9/117; Ebû Ubeyye, *Mûcez*, 84.

⁵⁷² Abdurrahman b. Rüstem’in vefatından sonra oğlu Abdülvehhâb halife olarak seçilmiştir. Bu seçimden sonra İbâzîler iki gruba ayrılmıştır. Abdülvehhâb’ın halifelğini tanıyan gruba Vehbîler, Abdülvehhâb’ın halifelğini tanımayarak isyana başlayan gruba da Nükkârîler denmiştir. Bkz. Muammer b. Mûsâ Bâbâ Ammî, *Mu'cemu a'lâmî'l-İbâdiyye* (Cezayir: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2000), 2/283-284.

⁵⁷³ Halef, *Nazm*, 1/245.

⁵⁷⁴ II. Abdurrahman döneminde Endülüs’e gerçekleştirilen Viking saldırılarında Muhammed b. Sa’d b. Rüstem komutan olarak tayin edilmiş ve gösterdiği başarı nedeniyle taltif edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/372-373; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/87.

göstermiştir. Yaklaşık elli yıl iktidarda kalan Eflah döneminde, Rüstemîler en iyi dönemlerinden birini yaşamıştır.⁵⁷⁵

Eflah'ın vefatından sonra yerine oğlu Ebû Bekir seçilmiş, onun kısa süren iktidarından sonra yerine, Abbâsiler tarafından hac esnasında yakalanarak hapse atılan, daha sonra serbest bırakılan Eflah'ın diğer oğlu Ebü'l-Yekzân Muhammed getirilmiştir. Ebü'l-Yekzân dönemi, iç karışıklıklarla mücadele edilerek tekrar sükûnet sağlandığı, Rüstemîler açısından parlak bir dönem haline gelmiştir.⁵⁷⁶ İlmî kişiliği ile de ön plana çıkan Ebü'l-Yekzân, müderrisliğe de devam etmiş, özellikle Mu'tezile gibi bazı fırkalara reddiye olarak birçok kitap ve risale yazmıştır.⁵⁷⁷

Eflah'ın vefatından sonra yerine geçen Ebû Hâtim Yusuf döneminden itibaren Rüstemîler devleti iç karışıklarla boğuşarak yıkılmaya yüz tutmuştur. Toplumun tüm katmanlarında hissedilen isyanlar neticesinde önce Hâtim'in amcası olan Yakub devleti ele geçirmiş, daha sonra da Hâtim'in kardeşi Yakzân idareyi teslim almıştır. Ancak onun da iktidarı iki yıl kadar sürmüştü, bölgeye gelen Fâtımî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîî tarafından Rüstemîler Devleti'ne son verilmiştir.⁵⁷⁸

4.3. Hâricîlik'ten Doğan Yeni Din: Bergavâta

Bergavâta'nın kurucusu olarak kabul edilen Tarif⁵⁷⁹, Meysere'nin yenilgisinden sonra bölgeden kaçarak Tâmesnâ bölgesine yerleşmiş, burada zamanla büyüyerek devlet haline gelen Bergavata'nın temellerini atmıştır. Bergavata isminin kökeni hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bergavâta'nın kökenleri Berberî Zenâte kabilesine dayandırılrsa da birçok Berberî kabilesinin birleşmesinden oluştuğu kanaati yaygındır. Tarif'in soyu ile ilgili bilgilerden biri de onun, Endülüs'ün Şezûne bölgesindeki Berbât kabilesinden olduğu yönündedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Bkz. İbnü's-Sağîr, *Ahbâr*, 53-55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/70; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/256.

⁵⁷⁶ İbnü's-Sağîr, *Ahbâr*, 75-76; Bâbâ Ammî, *Mu'cemu a'lâm*, 2/359.

⁵⁷⁷ Ebü'l-Yekzân dönemi ile ilgili bkz. Nâmî, *Dirâsâtü ani'l-İbâdiyye*, 243; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/40; Pierre Cuperly, *Medhal ilâ dirâsâti'l-İbâdiyye ve akîdetihâ*, çev. Ammâr Cellâsî (Müessesetü Tawalt es-sekâfiyye, 2003), 300.

⁵⁷⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâr*, 22-23; Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, 1/390.

⁵⁷⁹ Tarif, Kuzey Afrika'da Sufriyye'nin önemli temsilcilerinden biri olan ve Berberî-Hâricî isyanlarının patlamasında en etkin isim olan Meysere el-Madgarî'nin önde gelen destekçilerinden biriydi. Bkz. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/819; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/223; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/276.

⁵⁸⁰ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/819.

Tarf döneminde Sufriik üzerinden şekillenen Bergavâta, oğlu Salih döneminde büyük bir değişim geçirmiş, yeni bir kitap ve peygamberlik iddiasını kendi ailesine açıklamıştır. Salih'in bu iddiasını topluma yansıtmadığı, sadece çocuklarını bu konuda bilgilendirerek eğittiği anlaşılmaktadır. Salih, oğlu İlyas'a zamanı geldiğinde daveti açıklamasını öğütleyerek, mehdilik iddiasında da bulunmuş, devletin yedinci hükümdarı döneminde döneceğini söyleyerek Doğu'ya yolculuğa çıkmıştır.⁵⁸¹

Salih'ten sonra yaklaşık elli yıl iktidarda kalan İlyas da babası gibi yeni dini açıklayamamış, gizli bir şekilde yaşamış, oğlu Yunus'u da aynı şekilde yetiştirmiştir. Yunus, iktidara geldikten sonra yeni dini açıklayarak tabi olmayanları öldürmeye başlamıştır. Rivayetlerde Yunus'un çok büyük katliamlar yaptığı bilgisi yer almaktadır.⁵⁸²

Yunus'un 44 yıllık iktidarından sonra kuzeni Ebû Gâfir, çıkardığı isyanla yönetimi devralmıştır. Ancak Ebû Gafir'in 29 yıllık iktidarında da katliamlar bitmemiş, bazı Berberî kabilelerle kanlı savaşlar yapılmıştır. Ebû Gâfir'den sonra yönetime oğlu Abdullah Ebû'l-Ensâr getirilmiştir. Abdullah da 42 yıllık iktidarı boyunca, civar kabilelerle savaşmaya devam etmiştir. Abdullah'tan sonra yerine oğlu Mansûr b. İsâ geçmiştir. Mansûr b. İsâ döneminde Endülüs ile ilişkileri geliştirmek amacıyla 352/963 yılında Endülüs sultanı Hakem el- Müstansır Billah'a elçi gönderilmiştir. Bergavâtalılar son dönemlerinde Zîrîler ile mücadele içinde olmuşlardır. Ebû Hafs Abdullah dönemi olan 450/1051 yılında ise Murâbitlar tarafından bu devlete son verilmiştir.⁵⁸³

5. Endülüs'te Hâricî Merkezli Yerel Yönetimler

Kuzey Afrika'dan bölgedeki iktidar mücadeleleri nedeniyle özellikle Fatimîlerin etkisi ile kaçarak Endülüs'e gelen Hâricî-Berberî kabileler buradaki siyasî karışıklıklara da müdahil olmuşlardır. Göç ettikleri dönemlerde Endülüs'te hâkim olan yönetimi destekleyen bu Berberî kabileler, uygun yerlere yerleştirilmişlerdir. Endülüs'teki bölgesel güçler arasındaki mücadelelerde ayakta

⁵⁸¹ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/819-820; ayrıca bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/224; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/276.

⁵⁸² Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/820-821; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/277.

⁵⁸³ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/821-823; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/277-280.

kalmak için mücadele veren Hâricîler, bir süre varlıklarını koruyabilmişler, daha sonra diğer bölgesel güçler tarafından yok edilmişlerdir.

5.1. Benî Birzâl (Birzâfîler) (400-459/1009-1066)

Kuzey Afrika Zenâte boyunun kollarından İfren'e bağlı olan Benî Birzâl kabilesi⁵⁸⁴, 360/970 yıllarında Hekem el-Müstansır döneminde, Fatimîlerden kaçan, Mesîle ve Zab bölgesinin Valisi, Şîi Cafer b. Ali b. Hamdûn ile birlikte Endülüs'e gelmişlerdir. Bu grup Halife el-Müstansır tarafından orduda görevlendirilerek Ceyyân bölgesine yerleştirilmişlerdir.⁵⁸⁵ Endülüs tahtında gelgitlerin yaşandığı 399/1009 yılında Halife Mehdî'ye karşı harekete geçen Berberîler, başlarına halife adayı olarak Süleyman el-Müstaîn'i geçirerek Kurtuba'ya doğru harekete geçmişler ve devleti ele geçirmişlerdir. el-Müstaîn, Berberîlerin birarada olmalarının sıkıntı çıkaracağını düşünerek onları Kurtuba çevresinde çeşitli bölgelere göndererek özerk hareket etmelerini sağlamıştır. Bu özerk yapılardan biri de Karmûne (Carmano) bölgesine yerleştirilen İbâzî mezhebinin Nükkârî koluna mensup Benî Birzâl kabilesidir.⁵⁸⁶

el-Hâcib Ebû Abdullah b. Birzâl Endülüs sultanına bağlı bir şekilde Karmûne topraklarını yönetiyordu. Endülüs'te Tavâif-i Mülûk Dönemi başlayınca diğer bölgelerde olduğu gibi Abdullah b. Birzâl da 400-404/1009-1013 yıllarında bölgedeki hâkimiyetini ilan etti. Abdullah b. Birzâl düzenli bir ordu kurarak çevresindeki yerleşimleri de itaat altına almış, böylece bölgedeki gücünü perçinleyerek Kurtuba'daki ikinci Berberî emirlik haline gelmiştir.⁵⁸⁷

Abdullah b. Birzâl 404/1013 yılında vefat edince yerine büyük oğlu İshak b. Muhammed geçmiştir. İshâk döneminde Endülüs'te bölgesel güçler arasında iktidar mücadeleleri hız kazanmış, emirlikler arasında birlik arayışları hâkim olmuştur. Bu dönemde Gırnata hâkimi olan Bâdis b. Habbûs, Demmarî ve Hazrûn gibi Berberî kabileleri ile birlikte İshâk b. Birzâl'i de Cezîretü'l-Hadrâ'da hüküm süren

⁵⁸⁴ İbn Hazm, *Ensâb*, 1/498.

⁵⁸⁵ Birzâfîlerin Endülüs'te iskânı ile ilgili bilgiler için krş. İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/190; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/72-73; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 558; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/397-400.

⁵⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/194; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/232.

⁵⁸⁷ Krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/73; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/227-228; Halef, *Nazm*, 1/105.

Muhammed b. Kâsım el-Hammûdî'nin halifeliği etrafında birleşme konusunda ikna ederek, İşbiliye üzerine askeri bir harekâta kalkışmıştır.⁵⁸⁸

İshâk'ın 444/1052 yılında iktidarı bırakmasının ardından yerine kardeşi el-Müstazhir lakaplı Abdülaziz geçti. Abdülaziz döneminde bölgede Eftâsîler ile Abbâdiler arasında şiddetli mücadeleler yaşanmış, Abdülaziz Abbâdîlerle anlaşarak Eftâsîlerin yok edilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak bu mücadelenin ardından Mu'tazıd b. Abbâd önderliğindeki Abbâdîlerin harekât yönü Karmûne'ye dönmüş ve iki taraf arasında çetin mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadeleden galip çıkan taraf Abbâdîler olmuş ve antlaşma sonucu Karmûne el değiştirmiştir. Abdülaziz ailesi ile birlikte 459/1066 yılında el-Müdevver Kalesi'ne sığınmıştır. Böylece Birzâli Emirliği sona ermiştir.⁵⁸⁹

5.2. Benî Demmar (Demmarîler) (403-459/1013-1066)

Kuzey Afrika'da Trablus civarında yaşayan ve Berberî Zenâte kabilelerinden olan Demmarîler, Endülüs'e el-Muntasır zamanında, Mansûr b. Ebî Âmir'in etkili olduğu bir dönemde Ebû Tuzîdî (Tuzîrî) önderliğinde gelmişlerdir. Süleyman el-Müstâin'i destekleyen Berberîlere özerk bölgeler verilirken Hâriciliğin İbâzi koluna mensup Demmarîler de Moron (Mevrûr) ve Erküş bölgelerine yerleştirilmişlerdir.⁵⁹⁰

Benî Demmar kabilesi, Tavâif-i Mülûk Dönemi'nin başlarında. Nuh ed-Demmarî öncülüğünde 403/1013 yılında Moron'da bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Nuh ed-Demmarî, Mansur b. Ebî Âmir'in önemli adamlarından biridir. Nuh'un 433/1041 yılında vefat etmesinden sonra yerine oğlu Hâcib ve 'İzzuddevle lakapları ile bilinen Muhammed b. Nuh geçmiştir. Muhammed b. Nuh, Badis b. Habbîs'in teşviki ile Kâsım el-Hammûdî'yi halife olarak tanıyan ve İşbiliye'ye harekâta girişen grupta yer almıştır.⁵⁹¹ Abbâdî Meliki Mu'tazıd b. Abbâd, 445/1053 yılında,

⁵⁸⁸ Birzâlîlerin de katıldığı İşbiliye harekâtı ve sonuçları için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/73; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/671-674; Abdülkerim Özaydın, "Bâdis b. Habbûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/419-420.

⁵⁸⁹ Birzâlîlerin Karmûne'de son mücadeleleri ve yıkılışları için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/73-74; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/232; Hady Roger Idris, "Les birzalides de Carmona", *Al-Andalus* 30/1 (01 Ocak 1965), 49-62.

⁵⁹⁰ Birzâlîlerin Endülüs'e gelişleri ve iskanları ile ilgili bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/71; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/126; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/45-46; Sâmerraî vd., *Târîhu'l-Arab*, 248.

⁵⁹¹ Nuh ed-Demmarî ve oğlu Muhammed b. Nuh dönemleri siyasi olayları için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/71-72; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/126; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/45; Felipe Mailló Salgado,

Rondo Meliki Ebû Nûr b. Ebî Kurra, Erküş Meliki Abdûn b. Hazrûn ve Moron Meliki Muhammed b. Nuh'u İşbilye'ye davet ederek hepsini hapse atmıştır. İçlerinden sadece Rondo Meliki serbest bırakılmış diğerleri öldürülmüştür.⁵⁹²

Muhammed b. Nuh'un 445/1053 yılında hapsedilmesinden itibaren tahta önceden belirlenmiş olan oğlu İmâdüdevle lakaplı Manad b. Muhammed geçmiştir. Manad b. Muhammed başlarda sürekli Abbâdîlerin saldırıları ile uğraşmak zorunda kalmış, ancak baş edemeyeceğini anlayınca Abbâdîler ilişkileri düzeltme siyaseti izlemiştir. Manad'ın Abbâdîlerle yakınlaşmasını kendileri açısından tehdit olarak algılayan Zirîler, İfrenîler ve Cevherîler aralarında anlaşarak 458/1065 yılında Demmarîlere karşı büyük bir saldırı düzenlemişler ve Moron'u yakıp yıkmışlardır. Bu durum karşısında Manad, Abbâdî Meliki Mu'tazid b. Abbâd'a bir mektup yazarak Moron'u teslim etme karşılığında sığınma istemiştir. İsteği kabul edilen Manad 'ın Moron'u 459/1066 yılında Abbâdîlere teslim etmesi ile Demmarîler sona ermiştir.⁵⁹³

B. ŞİLİK

Şia teriminin birçok tarifi bulunmakla birlikte Fığlalı bu terimi: “Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve ehl-i beytini halifelik (imâmet) için en layık kişi olarak gören ve onu nas ve tayinle “meşru” halife kabul eden; ondan sonraki halifelerinde onun soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.”⁵⁹⁴ şeklinde tarif etmektedir. Başlangıç noktası konusunda çok farklı görüşler ileri sürülen, ancak ortak bir görüşte uzlaşamayan Şia, teşekkülünden itibaren farklı gruplara bölünerek, hepsini içerisine alan bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır. Şilik genel anlamda, İmamiyye, Zeydiyye, İsmailiyye, Dürzîlik ve Nusayrilik gibi ana fırkaları bünyesinde barındırmaktadır.

“Muhammad b. Nuh b. Abi Yazid al-Dammari”, *Real Academia de la Historia* (Erişim 29 Kasım 2021).

⁵⁹² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/71-72; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/126-127; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/45; Salgado, “Muhammad b. Nuh b. Abi Yazid al-Dammari”.

⁵⁹³ Manad b. Muhammed'in Abbâdîlerle yakınlaşması ve Demmarîlerin sona ermesi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/72; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/289; İnân, *Devletü'l-İslam*, 2/155; Felipe Maillo Salgado, “Manad b. Muhammad b. Nuh al-Dammari” (Erişim 29 Kasım 2021).

⁵⁹⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2004), 115.

İsmaililiğin Kuzey Afrika'da Fâtımîler devletini kurarak bölgede etkin hale gelmesi ile birlikte bu durum Endülüs coğrafyasını da etkilemiştir. Fâtımîler, Endülüs'te birçok isyanı destekleyerek, bölgede siyasî anlamda etkilerini hissettirmişlerdir. Endülüs'te Şîlik açısından, teşekkül öncesi dönem Hz. Ali taraftarlığı ve İsmâîlî-Fâtımî çizgi daha görünür ve etkin bir halde olmuştur.

1. Şîliğin Endülüs'e Taşınması

Şîliğin kökeni Hz. Ali taraftarlığına dayanmakta olup Sıffin Savaşı'ndan sonra Emevîlerin iktidarı ele geçirmesi ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ile birlikte hizipleşme süreci hızlanmıştır. Ancak İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren devam eden fetih süreci de aynı şekilde hız kazanmıştır. Bu fetihler sayesinde İslam farklı bölgelere yayıldığı gibi, yeni yeni oluşmaya başlayan İslam fırkalarının ilk temellerini oluşturan dinî ve siyasî akımlarda fetihlere katılanların etkisi ile fethedilen bölgelere taşınmıştır. Hz. Osman döneminde 27/647 yılında İfrîkiye'ye yapılan fetih hareketine Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de katılmıştır.⁵⁹⁵ Kuzey Afrika'nın fethi sürecinde bölgenin fethine katılanlar ve fethedilen bölgelere yerleştirilenler tarafından bölgeye farklı dinî akımlarda taşınmıştır. Bu akımların başında gelen ve "Hz. Ali taraftarlığı" şeklinde formüle edilen akım, bu bölgede de taraftar kazanmaya başlamıştır. Hâricîlik bölümünde zikrettiğimiz gibi, Emevîler tarafından bölgede izlenen siyaset, bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanmış ve bunun bir neticesi olarak Emevî karşıtı akımların yayılmasına zemin hazırlanmıştır.

Öncelikle Kuzey Afrika'da daha sonra da Endülüs'te ilk dönemlerinden itibaren Hz. Ali taraftarlığı, azımsanamayacak oranda gelişim göstermiştir. Tâbiînden Endülüs'e gelenler arasında Hz. Ali taraftarı olanlar da bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları Haneş es-San'ânî, Saîd b. Mes'ûd, Abdullah b. Saîd, Zeyd b. el-Hubâb olarak zikredilmektedir.⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/573-574.

⁵⁹⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/96; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/287-288; John Andrew Morrow, *Shi'ism in the Maghrib and Al-Andalus, Volume One: History* (Cambridge Scholars Publisher, 2021), 37.

2. Valiler Dönemi İlk Şifler ve İsyenlar (92-138/714-756)

2.1. Haneş b. Abdullah b. Ömer b. Hanzala es-San'ânî (ö. 100/718)

Hz. Ali taraftarlarından Endülüs'e ilk gelen tâbînden biri olarak kabul edilen ve Hz. Ali ile birlikte Kûfe'de ikamet etmekte olan es-San'ânî, onun öldürülmesi üzerine Mısır'a gelmiş, daha sonra Rüveyfî' b. Sâbit ile Kuzey Afrika fethine katılmıştır. Haneş, Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini desteklemiş, ancak bu ayaklanmanın başarısız olması üzerine bir süre esir edilmiş daha sonra Abdülmelik b. Mervân tarafından affedilerek tekrar Kuzey Afrika'ya gelmiştir. Mûsâ b. Nusayr ile Endülüs fetihlerine katılan Haneş, Endülüs'ün fethinden sonra Sarakusta'ya yerleşmiş, burada Sarakusta Camii'ni inşa etmiş, ayrıca İşbîliyye Camii'nin kiblesinin ayarlanmasını da sağlamıştır. İbnü'l-Faradî, Benbelûne'de yapılan bir antlaşmada Haneş'in imzasının bulunduğunu bildirmektedir.⁵⁹⁷

2.2. Hubâb b. Revâha (ö. 137/754), Âmir el-Abderî (ö. 137/754) ve Sarakusta İsyanı

Endülüs Emevileri kurulmadan hemen önce son vali olarak görev yapan Yusuf el-Fihri, desteğini alarak geldiği aslen Kays'lı olan Sümeyl b. Hâtim'i etkisiz hale getirmek için, Yemenlilerin yoğun olarak bulunduğu Sarakusta'ya vali olarak atamıştır. Yusuf'un komutanların biri olan ve başarılarıyla nüfuzunu artıran Âmir el-Abderî, bu durumdan rahatsız olmuştur.⁵⁹⁸ Bu rahatsızlığın perde arkasında Sümeyl'in Hz. Hüseyin'i şehid eden Şimr b. Zi'l-Cevşen'in torunu olmasının⁵⁹⁹ da etkili olduğu düşünülebilir.

Abbâsîlerin Emevîleri yıkarak halifeliğini ilan etmesi üzerine, bu durumu kullanarak taraftar toplamak isteyen Âmir, Abbâsî Halifesi adına hareket ettiğine ve Endülüs Valisi olarak atandığına dair bir ferman alarak harekete geçti.⁶⁰⁰ Âmir,

⁵⁹⁷ Heneş es-San'ânî ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/148-149; Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/899; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 1/20; İbn Asâkir, *Târîh*, 15/314; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/278.

⁵⁹⁸ Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 62-64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/76; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/43.

⁵⁹⁹ Şimr b. Zi'l-Cevşen ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/234; İbn Hazm, *Ensâb*, 1/287; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/76; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 1/67; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/34.

⁶⁰⁰ İbn Hazm, *Ensâb*, 126; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/344-345.

Yemenlilerin çoğunun Şîî olmasının da bu harekâta büyük bir destek sağlayacağını düşünmüştür.⁶⁰¹

Elindeki fermanla taraftar toplamaya başlayan Âmir, Sümeyl'e karşı olan, Benî Zehrâ'dan Hubâb b. Revâha ile anlaşmış ve beraber hareket etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, Hubâb'ın kendisi adına biat aldığından bahsetmektedir. Bu durum hareketin mezhebî bir yanı olduğunu göstermektedir.⁶⁰² Sarakusta'yı uzun süre muhasara altına alan bu ikili, Sümeyl'e destek gelince geri çekilmişler, ancak Sümeyl'in Sarakusta'yı terkettiğini duyunca tekrar harekete geçerek şehri ele geçirmişler ve yaklaşık bir yıl bölgeyi ellerinde tutmuşlardır. Daha sonra Yusuf el-Fihri Sarakusta'yı kuşatarak bu ikiliyi önce esir almış daha sonra öldürmüştür.⁶⁰³ Maria Ísabel Fierro, Abbâsiler kurulurken Şîîlerden destek aldığı için, Endülüs'te Abbâsiler adına yapılan isyanlarda Şîîlerin en uygun destekçiler olarak görüldüğünü söylemektedir.⁶⁰⁴

2.3. Abdullah b. Saîd b. Ammâr b. Yâsir (ö. 7. y.y.) ve Hareketi

Ammâr b. Yâsir'in torunu olan Abdullah b. Saîd, Sıffîn savaşından sonra Endülüs'e gelerek yerleşmiştir. Hz. Ali taraftarı olup Endülüs'e ilk gelen tabîin arasında ismi geçen Abdullah, Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri döneminde İlbîre'de yöneticilik görevinde bulunmuştur.⁶⁰⁵

Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e girişi sırasında, Endülüs Valisi Yusuf el-Fihri'nin antlaşma çabaları boşa çıkınca mücadele için elinden geleni yapmıştır. Bu çabalarından biri de Abdullah b. Saîd'e bir mektup yazarak Abdurrahman b. Muaviye'nin durdurulmasını istemesidir. Bu isteğin arka planında Abdullah b. Saîd'in, Ammâr b. Yâsir'in torunu olması hasebiyle Sıffîn'de şehid edilen dedesinin intikamını alma isteğinininden faydalanmanın da yattığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Abdullah bu isteği yerine getirmek amacı ile harekete geçmiştir.

⁶⁰¹ Morrow, *Shi'ism*, 195.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/51.

⁶⁰³ Âmir ve Hubâb'ın Sarakusta harekâtı ile ilgili bilgiler için krş. Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 62-64; İbn Hazm, *Ensâb*, 1/126-127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/76; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/345; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/37; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/391.

⁶⁰⁴ Mercedes Garcia-Arenal - Maria Isabel Fierro Bello, "La Heterodoxia En Al-Andalus Durante El Periodo Omeya", *Studia Islamica* 72 (1990), 22.

⁶⁰⁵ Mağribî, *el-Muğrib*, 2/161; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/330; Morrow, *Shi'ism*, 39.

Ancak Abdurrahman b. Muaviye bu engeli kolayca aşmış ve Abdullah b. Saîd öldürülmüştür.⁶⁰⁶

Abdullah b. Saîd'in bu girişimi, Şifliğin Endülüs tarihi açısından iki farklı yaklaşım ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşımlardan ilki Makkârî'nin ortaya koyduğu ve Jorge Aguade'nin desteklediği, Abdullah b. Saîd'in bu savaşı Siffîn'de katledilen dedesi Ammâr b. Yâsir'in intikamı için yaptığı görüşüdür.⁶⁰⁷ Diğer yaklaşımı destekleyenlerden biri olan Mahmûd Ali Mekkî'ye göre, bu hareket Şiflikle bağlantılıdır.⁶⁰⁸ John Andrew Morrow da Mekkî'nin görüşünü destekler nitelikte, Abdullah b. Saîd'in bu savaşı, Hz. Ali taraftarı olduğu için yaptığıdır ki bunun gerekçesi de etrafında bir ordu toplayabilmesinin intikam duygusu ile yapılamayacağıdır. Morrow, Şifiler açısından Ammâr b. Yasin'in önemine de atıf yaparak, Abdullah'ın Hz. Ali taraftarı olma ve Emevî karşıtlığı yaklaşımı ile mücadeleye girişmiş olmasının daha makul olduğunu düşünmektedir.⁶⁰⁹

2.4. Hüseyin b. Yahyâ el-Hazrecî (ö. 167/783) ve Hareketi

Hüseyin b. Yahyâ'nın soyu Hz. Ali tarafından Yemen'e vali olarak gönderilen Saîd b. Sa'd'ın soyuna dayanmaktadır. Saîd b. Sa'd'ın kardeşi Kays b. Sa'd, yine Hz. Ali tarafından Mısır'a vali olarak atanmıştır.⁶¹⁰

Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e giriş yaptıktan sonra birçok bölgede çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu isyanlarda biri de Sarakusta'da hüküm süren Hüseyin b. Yahyâ tarafından çıkarılan isyandır. Hüseyin, Barselona Valisi Süleyman b. Yakzân ile işbirliği içerisinde ayaklanma çıkarmıştır. Ayaklanmanın bastırılması için I. Abdurrahman tarafından gönderilen birlik başarısız olmuştur. Bu başarıyı devam ettirmek isteyen Yakzân, Hristiyanlarla antlaşma girişiminde bulununca Hüseyin, farklı bir hamle yaparak Sarakusta'yı tamamen hâkimiyeti altına almıştır. Sarakusta'yı bir tehdit olarak gören I. Abdurrahman, tekrar bir kuşatma girişiminde bulunmuş ve taraflar arasında antlaşma sağlanmıştır. Bir süre

⁶⁰⁶ Mağribî, *el-Muğrib*, 2/161; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/330.

⁶⁰⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/330; Aguade, "Some Remarks about Sectarian Movements in Al-Andalus".

⁶⁰⁸ Mahmûd Ali Mekkî, *et-Teşeyyü' fi'l-Endelüs münzü'l-fethi hattâ nihâyeti'd-Devleti'l-Emeviyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 8.

⁶⁰⁹ Morrow, *Shi'ism*, 39-40.

⁶¹⁰ İbn Hazm, *Ensâb*, 1/365-366.

sonra antlaşmayı bozan Hüseyin, tekrar ayaklanarak bölgede hâkimiyeti ele alınca I. Abdurrahman, 167/783 yılında bölgeyi kuşatma altına alarak Hüseyin'i öldürmüştür.⁶¹¹

Hüseyin b. Yahyâ'nın bu ayaklanmasının Şîlikle alakası konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Mahmûd Ali Mekkî, Hüseyin'in soyunun Hz. Ali taraftarı bir sülaleye dayanmasına istinaden bu ayaklanmayı, Şîi bir ayaklanma olarak görmektedir.⁶¹² Jorge Aguade ise Mekkî'nin bu görüşüne karşı çıkarak, kaynakların bu görüşü desteklemediğini öne sürmektedir.⁶¹³

3. Endülüs Emevîleri Dönemi Şîlik (139-422/756-1031)

3.1. Zeyd b. Hubâb el-Uklî el-Horasânî (ö. 203/819)

Tâbiîn'den olan Zeyd b. Hubâb, aslen Horasanlı olup Kûfe'de yaşamış daha sonra eğitim amacıyla Mısır ve Endülüs'e gelmiştir. Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerden ders alan Zeyd b. Hübâb Endülüs'te kadılık makamında bulunan Muâviye b. Sâlih'den de eğitim almıştır.⁶¹⁴ Zeyd b. Hübâb'ı Şîlik açısından önemli kılan husus, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından vâsî tayin edildiği inancının temeli olan Gâdir Hum ravilerinden biri olmasıdır.⁶¹⁵

3.2. Şakya b. Abdülvâhid el-Berberî (ö. 203/819) İsyanı

Berberî kabilelerinden Miknâse'ye mensup olan Şakyâ, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan olduğunu söyleyerek kendisine Abdullah b. Muhammed ismini vermiştir. Şenteberiy'e de ilkokul öğretmeni olarak görev yapan Şakyâ, Fâtımîler

⁶¹¹ Hazrecî isyanı ve yaşananlarla ilgili bilgiler için krş. Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 112-114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/236-239; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/56-57; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/348; Makkârî, *Neşhu't-tîb*, 3/48.

⁶¹² Mekkî, *Teşeyyü'*, 8.

⁶¹³ Aguade, "Some Remarks about Sectarian Movements in Al-Andalus", 64.

⁶¹⁴ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, 1/185-186; Humeydî, *Cezve*, 220; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/256.

⁶¹⁵ İbn Asâkir, *Târih*, 42/207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/230. Gâdir Hum olayı ve yaşananlar ile ilgili çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Sıddık Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi* (İz Yayıncılık, 2015), 46-52.

adına isyan başlatmıştır. Berberîleri etrafında toplayan Şakyâ, 150-151/767-768 yıllarında harekete geçerek, Şenteberiye bölgesini ele geçirmiştir.⁶¹⁶

Şenteberiye’de meydana gelen bu ayaklanma üzerine I. Abdurrahman bölgeye bir ordu sevk etmiş ancak Şakyâ, dağlara doğru kaçarak gerilla taktiği uygulamış ve isyanı durdurma girişimi başarısız olmuştur. Bu girişimden sonra I. Abdurrahman bölgeye Süleyman b. Osman’ı vali tayin ederek isyanı durdurmasını istemiştir. Şakyâ bu valiyi de öldürerek gücünü artırmış, Kûre, Medellin ve Mâride’yi de hâkimiyeti altına almıştır.⁶¹⁷

Şakyâ, üzerine gönderilen tüm birlikleri vur kaç taktiği ile hezimet uğrattınca, I. Abdurrahman kendisinin kumanda ettiği bir ordu ile bölgeye hareket etmiştir. Gazvetü’-d-Dûr olarak isimlendirilen bu savaşta Endülüs ordusu başarı sağlasa da Şakyâ ele geçirilememiştir.⁶¹⁸ I. Abdurrahman kendi ordusundaki Berberîleri de etkileyen bu Fâtımî isyanından kurtulmak için, Berberîler üzerinde etkili bir isim olan Hilâl el-Medyûnî’yi bölgeye vali olarak göndermiştir. I. Abdurrahman’ın bu girişimi etkili olmuş, Şakyâ’nın bölgedeki otoritesi sarsılmıştır. Yapılan tüm müdahalelerden kurtulmayı başaran Şakyâ, 160/777 yılında yakalanarak bu Şîi-Fâtımî harekete son verilmiştir.⁶¹⁹

Şakyâ’nın Doğu Endülüs’te başlattığı isyanın, Şîilikle doğrudan ilişkili olduğunu söyleyen Fierro, onun nesebi ile ilgili olarak, Kuzey Afrika’da kurulan Şîi İdrîsîlerin kurucusu İdrîs b. Abdullah’la bağlantılı olabileceğini söylemektedir.⁶²⁰ Şakyâ’nın hem Berberîlerin Araplara karşı olan asabiyet duygularını kullandığı, hem de kendisini Hz. Ali soyuna dayandırarak harekete dinî bir anlam yüklediği anlaşılmaktadır. Sonuçta iki durumda Emevî karşıtlığında birleşmektedir.

⁶¹⁶ Şakyâ el-Berberî ve Şenteberiye’de başlattığı isyan ile ilgili bilgiler için krş. Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 107; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/173; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/54; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 23/343; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/157.

⁶¹⁷ Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 111; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/174; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/54; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 23/344; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/157.

⁶¹⁸ Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 107.

⁶¹⁹ Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 113; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/221; Sâmerraî vd., *Târîhu’l-Arab*, 116-117.

⁶²⁰ Garcia-Arenal - Bello, “La Heterodoxia”, 29.

3.3. Muhammed b. Îsâ el-Kurtubî (ö. 221/836)

Şifliğin Endülüs'te yayılması açısından kendileri Şif olarak bilinmemesine rağmen dolaylı olarak katkı sağlayan isimlerde bulunmaktadır. A'şâ lakabı ile bilinen Muhammed b. Îsâ el-Kurtubî, Endülüs'ten çıkmış olduğu ilim yolculuğu sırasında Irak'ta, Şiflerin güvenilir hadis kaynaklarından biri olarak kabul ettikleri, Vek'î b. el-Cerrâh'tan eğitim almış ve onun bazı kitaplarını Endülüs'e taşımıştır.⁶²¹ Şehristânî Vek'î'in ismini Zeydiyye'nin Cârûdiyye kolunda zikretmektedir.⁶²²

3.4. Ahmed b. Muâviye İbnü'l-Kıt (ö. 288/901) ve Mehdîlik İlanı

Nesebi ikinci Emevî Emîri I. Hişâm'a dayanan Ahmed b. Muâviye, "İbnü'l-Kıt" olarak bilinmektedir. İbnü'l-Kıt, 285/898 yılında sınır bölgelerinde cihad çağrısı yapan, İsmâili dâîsi Ebû Ali es-Serrâc'ın etkisinde kalarak, hareketin başına geçmiştir.⁶²³ İbn Hayyân, Serrâc'ın bir ara Benî Kâsî hanedanından Lüb b. Muhammed ile İbn Hafsûn arasında ittifak kurmaya çalışıldığını ve asıl niyetinin Müslümanlar arasına nifak tohumları ekmek olduğunu söylemektedir.⁶²⁴ Anladığımız kadarıyla Serrâc, harekete bir lider aramaktadır ve aradığı lider İbnü'l-Kıt olmuştur.

İbnü'l-Kıt Kurtuba'dan ayrılarak Berberîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden öncelikle Fahsü'l-Bellût ve Cebelü'l-Berânis'e giderek, Emîr Abdullah yönetimini eleştirmeye ve bu durumdan kurtuluşun, birleşerek cihad yapmakta olduğunu anlatmaya başladı. Buradan Turcîle giderek bir süre burada kalan İbnü'l-Kıt, daha sonra Nefze'ye geçerek burada "Dinin galibi, Müslümanların koruyucusu" olduğunu söyleyerek, mehdîliğini ilan etmiştir. Orta ve Güney Doğu bölgelerine gönderdiği mektuplarla Hristiyanlara karşı girişeceği cihada destek arayan İbnü'l-Kıt, altmış bin kişilik çoğunluğu Berberîlerden oluşan bir ordu toplamayı başarmıştır. Bu başarıda Melik Abdullah döneminde ortaya çıkan karışıklıklar ve Hristiyanların sınır bölgelerine yaptığı harekâtlar etkili olmuştur.⁶²⁵

⁶²¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/7; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/114; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/62; Mekki, *Teşeyyü'*, 16.

⁶²² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/190.

⁶²³ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/368; İbn Hayyân, *al-Muktabis*, 3/133.

⁶²⁴ İbn Hayyân, *al-Muktabis*, 3/27.

⁶²⁵ İbnü'l-Kıt'ın mehdîlik ilanı ve hareketi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hayyân, *al-Muktabis*, 3/133-135; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/368-369; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/345; Garcia-Arenal - Bello, "La Heterodoxia", 106-107.

İlk harekât hedefi olarak Hristiyanlar tarafından ele geçirilen Semmûre'yi seçen İbnü'l-Kıf, öncelikle Asturias ve Leon Krallığı'nın merkezi olan Cillikiye (Galicia)'de bulunan III. Alfonso'ya gönderdiği mektupla onu İslamiyet'e davet etmiş, kabul etmemesi halinde ölümle tehdit etmiştir. Büyük bir ordunun kendisine doğru gelmekte olduğunu haber alan III. Alfonso, ordusu ile harekete geçerek Duero Nehri kıyılarına gelmiştir. İki ordu arasında 288/901 yılında meydana gelen savaşın ilk karşılaşmasını İbnü'l-Kıf'ın topladığı ordu kazanmıştır. Ancak bu durumdan rahatsız olan ve halkları üzerindeki otoritelerini kaybedeceklerini düşünen bazı Berberî liderleri geri çekilerek savaşın kaybedildiğini yaymaya başlamışlardır. Bu durumu fırsat bilen Hristiyan ordusu tekrar harekete geçerek savaşı lehlerine çevirmişlerdir. Savaş sonucunda ölü olarak ele geçirilen İbnü'l-Kıf'ın başı kesilerek Semmûre'nin girişine asılmıştır.⁶²⁶

3.5. Muhammed b. Hayyûn el-Hiccârî (ö. 305/918)

İlk dönemde kendisine Şîlik nisbet edilen isimlerden biri olan Muhammed b. Hayyûn el-Hiccârî, yaklaşık on beş yıl süren ilim yolculuğuna çıkmıştır. Hadis ve şiir konusunda âlim olarak tanıtılan Hiccârî'ye Şîlik ithamında bulunulmuştur.⁶²⁷ Ancak onun bu iddialara cevap vermemesi, Şîlikte önemli bir uygulama olan takiyyeyi akıllara getirmiştir.⁶²⁸

3.6. Ömer b. Hafsûn (ö. 305/918) İsyânı

Ömer b. Hafsûn'un soyu Müvelledûn olarak isimlendirilen sonradan İslam'a girmiş, Vizigot kökenli İspanyol bir aileye dayanmaktadır.⁶²⁹ Fierro ise onun kökeninin Vizigotlara dayanma ihtimalinin düşük olduğunu savunmaktadır.⁶³⁰ İbn Hafsûn, işlediği bir cinayet nedeniyle Kuzey Afrika'da Tahert şehrine kaçmıştır.

⁶²⁶ İbnü'l-Kıf'ın Hristiyanlarla olan mücadeleleri ve öldürülmesi ile ilgili bilgiler için krş. İbn Hıyyân, *al-Muktabis*, 3/136-138; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 2/369; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/345; Garcia-Arenal - Bello, "La Heterodoxia", 108-111; Morrow, *Shi'ism in the Maghrib and Al-Andalus, Volume One*, 208-209; Mekkî, *Teşeyyü'*, 13-15.

⁶²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/28-29; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/4.

⁶²⁸ Mekkî, *Teşeyyü'*, 17.

⁶²⁹ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/106; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/25.

⁶³⁰ Maria Isabel Fierro Bello, "Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafsun", *Al-qantara: Revista de estudios árabes* 16/2 (1995), 221-225.

Tahert'te bir süre bir terzinin yanında çalışan İbn Hafsûn'a gelen biri, Endülüs'te Emevîlere karşı bir isyan hareketine öncülük etmek üzere onu teşvik etmiştir.⁶³¹

Endülüs'e tekrar gelen İbn Hafsûn, burada etrafına çoğunluğu Müvelledlerden ve Berberîlerden oluşan bir grup toplayarak, Babostra bölgesinde 267/880 yılında isyan başlatmıştır. I. Muhammed, isyanı bastırmak için Rayye Valisi Âmir'i göndermiştir. İbn Hafsûn, bu girişimi engelleyerek başarılı olunca bölgedeki etkisi artmaya başlamıştır. Bölgeye vali olarak Abdülaziz b. Abbâs atandıktan sonra anlaşarak bir süre sessiz kalan İbn Hafsûn, vali değişince tekrar isyan etmiştir. İsyanın tekrar ortaya çıkması üzerine I. Muhammed, bölgeye Hâşim b. Abdülaziz komutasında bir ordu göndermiştir. Taraflar arasında meydana gelen savaşta yenilgiye uğrayan İbn Hafsûn, teslim olmak zorunda kalmıştır.⁶³²

İbn Hafsûn Emevîlerle bu yakınlaşmadan sonra tekrar isyan hareketi başlatmak için Babostra'ya geçmiştir. Başlattığı İsyan sonucunda Cezîretü'l-Hadrâ civarında geniş bir alanda hâkimiyet kuran İbn Hafsûn'un üzerine I. Muhammed, oğlu Münzîr komutasında bir ordu göndermiş, ancak kuşatma sırasında I. Muhammed'in ölüm haberi geldiğinden kuşatma kaldırılmıştır.⁶³³ Bu olayı fırsat bilen İbn Hafsûn'un, hakimiyet alanını genişletmeye çalışması üzerine Münzîr b. Muhammed, 275/888 yılında büyük bir ordu ile isyanı bastırmak üzere hareket etmiştir. Bu mücadeleden Münzîr b. Muhammed galip çıkmasına rağmen, İbn Hafsûn antlaşma yapar gibi görünerek galibiyeti lehine çevirmiş ve tekrar isyan etmiştir.⁶³⁴

İbn Hafsûn, Endülüs Emîri Abdullah döneminde de isyana ve yayılmaya devam etmiştir. Bu dönemde İbn Hafsûn, destek arayışına girmiş, öncelikle Kuzey Afrika'dan Ağlebîlerle yakınlaşmaya çalışmıştır. Beklediği desteği bulamayan İbn Hafsûn, bu defa da Abbâsîlerle yakınlaşma içerisine girerek Abbâsî Halifesi adına hutbe okutmayı denemiştir.⁶³⁵ Yine bu dönemde İbn Hafsûn'un Hristiyanlarla ilişki

⁶³¹ İbnü'l-Kûtiyye, *iftitâhi'l-Endelus*, 103.

⁶³² I. Muhammed, İbn Hafsûn'u devletin işine yarayacağını düşünerek affetmiş ve orduda görev vermiştir. İbn Hafsûn, 271/884 yılında Hristiyanlar üzerine yapılan sefere katılmıştır. Bkz. İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/104-106; İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/309.

⁶³³ Müellifi Meçhul, *Ahbâr*, 149; İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/106; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/169.

⁶³⁴ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/117-118; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/169-170.

⁶³⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/173.

içerisine girdiği ve Hristiyan olup, adını Samuel olarak değiştirdiği, kaynaklarda yer almaktadır.⁶³⁶

Zikru bilâdi'l-Endelüs yazarına göre İbn Hafsûn bu girişimlerinin yanında Kuzey Afrika'da etkin hale gelen Fatımîlere yanaşarak bir mektup yazmış ve bağlılık bildirerek destek istemiştir. Fâtımî Halifesi el-Mehdî tarafından, içerisinde ipekten elbise de bulunan hediyelerle birlikte gönderilen mektupta, İsmâîlî mezhebine göre nasıl ezan okutulacağı, namazın nasıl kılınacağı, hutbenin nasıl yapılacağı gibi hususlarda bilgiler verilmiş, İbn Hafsûn da bunları uygulamıştır.⁶³⁷ İbnü'l-Hatîb'e göre ise, Fâtımî Halifesi el-Mehdî tarafından Endülüs'e iki dâî gönderilmiştir.⁶³⁸ Endülüs'e gelen bu dâîlerden biri olduğunu söyleyen Ebû Abdullah el-Esved b. el-Heysen (ö. 900 öncesi), *Kitâbü'l-Münâzarât* isimli eserinde bu olay hakkında şöyle söylemektedir:

“Endülüs'e gitmemizin sebepleri ile birlikte önemli olan, Emevîlere karşı orada ayaklanan kişi ile aramızda geçenler, Müminlerin emîri Ali b. Ebî Tâlib (Allah'ın selamı üzerine olsun), Muhammed (s.a.v.) ve ailesinin üstünlüğü konusunda, o insanlara ve Kurtuba halkına bıraktıklarımızdır.”⁶³⁹

Bu iki dâî ile ilgili İbnü'l-Hatîb *A'mâlü'l-a'lâm* isimli eserinde, Fâtımîler tarafından iki dâînin *hil'at* giyinmiş şekilde Endülüs'e gönderilerek, Ömer b. Hafsûn ile görüşüklerini, onu İsmâîlî mezhebine girerek, itaat etmeye, Emevîlere karşı kan dökmeye teşvik ettiklerini aktarmaktadır. Ömer b. Hafsûn'un yanında bir süre kalan bu iki dâî, Emevîlere karşı yapılan bazı savaflara katılarak destek vermişlerdir. Daha sonra İbn Hafsûn, Fâtımî Halifesi'ne verilmek üzere hazırladığı hediyeler ile onları Kuzey Afrika'ya geri göndermiştir.⁶⁴⁰ Ancak İbn Hafsûn, sadece hareketinin başarıya ulaşması için çabaladığından, belli bir süre sonra Hristiyanlığa geçtiğini ilan etmiş, bu durum Fâtımîlerle de ilişkilerinin kesilmesi ile sonuçlanmıştır. Ömer b. Hafsûn,

⁶³⁶ Fierro bu konuda şüphelerini dile getirirken, Morrow, bunun gerçek olmadığını iddia etmektedir. Bkz. Fierro Bello, “Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafsun”, 247/250; Morrow, *Shi'ism*, 204.

⁶³⁷ Müellifi meğhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, 1/156.

⁶³⁸ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/33; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/173.

⁶³⁹ Morrow, *Shi'ism*, 219; Virgilio Martínez Enamorado, “Fâtimid Ambassadors in Bobastro: Changing Religious and Political Allegiances in the Islamic West”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/2 (01 Ocak 2009), 268.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/33.

III. Abdurrahman döneminde ölmüş, çocukları tarafından devam ettirilen hareket bu dönemde ortadan kaldırılmıştır.

3.7. Muhammed b. Hamdûn b. Simâk el-Endelusî (ö. 300/912 sonrası)

Ebû Abdullah el-Endelusî lakabı ile bilinen Hamdûn'un, aslen Yemenli olan ailesi oradan Şam'a ardından Endülüs'e gelerek, önce Meriyye'ye sonra Becâye'ye gelmiştir.⁶⁴¹ Kaynaklarda Muhammed b. Hamdûn ve Ali b. Hamdûn ismi bazen aynı kişi yerine bazen de iki kardeş olarak geçmektedir.⁶⁴²

İbn Hamdûn, Endülüs'ten Becâye'ye geldikten sonra Sümâte'de ikamet etmeye başlamıştır. Kâdı Nu'mân'ın (ö. 363/974) Şîi olarak aktardığı İbn Hamdûn, Ebû Abdullah eş-Şîi bölgeye geldiği zaman, Ebü'l-Müfettiş ve Ebü'l-Kâsım Verfecûmî ile birlikte, onu karşılayanlar arasında yer almış ve birlikte Kütâme kabilesinin yaşadığı bölgelere giderek İsmâîlî davetin yayılmasına katkı sağlamıştır.⁶⁴³ Martinez Enamorado, İbn Hamdûn'un Endülüs'te bir dönem Fâtımîler adına ayaklanma çıkaran Ömer b. Hafsûn ile Fâtımîler arasında irtibat sağlayanlardan biri olabileceğini söylemektedir.⁶⁴⁴ Ayrıca Ferhat Deşrâvî, İbn Hamdûn'un Endülüs'te İsmâîlîliği yayan bir dâi olabileceği hatta Selîmiye'deki davet merkezi ve Yemen'de ilk İsmâîlî devletini kuran İbn Havşeb ile olan ilişkilerinden dolayı, Abdullah eş-Şîi ile Kütame Berberîleri arasında gerçekleşen toplantıyı organize etmiş olabileceğini söylemektedir.⁶⁴⁵

3.8. İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 298/911)

Ebü'l-Yüsr künyesi ve er-Riyâzî lakabı ile bilinen İbrahim b. Muhammed, Bağdat'ta doğup büyümüş dönemin önemli âlimlerinden fıkıh, hadis gibi ilimleri almasının yanında, Câhız (ö. 255/869), Müberred (ö. 286/900) gibi önemli

⁶⁴¹ Farhat Dachraoui, *Le Califat Fatimide au Maghreb (296-365 H. / 909-975 Jc.): Histoire Politique et Institutions*, çev. Hamadı Sahlı (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 85.

⁶⁴² Muhammed Su'dânî, *Üsrati Benî Hamdûn el-Endelüsiyye ve devrühâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Cezayir: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 19-20.

⁶⁴³ Kâdî, *İftitâhü'd-da've*, 40; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/42.

⁶⁴⁴ Enamorado, "Fâtimid Ambassadors in Bobastro", 287-288.

⁶⁴⁵ Dachraoui, *Le Califat Fatimide*, 85.

ediplerden ders almıştır. Horasan'dan Endülüs'e kadar çok geniş bir coğrafyayı gezmiş olan Ebü'l-Yüsr, Endülüs'e Emîr Muhammed döneminde gelmiştir.⁶⁴⁶

Ahbâru Mecmûa yazarına göre Emir Muhammed, onun gizli amaçları olduğunu anlamış, ancak, bunun ortaya çıkması için ona hürmet göstermeye ve ikram etmeye devam etmiştir. Bu durumun farkına varan Ebü'l-Yüsr Endülüs'ü terk ederek Mısır'a gelmiş ve gizli bir şekilde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu durumu fark eden Ahmet b. Tolunoğlu tarafından hapse atılmıştır. Hapisten kurtulduktan sonra Kayrevan'a gelen Ebü'l-Yüsr, bölgede hüküm süren Ağlebîlerin hükümdarı II. İbrâhim tarafından çok iyi karşılanmış ve Dîvân-ı Resâil'in başına getirilmiştir. Ağlebî hükümdarı II. Abdullah döneminde de aynı göreve devam eden Ebü'l-Yüsr, III. Ziyâdetullah döneminde Beytü'l-Hikme'nin başına getirilmiştir.⁶⁴⁷

Ebü Abdullah eş-Şîf Ağlebîleri yenerek Rakkâde'ye geldiği zaman Ebü'l-Yüsr ile karşılaşmış, Ebü'l-Yüsr ona şiir dinletisi sunmuştur.⁶⁴⁸ Daha sonra eş-Şîf ile yakın temas halinde olan Ebü'l-Yüsr, Midrârîlerin elinde esir bulunan Ubeydullah el-Mehdî'nin kurtarılması için harekete geçen eş-Şîf'ye refakat etmiştir.⁶⁴⁹ Fatımîlerin Ağlebîleri yıkarak bölgede hâkim olmasıyla birlikte halifeliğini ilan eden Ubeydullah el-Mehdî döneminde de itibar görmeye devam eden Ebü'l-Yüsr, onun da yazışmaları ile ilgilenerken vefatına kadar bu göreve devam etmiştir.⁶⁵⁰

Mekkî, Endülüs'te açık bir şekilde ilk görülen Fatımî casusunun Ebü'l-Yüsr olduğunu söylemektedir.⁶⁵¹ Fierro ise Mekkî'nin bu görüşüne tam olarak katılmamakta, onun Emîr Muhammed'i Batı'da Emevî restorasyonuna teşvik etmesinin ajan olması görüşü ile örtüşmediğini ve ayrıca kaynaklarda da geçtiği gibi onun bir servet avcısı olduğunu düşünmektedir.⁶⁵² Morrow ise Ebü'l-Yüsr'ün bu teşvikinin tam olarak bir Fatımî siyaseti olabileceğini Fatımîlerin Endülüs'ü Abbâsîlerle savaşa sokabilmek için böyle bir girişimde bulunabileceğini

⁶⁴⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/147; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/134.

⁶⁴⁷ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmûa*, 146/147; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/162-163; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/134; Mekkî, *Teşeyyü'*, 25/26; Mohamed Mokhtar Labidi, "Al-Shaybânî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (Erişim 23 Ocak 2022).

⁶⁴⁸ Kâdî, *İftitâhü'd-da've*, 69.

⁶⁴⁹ İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/152-153; Mekkî, *Teşeyyü'*, 26.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/147-148; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/163; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/135.

⁶⁵¹ Mekkî, *Teşeyyü'*, 25-26.

⁶⁵² Garcia-Arenal - Bello, "La Heterodoxia", 93-94.

düşünmektedir. Ayrıca Morrow, hem Endülüs hem de Ağlebîlerde görev alan birinin Ubeydullah el-Mehdî tarafından ödüllendirilmesinin servet avcılığı değil, Fâtımî casusu olduğu fikrini desteklediğini düşünmektedir.⁶⁵³ Ebü'l-Yüsr'ün Endülüs Emîri Muhammed ile arasında geçenler ve Endülüs ulemasının ona bakışı da bu görüşü desteklemekte ve makul görünmektedir.

3.9. Muhammed b. Ahmed b. Hârûn el-Bağdâdî (ö. 320/932)

Ebû Ca'fer künyesi ile bilinen ve Endülüs'e Melik Abdullah döneminde geldiği düşünülen Ahmed b. Hârûn, kaynaklarda Ebü'l-Yüsr'den sonra Endülüs'e gönderilen Fâtımî casusu olarak anılmaktadır.⁶⁵⁴

Kâdî Nu'mân'ın verdiği bilgiye göre Ubeydullah el-Mehdî bir istihbarat servisi kurmuş⁶⁵⁵, İbn İzârî'ye göre de Sicilmâsse'de tanıştığı ve en yakın adamlarından biri haline gelen Ebû Ca'fer'i bu servisin başına getirerek onu Endülüs'e göndermiştir.⁶⁵⁶ Dachraoui, kendisine yönelik ayaklanmaların olduğu bir dönemde Ubeydullah el-Mehdî'nin gözünü Endülüs'e çevirdiğini söylemektedir. Ayrıca Dachraoui, Endülüs'ün İbn Hafsûn ve diğer isyanlarla birlikte Melik Abdullah döneminde iyice güçten düşmüş olması, Ebû Ca'fer gibi sadık adamlarından gelen bilgiler ve İbn Hafsûn'un yardım talebi gibi etkenlerin, onun Endülüs'e gözünü dikmesinde etkili olabileceğini söylemektedir.⁶⁵⁷

Ebû Ca'fer, Câhız, İbn Kuteybe ve oğlunun rivayetlerini içeren kitaplarla birlikte Endülüs'e gelmiştir. Endülüs'te verdiği eğitimlerden sonra Kuzey Afrika'ya geçen Ebû Ca'fer, Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî tarafından, Ebü'l-Yüsr'ün vefat etmesinden sonra 298/910 yılında, Kâtiplik görevi, 320/912 yılında da posta işlerinin başına getirilmiştir. Ubeydullah el-Mehdî'den sonra yerine geçen Kâim döneminde de Ebû Ca'fer, aynı göreve devam etmiş yetkileri artırılmış devlette söz sahibi haline gelmiştir.⁶⁵⁸

⁶⁵³ Morrow, *Shi'ism*, 230.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/75.

⁶⁵⁵ Kâdî Nu'mân, *İftitâh*, 303.

⁶⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyân*; Dachraoui, *Le Califat Fatimide*, 186.

⁶⁵⁷ Dachraoui, *Le Califat Fatimide*, 206.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/155; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/62-69; Mekkî, *Teşeyyü'*, 26-27; Garcia-Arenal - Fierro Bello, "La Heterodoxia", 118-119.

3.10. Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn el-Hicârî (ö. 305/917)

İlk dönemde kendisine Şîlik nisbet edilen isimlerden biri olan Muhammed b. Hayyûn el-Hicârî (ö. 305/917), yaklaşık on beş yıl süren ilim yolculuğuna çıkmış Yemen, Mekke, Bağdat, Mısır gibi çok geniş bir alanda hareket ederek ilim meclislerine katılmıştır.⁶⁵⁹ Hadis ve şiir konusunda âlim olarak tanıtılan Hicârî'ye, Muâviye'ye olan tavrı nedeniyle, Şîlik ithamında bulunulmuştur.⁶⁶⁰ Ancak onun bu iddialara cevap vermemesi, Şîlikte önemli bir uygulama olan takiyye'yi akıllara getirmiştir.⁶⁶¹ Fierro'da onu Muâviye'yi hor gören gelenekçi bir Müslüman olarak tanımlamaktadır.⁶⁶²

3.11. Ebü'l-Hayr (ö. 350-366/961-976)

Ebü'l-Hayr, II. Hakem döneminde zındıklık suçlamaları ile yargılanmış ve temyiz hakkı verilmeden, idamına karar verilmiş biridir. İbn Sehl, *Ahkâmü'l-Kübrâ* adlı eserinde, kendisinin hazır bulunduğu bu yargılama ile ilgili bilgileri ve tarafların görüşlerini aktarmaktadır.⁶⁶³ Bu yargılama sonucunda Şî-İsmâîlî görüşlerinde yer aldığı suçlamalar şu şekilde özetlenebilir;

1. Peygamberin (s.a.v.) ashabına küfretmek.
2. Hz. Ali'nin Peygamberliğe Hz. Muhammed'den (s.a.v.) daha layık olduğunu söylemek.
3. Sahabilerden sadece altısının kurtulduğunu söylemek
4. Halifelere karşı isyandan yana olmak.
5. Emevîlerle savaşmanın müşriklerle savaşmakla aynı olduğunu söylemek.
6. II. Hakem'in halifeliğini lanetleyerek, beş bin atlı bir ordusu olsa Medînetü'z-Zehra'yı basarak Fatimî Halifesi el-Mu'iz'in halifeliğini ilan edeceğini söylemek.
7. Şarabın helal olduğunu savunmak

⁶⁵⁹ Huşenî, *Ahbâr*, 148; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/28-29.

⁶⁶⁰ Huşenî, *Ahbâr*, 148-149; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/28-29; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/4.

⁶⁶¹ Mekkî, *Teşeyyü'*, 17.

⁶⁶² Garcia-Arenal - Fierro Bello, "La Heterodoxia", 120.

⁶⁶³ İbn Sehl kitabının "Zındık Ebü'l-Hayr (Allah ona lanet etsin) Meselesi ve Hakkındaki Şahitliklerin Açıklanması" bölümünde bu yargılama hakkında bilgiler vermektedir. Bkz. Ebu'l-Asbağ İsmâ b. Sehl b. Abdullah el-Esedî (ö. 486/1093), *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm el-ma'rûf bi'l-ahkâmi'l-kübrâ*, thk. Nûra Muhammed Abdülazîz et-Tüveycirî, 1995, 2/887.

8. İnsanlara ahirette herhangi bir hüküm ve cezanın olmadığını söylemek.
9. Kur'an ayetlerinin sadece bir kısmının doğru olduğunu diğer kısmının uydurma olduğunu söyleyerek ayetlerle dalga geçmek.
10. Camilerde kılınan beş vakit namaza ve Cuma namazına gitmemek, gidenlere de gitmemeleri için telkinde bulunmak.
11. Mezarlığa gidenlerle dalga geçmek.
12. Meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söylemek.
13. Domuz eti yiyerek Muhammed'in (s.a.v.) dinine uymadığını söylemek.
14. Homoseksüelliği caiz görmek
15. Şefaati inkar etmek.
16. Allah'ı alaya almak.
17. Sünneti küçümsemek.⁶⁶⁴

Bu sayılan maddeler de Şîî unsurlar bulunduğu gibi Şîîlikle alakasız söylemler de bulunmaktadır. Dachraoui, Ebü'l-Hayr'ı Şîî misyoner olarak sunmuş ve Fâtımîlerle ilişkilendirerek ve Endülüs'ün Fâtımîlere olan bakış açısının bu davada net bir şekilde ortaya çıktığını vurgulamıştır.⁶⁶⁵ Fierro ise bu iddaların bir kısmının Şîîlikle alakası olmasına karşın, dinsizlik olarak değerlendirilecek bazı suçlamaları dile getirerek, Şîîlikle alakasız olduğunu düşünmektedir.⁶⁶⁶ Dönemin resmî mezhebinin Mâlikîlik olduğu ve yargılamanın Mâlikî fukahası tarafından yapıldığını da unutmamak gerekir. Endülüs Meliki II. Hakem de bu kararı desteklemiştir. Bu yargılamaya mezhebî yönden bakılmasının yanında, mezhepleri de aşan görüşler bulunduğu açıktır. Yargılama sonucu zındıklık ve mülhidlik çerçevesinde değerlendirilerek verilmiştir.

3.12. İbn Havkal (ö. 378/988 sonrası)

Aslen Nusaybinli olan ünlü coğrafyacı İbn Havkal, çıktığı yolculuklarda Endülüs'e de ticarî amaçla uğramıştır. Ancak Dozy, onun amacının ticaret değil Fatimî casusluğu olduğunu ve Endülüs'ün Fâtımîlerce ele geçirilmesi için halifeyi teşvik ettiğini düşünmektedir.⁶⁶⁷ Dozy'nin bu görüşüne sebep olan şey ise İbn

⁶⁶⁴ Esedî, *Ahkâmî'l-kübrâ*, 2/887-904; Garcia-Arenal - Bello, "La Heterodoxia", 150-152.

⁶⁶⁵ Dachraoui, *Le Califat Fatimide*, 350.

⁶⁶⁶ Garcia-Arenal - Fierro Bello, "La Heterodoxia", 152-154.

⁶⁶⁷ Dozy - Lévi-Provençal, *Histoire des Musulmans*, 125-126.

Havkal'in Endülüs hakkında coğrafî bilgiler vermesinin yanında siyasî ve askerî bilgiler de taşıyarak Endülüs'ün zayıflığı ve alınabilirliği konusunda halifeyi ikna çabasıdır.⁶⁶⁸

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* isimli kitabında Endülüs ile ilgili olarak aşağılayıcı ifadeler de kullanmıştır. Endülüs'le ilgili anlatımında "Halkının küçücük hayallerine, nefislerinin alçaklığına, akıllarının noksanlığına, güç, cesaret, at binicilik, kahramanlık, erkek erkeğe mücadeledeki zayıflıklarına, cesur ve kahramanların karşısında durmak gibi özelliklerinin olmamasına ve Emirülmüminin'in, bu durumları, alınan vergilerin miktarı, nimet ve güzelliklerin konumunu da bilmesine rağmen bu adanın hala, sahiplerinin elinde durması buradaki dönen en enteresan olaylardan biridir."⁶⁶⁹ ifadelerine yer vermesi, Sicilya için de benzeri ifadeler kullanması ancak söz konusu Fatımîler olunca övgü ile bahsetmesi tepkilere neden olmuş ve bu durum İbn Havkal'in bir Fâtımî casusu olabileceği görüşünü güçlendirmiştir. Şevki Dayf da İbn Havkal'in Fâtımî casusu olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁰

3.13. İbn Hânî (ö. 362/973)

Aslen Yemen'in Ezd kabilesine mensup olan İbn Hânî'nin babası III. Abdurrahman döneminde Fâtımîlerin başkenti Mehdiyye'den Endülüs'e gelerek önce Kurtuba daha sonra İşbilye'ye yerleşmiştir.⁶⁷¹ Dachraoui, İbn Hânî'nin babasının, Ubeydullah el-Mehdî tarafından Fatımî casusluğu için Endülüs'e gönderildiğini söylemektedir.⁶⁷² Portillo da İbn Hânî'nin babasının İsmâîlî ajanı olduğunu söylemektedir.⁶⁷³

İbn Hânî Endülüs'te bulunduğu sürece şiirleri ile ün yapmasının yanında, hem Şiflik hem de felsefe ile ilgilenmesi nedeni ile zındıklıkla suçlanarak 347/958 yılında Endülüs'ü terk etmek zorunda kalmıştır. Kuzey Afrika'ya geçtikten sonra İbn Hânî, önce Fatımî komutanı Cevher'e sığınmış daha sonra Zab bölgesini idare eden Ca'fer

⁶⁶⁸ Mekki, *Teşeyyü'*, 28.

⁶⁶⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 108-109.

⁶⁷⁰ Dayf, *Edebi'l Arabî*, 9/352.

⁶⁷¹ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/295-296; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/186.

⁶⁷² Farhat Dachraoui, "İbn Hânî'al-Andalusî", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (Erişim 30 Ocak 2022).

⁶⁷³ del Riquelme, *Historia de los saharauis*, 86-87.

b. Ali b. Hamdûn ve kardeşi Yahyâ'nın yanlarında kalmaya başlamıştır. Emevîler aleyhine yazdığı şiirlerle ismini duyurmayı başaran İbn Hânî, Fâtımî Halifesi Muiz'in dikkatini çekmiş ve onu saray şairi olarak himayesine almıştır.⁶⁷⁴ Vefatına kadar bu göreve devam eden ve yazdığı şiirlerle İsmâîlîliğin yayılmasına katkı sağlayan İbn Hânî, Halife Muiz'in yanından ayrılmamış hatta onunla birlikte Sebte'nin alınışında hazır bulunmuştur. Mısır'ın Fâtımîler tarafından ele geçirilmesinden sonra İbn Hânî Muiz ile birlikte oraya gitmiş, daha sonra ailesini getirmek üzere gittiği Kuzey Afrika yolunda suikasta uğrayarak öldürülmüştür.⁶⁷⁵

Bu isimlere ek olarak İbn Meserre'nin adını burada zikretmek gerekir. Sâid el-Endelûsî (ö. 462/1070), Empedokles ve takipçilerinin felsefesinden bahsederken, daha çok rumuzlu ifadeler kullandıklarını söyleyerek, Batınîlerden bir grubun bunlardan olduğunu söylemiştir. Bu sözlerinden sonra İbn Meserre'yi Bâtınî olarak takdim eden Sâid el-Endelûsî, onun Allah'ın sıfatlarını bir kabul ettiğini, Ebû'Huzeyl el-Allâf'ın aynı görüşte olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁶ İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) de İbn Meserre'den Bâtınî olarak bahsederek, Empedokles felsefesine uygun görüşlerinden dolayı zındıklıkla itham edildiğinden bahsetmektedir.⁶⁷⁷ Dozy ve Şevki Dayf İbn Meserre'nin babasının gizli Fâtımî dâisi olabileceğini söylemektedirler.⁶⁷⁸ Ziriklî, İbn Meserre'yi tanıtırken İsmâîlî dâisi tabirini kullanmaktadır.⁶⁷⁹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Kanûnu't-tevîl* isimli eserini tahkik eden Muhammed es-Süleymânî ise va'd vaîd görüşünü, hadisleri tahrif eden bir te'vîl yaptığını ve şefaât ile ilgili hadisleri yerdüğünü söyleyerek hem Mu'tezîli hem Bâtınî-İsmâîlî olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/296; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/186; Safedî, *el-Vâfi*, 1/260; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab*, 4/329-330; M. Faruk Toprak, "İbn Hânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/27-29.

⁶⁷⁵ del Riquelme, *Historia de los saharauis*, 87; Toprak, "İbn Hânî", 20/27-29.

⁶⁷⁶ Endelûsî, *Tabakât*, 21-22.

⁶⁷⁷ Kıftî, *İhbâr*, 19-20.

⁶⁷⁸ Dozy - Lévi-Provençal, *Histoire des Musulmans*, 127; Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/54.

⁶⁷⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/223.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 49-50.

4. Endülüs'te Şîî Kökenli Yönetim: Hammûdîler (406-450/1016-1057)

Soyu İdrîsîler kanalı ile Hz. Hasan'a dayanan Ali b. Hammûd, İdrîsîler yıkıldıktan sonra Endülüs'e gelmiştir.⁶⁸¹ Ali b. Hammûd'un ailesi, uzun süre Kuzey Afrika'da Berberîler arasında yaşadığı için Berberîleşmişlerdi. Bu sebeple Ali b. Hammûd, aslî dili olan Arapçayı düzgün bir şekilde konuşamıyordu.⁶⁸² Ali b. Hammûd'un bu durumu, çevresine Berberîleri toplamasını kolaylaştırmıştır. İbn Haldûn Hammûdîlerin hem İdrîsîlerden dolayı Şîîlik, hem de Kuzey Afrika'da Berberîlerle yaşamalarından dolayı Berberî taassubu ile hareket ettiklerini söylemektedir.⁶⁸³ Ali b. Hammûd'un Berberî-Hâricî olan Birzâlîlerin reisi Süleyman el-Birzâlî ile bir araya gelerek antlaşmasını, İbn Hayyân tuhaf bir ittifak olarak nitelemektedir. Bu konuşmada Ali b. Hammûd'un Şîîliği de mevzu bahis olmuştur.⁶⁸⁴

Ali b. Hammûd, Kurtuba'yı ele geçirdikten sonra, Nâsır Lidînillâh lakabını alarak kendisini "Emîrü'l-mü'minîn" ilan etmiştir. Ali b. Hammûd iktidara geldikten sonra ilk başlarda, kapılarını sonuna kadar açmış, gelen herkesle görüşmüş, adil olmaya çalışmıştır. Onun bu tavrı halk tarafından güzel karşılanmıştır. Ancak daha sonra farklı grupların girişimleri onu baskıcı bir siyaset izlemeye zorlamış ve halkın istemediği biri haline gelmiştir.⁶⁸⁵

Ali b. Hammûd'un yönetimi ele geçirdikten sonra ılımlı tutum sergilemesi, halkın dînî anlayışına müdahale etmemesi, Mâlikîliğe uygun hareket eden bir siyaset takip etmesi, Şîî bir yönetim yerine Emevîlerin mirası üzerine oturmak istemesi, pasivize olmuş bir Şîî olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.⁶⁸⁶ Bu siyasetin bir sonucu da Şîîlik açısından olumlu bir atmosfer oluşması ile Şîî edebiyatçıların rahat bir şekilde ortaya çıkmış olmalarıdır. Bunlardan en önemlilerinden biri ve kaynaklarda Şîî olarak verilen Ubâde b. Mâ'es-Semâ (ö. 422/1031), Ali b.

⁶⁸¹ Humeydî, *Cezve*, 19-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/615; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 41.

⁶⁸² Dozy, *Spanish Islam*, 563.

⁶⁸³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/195-196.

⁶⁸⁴ Şenterînî, *ez-Zehîra*, 1/38; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/122.

⁶⁸⁵ Şenterînî, *ez-Zehîra*, 1/97-100.

⁶⁸⁶ David J. Wasserstein, *The caliphate in the West: an Islamic political institution in the Iberian peninsula* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 50-51; Mekkî, *Teşeyyü'*, 48-49.

Hammud'a yazdığı bir şiirinde şu ifadeleri kullanması bölgedeki Şîî anlayışın belirgin hale geldiğini göstermektedir⁶⁸⁷;

“Miras aldığınızı, Doğu'da atanız Ali başlatmıştı

Şimdi Batı'da adaşı başlatıyor

Onu saygı ile selamlayın

Onun imparatorluğu ilahidir.”⁶⁸⁸

Şair Ebû Âmir İbn Şüheyd'in (ö. 426/1035) yazmış olduğu mısralarda, “Önce Berberîleştiler sonra Mağribîleştiler sonra Mısırlılaştılar”⁶⁸⁹ diyerek Hammûdîlerin Şîî olmasını eleştirmesi ve siyasî bazı sebepler, onun bir süre hapsedilmesine sebep olmuştur.⁶⁹⁰ Hammûdîlerin Kurtuba'ya gelmesine kadar Şîî olarak bilinmeyen a'mâ şâir, İbnü'l-Hannât (ö. 437/1045) şiirleri ile Hammûdîlere destek vermiş, Şîî içerikli şiirler yazmıştır. İbnü'l-Hannât, Hammûdîlerin Kurtuba'dan çıkarılmasından sonra daha fazla tutunamayarak, o da Hammûdîlerin peşinden Cezîretü'l-Hadrâ'ya gitmiştir.⁶⁹¹

Hammûdîlerin Şîîliği ile alakalı kaynaklarda verilen bilgilerde, Ali b. Hammûd'dan sonra Kurtuba'da tahta oturan Kâsım b. Hammûd'un, Şîî ilkelere bağlı olduğu, ancak bunu açık bir şekilde ortaya koymadığı ve insanlara bu mezhep üzerinden baskı yapmadığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁹²

Şâir Ebû Muhammed Ğânim (ö. 490/1097) yazdığı bir nesirden sonra Hammûdîlerin Kurtuba'dan atılmasından sonra Mâleka'da hüküm süren, Hammûdî İdrîs el-Âlî Billâh (ö. 448/1056) için şu ifadeleri kullanmaktadır;

“Hidayeti veren yüce Allah, Muhammed (s.a.v.) ümmetini başıboş bırakmayarak, işlerini üstlenen, babadan oğula miras olan, zamandan bir diğer zamana ulaşan, birleştikleri adil bir Hâşîmi imam, Fâtımî kral, Alevî torun İdrîs b.

⁶⁸⁷ Morrow, *Shi'ism*, 1/181.

⁶⁸⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/484.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 2/98.

⁶⁹⁰ Dayf, *Edebi'l Arabî*, 8/450.

⁶⁹¹ Mağribî, *el-Muğrib*, 1/121-122; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/483; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/149.

⁶⁹² İbn Hazm, *Resâil*, 2/200; Humeydî, *Cezve*, 22; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 46; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/349.

Yahyâ b. Ali b. Hammûd b. Ali b. Ebî Talib'e izin verinceye kadar birliklerini sağladı.”⁶⁹³

Hammûdîlerin sikkeleri üzerinde araştırma yapan Ariza Armada, onların, Endülüs'te Şifliklerini açığa vurmak yerine gizli yöntemlerle bunu yaptıklarını iddia etmektedir. Ayrıca yazar, Hammûdîlerin kullandıkları lakapların, dönemin edebiyatçıların ifadelerinin ve özellikle döneme ait bulunan sikkeler üzerinde kullanılan sembollerin, bu durumu ortaya koyduğunu söylemektedir. Hammûdîler Dönemi sikkeleri ile ilgili olarak, Ali b. Hammûd dönemine ait olan sikkelerdeki, balık figürünün Hz. Mûsâ, Hz. Ali veya el-Kâdir'i temsilen koyulmuş olabileceğini düşünmektedir. Yine aynı sikkede kullanılan çoğalan yıldızlar simgelerinin Şifliğin kaynağı ehl-i beyte gönderme olabileceğini düşünen yazar, Ali b. Hammûd'un oğlu Yahyâ'nın sikkelere eklediği şekillerden, Oktogram (sekiz köşeli yıldız) sembolünün “Rubu'l-hizb” anlamına geldiği bununda Peygamber soyundan gelen Hammûdîler tarafından “Tanrı Ordusu” kavramına gönderme olarak kullanıldığını düşünmektedir. Armada, Yahyâ'nın oğlu İdrîs'in sikkelere eklediği “Süleyman Mührü” olarak bilinen Heksagram'ın (altı köşeli yıldız) Şifiler açısından önemli bir vurgu olduğunu söylemektedir.⁶⁹⁴

C. MU'TEZİLE

Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd isimleri etrafında oluşup şekillenen ve etkili bir fırka haline gelen Mu'tezile'nin oluşumunda dînî, siyâsî, felsefî pek çok unsur etkili olmuştur. Tevhid ve adalet merkezli görüşleri ile oluşmaya başlayan Mu'tezile, Basra'da ortaya çıktıktan sonra birçok bölgeye taşınmıştır.⁶⁹⁵ Elbette Mu'tezile'nin taşındığı bölgeler arasında öncelikle Kuzey Afrika'da yer almış ve bu fikirlerin Endülüs'e ulaşması fazla gecikmemiştir. Endülüs'te Mu'tezile'nin daha çok Bağdat ekolü etkili olmuş, bu anlamda yazılan eserler Endülüs'e taşınarak bölgede tanınması sağlanmıştır.

⁶⁹³ Şenterîni, *ez-Zehîra*, 2/861.

⁶⁹⁴ Almudena Ariza Armada, “The Hammûdid Caliphate: A New Look through the Lens of Numismatics”, *Al-Usur al-Wusta* 26/1 (15 Kasım 2018), 169-200.

⁶⁹⁵ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/391-401.

1. Mu'tezile'nin Endülüs'e Taşınması

Mu'tezile'nin Endülüs'e taşınmasında Doğu'ya yapılan ilim ve hac yolculukları etkili olmuştur. Ancak Endülüs açısından merkezî bir konumu olan Mâlikîliğin farklı mezheplere ve anlayışlara olan tavrı, Mu'tezile taraftarlarını da etkilemiştir. Bu durum Mu'tezile'nin bölgede yasaklı hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Mâlikîliğin bu tür baskılarına rağmen Mu'tezile az da olsa Endülüs düşünce dünyasında kendisine yer bulabilmiştir. Mu'tezile'nin bölgeye gelişinde Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) öğrencilerinden olan ve Kuzey Afrika'da faaliyet gösteren Abdullah b. el-Haris'in etkisinin olması muhtemeldir.⁶⁹⁶ Mu'tezile'nin fikirlerini savunan isimler bölgede büyük tepki toplamış, bu görüşleri paylaşanlar zındıklık suçlamaları ile karşılaşmış ve Mâlikî fukaha tarafından Mu'tezili fikirler ihtiva eden kitaplar yakılmıştır.⁶⁹⁷

2. Mu'tezile'nin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. Ferc b. Selâm (ö. 255/869 sonrası)

Ebû Bekir künyesi ile bilinen Ferc b. selâm Kurtuba halkındandır. Ferc, edebiyat ve ahbâr ilimlerinde bilgili olmasının yanında Endülüs'te tıp ve eczacılık konusunda da öne çıkan isimlerden biri olmuştur. Doğu'ya yaptığı ilim yolculukları sırasında Irak'a da uğramış burada meşhur Mu'tezilî Câhız ile karşılaşmış ve onun derslerine katılmıştır. Ferc, Endülüs'e dönerken Câhız'ın *Kitâbü'l-beyân ve't-tebyîn* ile diğer bazı kitaplarını yanında getirerek Câhız'ın ve Mu'tezilenin fikirlerinin Endülüs'te tanınmasına katkı sağlamıştır.⁶⁹⁸

İlk dönem Mu'tezile'nin yayılmasında etkili olan Şîlik yönü ağır bastığı için Şîlik bölümünde ele alacağımız isimlerden biri de Ebû Ca'fer'dir. Ebû Ca'fer'de Câhız ve İbn Kuteybe'nin bazı kitap ve risalelerini Endülüs'e taşıyarak Mu'tezilenin bölgede tanınmasını sağlamıştır.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Muharrem Akoğlu, "İbn Hazm'ın Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", *Bilimname: Düşünce Platformu Dergisi* 4/10 (Ocak 2006), 63-92.

⁶⁹⁷ Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", 75-118.

⁶⁹⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/393; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 4/132; Miguel Asín Palacios, *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*, çev. E.H. Douglas, H.W. Yoder (Leiden: E. J. Brill, 1978).

⁶⁹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/155; İbn İzârî, *el-Beyân*, 1/62-69.

2.2. Abdü'l-A'lâ b. Vehb (ö. 261/874)

Ebû Vehb künyesi ile bilinen Abdü'l-A'lâ, Kurtubalı olup soyu Kureyş'e dayanmaktadır. Endülüs'te Yahyâ b. Yahyâ'dan ders almıştır. Doğu'ya yaptığı ilim yolculuklarında Medîne'de Mutarrif b. Abdullah'tan, Mısır'da Esbağ b. Ferec'ten, Kuzey Afrika'da Sahnûn b. Saîd'den ders almıştır. İlim yolculuğundan sonra Kurtuba'ya dönen Abdü'l-A'lâ, II. Abdurrahman döneminde müşâvere heyetine seçilmiş ve bu süre zarfında diğer şûrâ üyeleri ile çekişmeli bir görev geçirmiştir. Ruhun yok oluşu ile alakalı görüşü ile Mu'tezile'nin görüşlerini paylaşmıştır. Kaynaklarda Mu'tezile'nin kitaplarını okuduğu, kader konusuna girdiği ve kelâmcıların yöntemi ile tartışmalar yaptığına dair bilgiler bulunması onun Endülüs'te Mu'tezile ile ilişkili ilk isimlerden biri olarak bilinmesini sağlamıştır.⁷⁰⁰

2.3. Halîl b. Abdülmelik (ö. 9. yy. ikinci yarısı)

Kurtuba halkından olan Halîl b. Abdülmelik, el-Ğafle, el-Fadle sıfatları ile bilinmektedir. Halîl, Doğu'ya yaptığı ilim yolculuklarında Bağdat'ta Mu'tezile önderlerinden Amr b. Fâid'in takipçilerinden biri olan Hasan b. Eb'il Hasan'ın tefsirini ve Mu'tezilî tefsir metodunu alarak Endülüs'e taşımıştır. Öğrendiği bu metodolojiyi uygulamaya koyularak istitâ'a konusundaki görüşünü ortaya koymuştur. Onun bu şekilde Mu'tezilî fikirleri yaymaya başlaması tepkileri üzerine çekmiş, ilk olarak arkadaşı Muhammed b. Vaddâh onunla ilişkisini kesmiştir. Halîl, öldükten sonra Mâlikî ulema toplanarak onun evine gitmişler ve tüm kitaplarını toplayarak yakmışlardır.⁷⁰¹

Bakî b. Mahled, Halîl el-Ğafle'nin Mu'tezile ile ilgili durumunu tespit etmek amacı ile ona dört soru sormuştur. Bâkî'nin "Mîzân hakkında ne dersin?" sorusuna Halîl, "Mîzân Allah'ın adaletidir. Bu nedenle iki kefesi olmasını kabul etmeyiz" şeklinde cevap vermiştir. Bakî'nin "Sırât hakkında ne dersin?" sorusuna Halîl, "Yoldur, kim istikâmet üzere olursa kurtulur" cevabını vermiştir. Bakî'nin "Kur'an nedir?" (yaratılıp yaratılmadığı) sorusuna Halîl, mahlûk der gibi, sözü geveleyerek net bir cevap vermemiştir. Bakî'nin "Kader konusunda ne dersin?" sorusuna Halîl,

⁷⁰⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/323-325; Humeydî, *Cezve*, 290; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/245-246; Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, 93.

⁷⁰¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/165.

“İyilik Allah’tan, şer insandandır.” diyerek cevap vermiştir. Bu cevaplar üzerine Bakî “Vallâhi bana kalsa kanını dökerdim. Kalk ve meclisimizi terk et” diyerek tepkisini ortaya koymuştur.⁷⁰²

Halîl, İbn Meserre ile arkadaşlık etmiş sohbetlerinde bulunmuş, onun görüşlerinin kayda geçirilmesinde görev almıştır. Halîl’in ölümünden sonra onun görüşleri ışığında Mu’tezîlî görüşleri öğrencisi Yahyâ b. Semîne yaymaya devam etmiştir.⁷⁰³

2.4. Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz b. Ubbâ (ö. 259/873 sonrası)

Kurtuba halkından olan ve Kurtuba Camisi’nde müftülük görevi yapmış olan Abdullah, Fıkıh konusunda âlim olarak bilinmektedir. Abdullah, 259/873 yılında fıkıh dersi verdiği, kaynaklarda yer almaktadır. Abdullah kader konusunda tartışmalar yapmış, Mu’tezîle’nin özgür irade konusundaki görüşlerini ateşli bir şekilde savunmuştur.⁷⁰⁴

2.5. Yahyâ b. Yahyâ İbn Semîne (ö. 315/927)

Kurtuba halkından olan ve Ebû Bekir künyesi ile bilinen İbn Semîne, edebiyat, tarih, İslam hukuku, resmî belge yazımı gibi pek çok alanda ehil olmasının yanında şiir, astroloji, tıp ve kelâm ilimlerinde üst düzeyde ilim sahibi olarak bilinmektedir. İbn Semîne, Doğu’ya ilim yolculuğuna çıkarak delîl ve kelâmî mezheplerle alakalı kitapları incelemeye almıştır, Endülüs’e döndükten sonra Halîl el-Ğafle’nin sıkı bir takipçisi olan, Mu’tezîlî Kur’an tefsiri ve istitaâ görüşünü geliştiren İbn Semîne, gut hastalığına yakalanarak eve kapanmak zorunda kalmış ve Mu’tezîlî görüşlerini evinden aktarmaya devam etmiştir.⁷⁰⁵

2.6. Muhammed b. Meserre (ö. 319/931)

Kurtuba’da 269/883 yılında doğmuş olan İbn Meserre, Endülüs düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir. Eğitiminin büyük bir kısmını Endülüs’te almış olan İbn Meserre, kendisi de bir eğitimci olan babası Abdullah, Muhammed b.

⁷⁰² İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, 1/165.

⁷⁰³ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, 1/165; İbn Hazm, *Resâil*, 2/186; İbnü’l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/251.

⁷⁰⁴ Huşenî, *Ahbâr*, 216; İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, 1/252; Palacios, *Ibn Masarra*, 154.

⁷⁰⁵ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, 2/185; İbn Hazm, *Resâil*, 2/186; Ömerî, *Mesâlik*, 9/253; Ziriklî, *el-A’lâm*, 8/176; Palacios, *Ibn Masarra*, 154.

Vaddah (ö. 287/900) ve Abdüsselam el-Huşenî'den (ö. 286/899) eğitim almıştır.⁷⁰⁶ İbn Meserre'nin Mu'tezilî fikirlerinde, Mutezile'nin merkezi olan Basra'da eğitim alan babası Abdullah, tasavvûfî görüşlerinde Muhammed b. Vaddah, felsefî görüşlerinde ise Empedokles düşüncesi etkili olmuştur.⁷⁰⁷

Düşünce sistemini ağırlıklı olarak Mu'tezile, tasavvuf ve felsefe üzerine bina eden İbn Meserre, Kurtuba'da bir dağda tekke kurarak çevresinde toplananlarla birlikte gizlilik prensibi içerisinde, fikirlerini olgunlaştırmaya ve yaymaya başlamıştır. Dağda yaşaması sebebiyle "Cebelî" lakabını almıştır.⁷⁰⁸ Ortaya attığı bazı görüşleri nedeniyle dikkatleri üzerine çeken İbn Meserre, zındıklıkla suçlanmış ve siyasî olarak baskı altına alınmıştır. Bu durumdan bunalan İbn Meserre hem hac hem de ilim yolculuğuna çıkarak önce Kayravan'da bir süre kalarak burada ilim halkalarına katılmıştır. Oradan Hicaz bölgesine giden İbn Meserre, burada Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) öğrencisi Ebû Saîd İbnü'l-Arabî'nin (ö. 341/952) meclisine katılmıştır. Ebû Saîd İbnü'l-Arabî'nin İbn Meserre'yi eleştiren bir kitap yazdığı kaynaklarda yer almaktadır. İbn Meserre Hicaz bölgesinin dışına da yolculuk yapmış, özellikle Mu'tezile'nin merkezlerinden olan Irak'a giderek, Mu'tezilî fikirlerini burada olgunlaştırmıştır. III. Abdurrahman döneminde çıktığı yolculuktan dönen İbn Meserre, faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmeye başlamıştır.⁷⁰⁹

İbn Meserre'nin ortaya koymaya çalıştığı doktrin, yazdığı kitaplardan sadece *Kitâbü'l-hurûf* ve *Kitâbü't-tebsira*'nın günümüzde yeni ortaya çıkması nedeniyle kendisi hakkında bilgi veren eserlerden derlenmeye çalışılmıştır. Ancak kaynaklardan anlaşıldığı kadarı ile kendi döneminde de onunla ilgili farklı yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. İbn Meserre'yi destekleyenler olduğu gibi zındıklık ve sapkınlıkla suçlayanlarda olmuştur.⁷¹⁰ İbn Meserre'nin görüşlerini destekleyerek, onun büyük bir mertebede olduğuna inanlar arasında Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* isimli eserinde "Bize tarikat

⁷⁰⁶ İbn Meserre'nin ilk dönem eğitim hayatı ile ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/41; Endelûsî, *Tabakât*, 21; Kiftî, *İhbâr*, 19.

⁷⁰⁷ Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/188-193.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/233; Palacios, *Ibn Masarra*, 39.

⁷⁰⁹ İbn Meserre'nin rihleleri ve eğitim aldığı isimlerle ilgili bilgiler için krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/41; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/590; Palacios, *Ibn Masarra*, 34-42; Çağrı, "İbn Meserre".

⁷¹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/41; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/151.

ehlinin ilim, hal ve keşif bakımından en büyüklerinden İbn Meserre el-Cebelî rivayet etmiştir”⁷¹¹ diyerek ona karşı bakış açısını ortaya koymaktadır. İbn Meserre’ye karşı çıkarak hakkında reddiye yazanlar da vardır.⁷¹²

Asin Palacios, İbn Meserre’nin Peygamberliğin kazanımla elde edilebileceği görüşünü, mehdîlik kavramı ile ilişkilendirerek, İsmâîlîlikle bağlantı kurmaya çalışmıştır.⁷¹³ Ayrıca Palacios, İbn Meserre’nin farklı düşünce sistemlerini yansıtan görüşlerine değinerek onun, İnsanın mutlak özgürlüğü ve Kuran’ın yaratılmışlığı görüşlerine dayanarak Mu’tezîlî, peygamberlikle ilgili görüşlerinden dolayı Şîî, nefis tezkiyesi ve bunun pratik uygulamaları konusunda sûfî olarak değerlendirilebileceğini söylemektedir.⁷¹⁴

Akoğlu ise İbn Meserre’nin Mu’tezîle’ye nispetini değerlendirmiş ve eldeki verilerin onun bu mezhebe aidiyetini destelediğini vurgulamıştır. Özellikle Mu’tezîle’nin beş esası üzerinden konuyu ele alan Akoğlu, İbn Meserre’nin sadece *İstitaat* ve *el-Va’d* görüşlerinde bu mezheple aynı düşündüğünü, *Kader* konusunda ise İbn Hazm’ın zorlama çıkarımlarla onu Mu’tezîlî saymaya çalıştığını söylemektedir. Yazar bu çıkarımların sonucunda İbn Meserre’nin Mu’tezîle’nin beş esasının tümünü kabul etmediğini söylemekte ve bu iddiaların doğru olmadığını savunmaktadır.⁷¹⁵ Mâlikîliğin diğer mezheplere olan tutumu dikkate alındığında bu görüşün ihtimal dâhilinde olduğu düşünülebilir.

Burada Fatımîlerin desteği ile Endülüs’te mehdîlik iddiasında bulunan İbnü’l-Kıt’ın, İbn Meserre’den etkilendiğini söylemek gerekir. Joaquin del Riquelme, İbn Meserre’yi Bâtîni İsmâîlîlikle uyumlu olarak tanımlamaktadır.⁷¹⁶ Michael Ebstein, İbn Meserrenin dinî metinleri değerlendirirken giriştiği batınî te’vil metodunun

⁷¹¹ Muhyiddîn İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1999), 1/226.

⁷¹² Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 7/39; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 44; Nübâhî, *Kudâti’l-Endelus*, 78.

⁷¹³ Palacios, *Ibn Masarra*, 91.

⁷¹⁴ Palacios, *Ibn Masarra*, 93-94.

⁷¹⁵ Muharrem Akoğlu, “Endülüslü Sufî Muhammed b. Meserre’nin Mutezile’ye Nispeti Meselesi”, *Bilimname Düşünce Platformu Dergisi* 9 (Mart 2005), 55-73.

⁷¹⁶ del Riquelme, *Historia de los saharauis*, 86-87.

İsmâîlîliği çağrıştırdığını ve bu yüzden Endülüs Emevîlerinin Fatımîlere karşı sert tutumlarından nasibini aldığını ifade etmektedir.⁷¹⁷

İbn Meserre'nin 319/931 yılındaki vefatından sonra onun görüşleri öğrencileri tarafından devam ettirilmiş ve Endülüs'te adından söz ettiren felsefe ve kelâm merkezli bir fırkaya dönüşmüştür. İbn Meserre ile ilgili sapıklık ve zındıklık suçlamaları bu fırka etrafında toplananlara da yöneltilmiştir.

Bu fırkanın İbn Meserre'den itibaren kendi içinde bir gizlilik durumu bulunduğu, belli bir seviyeye gelmeyenlere gizli bilgilerini vermedikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. İbn Hayyân, İbn Meserre ve takipçilerinden bahsederken, görünüşte zühd ve takva ile insanları kendilerine bağladıklarını, sinsice insanların akıllarına ve kalplerine girdiklerini ve belli bir seviyeye gelmeyenlere gizli bilgilerini açmadıklarını söylemektedir.⁷¹⁸

Meseriyye fırkasına mensup olan, Halîl b. Abdülmelik (ö. 322/934)⁷¹⁹, Ahmed b. Ferc (ö. 344/955)⁷²⁰, Muhammed b. Müferrec el-Meâfirî (ö. 371/981)⁷²¹, Ebân b. Osman eş-Şezûnî (ö. 376/986)⁷²², Ahmed b. Velîd el-Ensârî (ö. 376/986)⁷²³, Muhammed b. Ahmed b. Hamdûn (ö. 380/991), Muhammed b. Abdullah el-Kaysî (ö. 382/993)⁷²⁴, Abdülaziz b. Hakem (ö. 387/997)⁷²⁵, Ezhâ b. Saîd (ö. ?)⁷²⁶, Abdülvehhâb b. Münzîr (ö. 436/1044)⁷²⁷, Tarîf er-Rûtî (ö. ?) gibi isimler kaynaklarda yer almaktadır.⁷²⁸

2.7. Mûsâ b. Hudayr (ö. 320/932)

Kurtuba'lı olan Musâ b. Hudayr, Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye'nin mevlâsıdır. Ebü'l-Esbağ lakabı ile bilinen Mûsâ, Endülüs'ün üst düzey ailelerinden

⁷¹⁷ Michael Ebstein, *Mysticism and Philosophy in Al-Andalus: Ibn Masarra, Ibn al-'Arabî and the Ismâ'îlî Tradition* (Brill, 2013), 9.

⁷¹⁸ İnân, *Devletü'l-İslam*, 1/431-432.

⁷¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/251.

⁷²⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/53.

⁷²¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/84.

⁷²² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/31.

⁷²³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/66.

⁷²⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/95-98.

⁷²⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/322.

⁷²⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/173.

⁷²⁷ İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 361.

⁷²⁸ Palacios, *Ibn Masarra*, 97; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, 331.

birisi olan Benî Hudayr'a mensuptur. Genelde yönetici sınıfı olan bu ailenin önemli bireylerinden birisi olması, onun III. Abdurrahman zamanında 309/921 yılında haciplik makamına getirilmesinde etkisi olmuştur. Edîp ve şair özellikleri de bulunan Mûsâ, muhtemelen hem devletteki konumu hem de ailevî üstünlüğü nedeni ile Mu'tezilî fikirlerini açıkça söylemekten çekinmemiştir. Kaynaklarda hem kendisi hem de kardeşi Ahmed için "Mu'tezile dâîsi" ifadeleri yer almaktadır.⁷²⁹ III. Abdurrahman'ın bu duruma sessiz kalması mezhebî anlamda ılımlı bir politika izlediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.8. Ahmed b. Muhammed b. Hudayr (ö. 327/939)

Kurtubalı olan Ahmed b. Hudayr, Ebû Amr künyesi ile bilinmektedir ve Mûsâ b. Hudayr'ın kardeşidir. İbn Vaddâh ve Abdullah b. Meserre gibi dömin önemli âlimlerinden eğitim almıştır. O da abisi gibi yüksek mevkilere gelerek, III. Abdurrahman döneminde Ahkâmü'l-mezâlim ve maliyeden sorumlu vezir olarak görev yapmıştır. Ahmed b. Hudayr Mu'tezile'ye mensup olarak zikredilmekte ve bu mensubiyetini gizlememektedir.⁷³⁰ Ayrıca Münzir b. Saîd ile aralarında geçen yazışmalarda Allah'ın sıfatları ile alakalı olarak "Allah âkildir" demesi ve Mu'tezile gibi düşündüğünü ortaya koymması, İbn Hazm tarafından *el-Fasl* kitabında "Mu'tezilenin Rezilliklerinin Açıklanması" bölümünde konu edinilmiştir.⁷³¹

Bu isimlerin dışında Muhammed b. Ebî Bürde, İbn Lübâbe, Münzir b. Saîd, gibi isimler Mu'tezile ile ilişkili olarak verilebilir.

3. Muvahhidlerin Mu'tezilî Görüşleri

Endülüs'te 1147-1229 yılları arasında hüküm süren Kuzey Afrika merkezli Muvahhidlerin dînî kökenine bakıldığı zaman birçok mezhepten renkler görmek mümkündür. Muvahhidlerin kurucusu İbn Tûmert, yeni bir doktrin ortaya koyarken, fikhî merkezi, Mâlikî ve Zâhirî mezheplerinden, itkadi merkezi, Eş'arî ve Mu'tezile

⁷²⁹ Ebû Abdullah Muhammed et-Tabib İbnü'l-Kettanî, *et-Teşbihât min eş'ari ehli'l-Endelüs*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru's-Şürûk, 1981), 298-299; İbn Hazm, *Resâil*, 2/186; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/170; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/176; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/327.

⁷³⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/49; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/176; Abbâs, *Edebi'l-Endelüsî*, 311.

⁷³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/153.

mezheplerinden, imâmet ve mehdîlik görüşlerini Şiâ'dan, bazı siyasî görüşlerini de Hâricîlikten alarak oluşturmuştur.⁷³²

İbn Tûmert'in Mu'tezîle'nin temel esaslarından biri olan tevhid konusuna vurgusu, Allah'ın sıfatları konusunda teşbîh ve teccîme gitmenin yanlış olduğunu vurgulaması ve davasının ismini Muvahhidler olarak koyması, Mu'tezîle ile ilişkilendirilmiştir.⁷³³ Goldziher'e göre İbn Tûmert, geleneksel iman anlayışına karşı çıkarak, Allah'ın varlığının akli delillerle bilinmesinin zorunlu olduğu ve aksi durumda olanların kâfir olarak görülüp savaşılmaması gerektiği fikrinde olan Mu'tezîle'den etkilendiği için, Kuzey Afrika'ya kılıç ile giriş yapmıştır.⁷³⁴

İbn Tûmert, *teklîf-i mâ lâ yutâk* konusunda, Eş'arîlerin bir kısmı, Maturîdîler ve Mu'tezîle ile aynı görüşü paylaşarak, bu konuda olumsuz bir bakış açısı sergilemiştir.⁷³⁵ İbn Tûmert'in davasının temel prensiplerinden biri de Mu'tezîle'nin beş temel esası içerisinde yer alan *emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* düşüncesidir. İbn Tûmert bu düşüncenin bir gereği olarak, şarap kaplarını dökme, müzik aletlerini kırma, peçe takmayan kadınlara müdahale gibi, kendince yanlış olarak gördüğü birçok duruma, direkt olarak müdahale etmiş, sapkınlıkla suçladığı rakibi olan Murâbitlara da meydan okumuştur. Onun bu çıkışı, geniş halk kitleleri tarafından desteklenmiş, davasının siyasî bir harekete dönüşmesini sağlamış, kötülüğe engel olarak, dünyayı adaletle doldurma misyonu olan mehdîlik düşüncesine de zemin hazırlamıştır.⁷³⁶

İbn Tûmert, İman-amel konusunda Mâlikî, Şâfi, Hanbelî ve Mu'tezîle mezheplerine yakın bir konum belirleyerek, imanı kalp ile tasdik dil ile ikrar azalarla

⁷³² Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *el-Kabes fî şerhi Muvattâi Mâlik bin Enes*, thk. Muhammed Abdullah Veled Kerîm (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 1/21; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/380-381; Abdullah Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017), 2069-2101.

⁷³³ İbn Tûmert'in Mu'tezîle ile bağlantılı görüşleri için bkz. İbn Tûmert - Goldziher, *Le livre*, 230-239; İnân, *Devletü'l-İslam*, 3/199; Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", 2069-2101.

⁷³⁴ İbn Tûmert - Goldziher, *Le livre*, 62.

⁷³⁵ İbn Tûmert - Goldziher, *Le livre*, 20.

⁷³⁶ İbn Tûmert - Goldziher, *Le livre*, 96-99.

amel olarak değerlendirmiş, özellikle namaz kılmayanın kâfir olacağı görüşünü desteklemek için hadislerdeden deliller getirerek açıklamaya çalışmıştır.⁷³⁷

D. EŞ'ARİLİK

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılarak Ehl-i Sünnet çizgisine kayması ve akli çıkarımlarını bu doğrultuda kullanarak görüşlerini ortaya koyması ile Eş'ariyye mezhebi ortaya çıkmıştır. Eş'arilik, daha sonra Hasan el-Eş'arî'nin görüşleri geliştirilerek Ehl-i Sünnet'in iki ana itikadî mezhebinden biri haline gelmiştir. İlahî sıfatlar, kulların fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumları gibi ortaya çıktığı dönemin tartışmalı konuları üzerinden ortaya konulan görüşlerle gelişen Eş'arilik birçok bölgede etkili olmuş, Kuzey Afrika ve Endülüs'e de ulaşmıştır.⁷³⁸

1. Eş'ariliğin Endülüs'e Taşınması

Endülüs'e Eş'ariliğin girişi Kuzey Afrika üzerinden olduğu için öncelikle bu bölgeye bakmak gerekmektedir. Kuzey Afrika, dolayısı ile Endülüs'e Eş'ariliğin taşınmasında ilk kimin etkisinin olduğu tartışmalıdır. Bu hususta İbrahim b. Abdullah ez-Zebîdî el-Kalânîsi⁷³⁹ (ö. 359/969), Dâris b. İsmail el-Fâsî⁷⁴⁰ (ö. 357/967), Ebü'l-Hasan el-Kâbisî⁷⁴¹ (ö. 403/1012) isimleri ön plana çıkmaktadır. Ancak Eş'ariliğin bölgede yayılmasında, Bakillânî (ö. 403/1013) ve Cüveynî (ö. 478/1085) etkisi göze çapmaktadır.⁷⁴² Bakillânî'nin öğrencileri, Ebû Abdullah Hatem el-Ezdî (ö.423/1032), Ebû Tâhir el-Bağdâdî (ö. ?), Ebû Zerr el-Herevî (ö. 434/1043), Ebû İmrân el-Fâsî (430/1039), Mağrib'e gelerek Eş'ariliği bölgede yaymaya başlamışlardır.⁷⁴³

⁷³⁷ İbn Tümart - Goldziher, *Le livre*, 278-279-371; Yavuz, "İbn Tümert'in Mezhebî Kimliği", 2069-2101.

⁷³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

⁷³⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/257; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/158.

⁷⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/162; Safedî, *el-Vâfi*, 7/14.

⁷⁴¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8/35; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dimaşkî İbn Asâkir (ö. 600/1203), *Tebyînu kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984), 122.

⁷⁴² İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 1/39.

⁷⁴³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 120-121; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/209; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/502; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/64; Mahlûf, *Şecere*, 1/138. Kuzey Afrika'da Eş'ariliğin tanınması ve gelişmesine katkı sağlayan isimlerle ilgili bkz. Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 103-105.

Kuzey Afrika'da yayılmaya başlayan Eş'arîlik, Endülüs'ten bölgeye gelen ve Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan öğrenciler tarafından taşınarak Endülüs'e aktarılmıştır. Ancak Eş'arîliğin Mağrib ve Endülüs'te yayılması açısından Herevî ile birlikte ilim yolculuğuna çıkan ve ondan eğitim alan, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Eş'arî kelâmını Bakıllânî'nin öğrencisi, Simnânî'den alan Bâcî, mezhebin görüşlerinin Endülüs'te tanınmasında önemli bir rol oynamıştır.⁷⁴⁴

Endülüs'te Eş'arîliğin önemli isimlerinden biri de Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir. Eş'arîliği Cüveynî kanalından alan İbnü'l-Arabî, katı Mâlikî fukahayı eleştirmiştir.⁷⁴⁵ İbn'ül-Arabî'nin bir heyetle Mağrib'e giderek, Muvahhidler'i Endülüs'e girmeleri hususunda davet etmesinin⁷⁴⁶ altında, Muvahhidlerin Eş'arî merkezli yaklaşımının tesiri olması muhtemeldir.

2. Eş'arîliğin Endülüs'teki Temsilcileri

2.1. İbn Fûrek Kanalı

Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen ilim ve hac yolculukları neticesinde, Eş'arîliği temsil eden âlimlerden eğitim alan öğrenciler, bu düşünce sistemini Endülüs'e taşımışlardır. Bu öğrencilerden bazıları Eş'arîliğin önemli isimlerinden olan İbn Fûrek ve öğrencilerinden eğitim almıştır. Böylece Eş'arîliği temsil eden kitaplar da Endülüs'e taşınmıştır. Bu anlamda özellikle İbn Fûrek'in *Te'vilü müşkili'l-Hadîs* isimli eseri Endülüs'e taşınan ve üzerine eğitim yapılan Eş'arî kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir.

2.1.1. Abdurrahîm b. Ğıyâs et-Temîmî (ö. 471/1078)

Aslen Buharalı olan ve çoğunlukla Mısır'da ikamet eden, Abdurrahîm b. Ğıyâs, çok geniş coğrafyadan birçok âlimden ders almıştır. Eş'arî kelâmını İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) alan Temîmî, yaptığı ilim yolculuklarında Kayrevân ve Endülüs'e de gelmiştir. Temîmî Endülüs'te hem eğitim almış hem de birçok öğrenciye ders vermiştir. Eş'arî kelâmının Endülüs'te yayılmasında önemli bir rol

⁷⁴⁴ İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/373; Zehebî, *el-İber*, 2/332; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/315.

⁷⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 40.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 1/31; a.mlf., *el-Kabes*.

oynayan Temîmî, yaptığı ilim yolculuklarından sonra Mısır'a yerleşmiş ve 471/1078 yılında burada vefat etmiştir.⁷⁴⁷

2.1.2. Abdullah b. Muhammed en-Nefzî (ö. 538/1143)

İbnü'l-Mursî lakabı ile bilinen Nefzî, Ebûbekir İbnü'l-Arabî tarafından İbn Fûrek'in kitaplarını Endülüs'e taşıyanlar arasında zikredilmektedir. Sebte, Gırnata İşbîliyye ve Kurtuba'da eğitim faaliyetlerini sürdüren Nefzî, 538/1143 yılında vefat etmiştir.⁷⁴⁸

2.1.3. Ebûbekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179)

Hafız ve mukrî olarak Endülüs'te meşhur olan İbn Hayr, Endülüs'ün birçok bölgesinde pek çok hocadan eğitim almıştır. Ebûbekir İbnü'l-Arabî de eğitim aldığı hocalardan biridir. İbn Hayr, İbn Fûrek'in *Te'vîlü müşkili'l-Hadîs* isimli eserini Ebû Ca'fer en-Nahvî'den (ö 543/1148) rivayet etmiştir. İbn Hayr, *Fehrese* isiminde birçok kitabı katalog olarak sunan bir eser yazmıştır.⁷⁴⁹

2.1.4. Abdurrahman b. Ahmed el-Kaysî (ö. ?)

Meriyveli olan, Celyânî lakabı ve Ebû Mutarrif künyesi ile bilinen Kaysî, İbn Fûrek'in *Te'vîlü müşkili'l-Hadîs* eseri üzerinden eğitim vermiş, Eş'arîliğin Endülüs'te tanınmasına katkı sağlamıştır.⁷⁵⁰

2.2. Cüveynî Kanalı

Endülüs'ten yapılan ilim ve hac yolculuklarında Eş'arîliğin önemli temsilcilerinden biri olan Cüveynî'nin ders halkalarına katılan öğrenciler, onun görüş ve eserlerini Endülüs'e taşıyarak farklı bir kanal üzerinden Endülüs'te Eş'arîliğin gelişimine katkı sağlamışlardır. Cüveynî'nin *el-İrşâd* isimli eseri, Endülüs'e taşınarak, bu eser üzerinden yapılan eğitimler sayesinde, bölgede Eş'arîliğin tanınıp gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 36/125-126; İbn Asâkir, *Târîh*, 36/123-126; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/355-356; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/62-63.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz (ö. 544/1149), *el-Ğunye fî Şuyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Zuheyr Cerrâr (b.y.: y.y., 1402/1982), 1/156-157.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; Zehebî, *el-İber*, 3/69; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 4/140; Safedî, *el-Vâfî*, 3/43.

⁷⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 3/16.

2.2.1. Abdülmelik b. Mûsâ b. Ebû Cemre (ö. 485/1092)

Endülüs'ün Mürsiye şehrinden olan Ebû Cemre, Ebû Mervân kinyesi ile bilinmektedir. Endülüs'te babası Mûsâ ve birçok âlimden ders alan Ebû Cemre, Cüveynî'den rivayette bulunmuş ve Eş'arîliğin bu kanal üzerinden tanınmasına katkı sağlamıştır. Ebû Cemre 485/1092 yılında Mürsiye'de vafat etmiştir.⁷⁵¹

2.2.2. Muhammed b. Saîd el-Meyûrikî (ö. ?)

Endülüs'ün Meyrûka (Mayorka) şehrinden olan Muhammed b. Saîd, Ebû Abdullah künyesi ile tanınmaktadır. Muhammed b. Saîd, 452/1060 yılında Abdülhak es-Sıkillî (ö. 466/1073) ile birlikte hac yolculuğuna çıkmış, Mekke'de Cüveynî ile karşılaşmış ve ondan eğitim almıştır. Endülüs'e döndükten sonra Meyrûka'ya yerleşerek, fıkıh ve usûl dersleri veren Muhammed b. Saîd, Cüveynî'nin görüşlerinin Endülüs'e taşınmasında önemli bir rol oynamıştır. Muhammed b. Saîd, İbn Hazm bölgeye gelince onunla münazara yapmış, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'ye haber vermiştir. Bâcî, Meyrûka bölgesine gelerek İbn Hazm ile münazara yapmış, sonucunda İbn Hazm bölgeden çıkartılarak, kitapları yakılmıştır.⁷⁵²

2.2.3. Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 539/1144)

Mürsiye şehrinden olan Kaysî, fıkıh alanında eğitim almış, Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır. Kaysî, mütekellim Muhammed b. Müslim el-Mahzûmî'den eğitim alarak, onun Cüveynî'nin *el-İrşâd* eserine yazdığı *el-Mihâd fi şerhi'l-İrşâd* isimli eserini bizzat kendisinden dinlemiştir. Endülüs'e dönerek eğitim vermeye devam ederek Eş'arîliğin Endülüs'te tanınmasına katkı sağlamıştır.⁷⁵³

2.2.4. Muhammed b. İbrahim el-Mehrî (ö. 612/1215)

Mehrî, Becâye şehrinden olup, Ebû Abdullah künyesi ile bilinmektedir. Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan Mehrî, aldığı eğitimlerden sonra Endülüs'e dönmüş, Becâye, Mürsiye ve Merakeş gibi bölgelerde kadı olarak görev yapmıştır. Daha sonra

⁷⁵¹ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 3/71.

⁷⁵² İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/316; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/510.

⁷⁵³ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41-42.

eğiticiliğe yönelen Mehrî, fıkıh usûlü ve kelâm ilimlerinde dersler vermiştir. Mehrî, Cüveynî'nin *el-İrşâd* isimli eseri üzerinden de eğitim vermiştir.⁷⁵⁴

Bu isimler dışında Endülüs'te Muhammed b. Halef b. Mûsâ el-İlbîrî (ö. 537/1142), Ebû Ömer et-Talemenkî (ö. 429/1037), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Abdullah b. Yahyâ b. Abdurrahman İbnü'r-Rebî (ö. 666/1267), Eş'arî olarak bilinen isimlerdir.⁷⁵⁵

Mağrib ve Endülüs'te, Cüveynî'nin *el-İrşâd*, Ebü'l-Haccâc b. Mûsâ'nın *et-Tenbih ve'l-İrşâd*, İbn Tûmert'in *el-Mürşide*, Osman b. Abdullah es-Selâlicî'nin *el-Burhâniyye* isimli eserleri, Eş'arîliğin düşünce sisteminin oluşmasında önemli kaynaklar olmuşlardır.⁷⁵⁶

3. Murâbitlar Dönemi Eş'arî Karşıtlığı

Endülüs'te dinî hayat, Kuzey Afrika etkisinde şekillenmektedir. Bu durum Endülüs Emevîleri Dönemi'nin sonlanması ve Kuzey Afrika Devletlerinin Endülüs'e hâkim olmaya başlamasından itibaren daha da etkili olmuştur. Kuzey Afrika ve Endülüs'te, selefî bir yaklaşımla şekillenen katı Mâlikîlik, diğer düşünce ekollerine sürekli baskı uygulamıştır. Bu yaklaşımdan kelâmî ekoller de nasibini almış, kelâmı ilgilenen âlimler tekfir edilmiş ve siyasî baskıya uğramışlardır.⁷⁵⁷

Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasında kelâmî anlamda tartışma konusu olan, müteşâbih ayetlerin zâhirine göre anlaşılacak te'vil edilmesine karşı çıkılıyordu. Bu anlayış âlimler tarafından sultanlara da kabul ettirilmiş ve Eş'arî olsun veya olmasın tüm karşıt görüşler, hevâ ve bid'at ehlinin görüşleri olarak kabul

⁷⁵⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/163-164.

⁷⁵⁵ Ebû Süfyân Mustafa es-Selâvî, *Ulemâi'l-Mağrib ve mükâvemetühüm li'l-bid'i ve't-Tasavufi ve'l-kubûriyyeti ve'l-mevâsim* (Mağrib: Cerîdetü's-Sebîl, 2007), 135-136; Tefkîk Mezârî, "Eserü'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Ğarbi'l-İslâmî hatte'l-karni's-sâdisi'l-hicrî", *Mecelletü'l-bühûsü'l-ilmîyye ve'dirâsât'l-İslâmiyye* 10/3 (02 Kasım 2018), 137-163.

⁷⁵⁶ Tarek Ladjal, "The Development of the Ash'arite Doctrine in North Africa: Building of Theological, Political and Religious Unity", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* 4/3 (06 Kasım 2015), 294.

⁷⁵⁷ Merraküşî, *el-Mu'cib*, 131.

edilmiştir.⁷⁵⁸ Gazzâlî'nin *İhya*'sının Murâbitlar Dönemi'nde toplatılarak yakılması da bu anlayışın bir ürünüdür.⁷⁵⁹

Mağrib bölgesinde bu muhalefete rağmen, Eş'arîliğin tanınmasında ve yayılmaya başlamasında etkili olan faktörlerden biri aynı zamanda Mâlikîliğin önde gelen isimlerinden biri olan Bakıllânî'nin, Eş'arîliğin en önemli temsilcilerinden biri haline gelmesidir.⁷⁶⁰ Murabıt Sultan Ali b. Yusuf İbn Rüşd'e, Hasan el-Eş'arî, Bakıllânî, Bâcî gibi kelâm ile ilgilenen, bu metotla heva ehline cevaplar verenlerle, onlara sövüp, tekfir edenler hakkında ne düşündüğünü ve ne yapılması gerektiğini sormuştur. İbn Rüşd bu soruya cevaben, ismi geçen kişilerin âlimler tarafından hayırlı âlimler olarak isimlendirildiklerini, onların dini savunduklarını, bidat ehlini hüsrana uğrattıklarını, inanç noktasında önemli hususları ortaya koyduklarını, usûl konusunda hepsinin âlim olduğunu ve onların değerlerini bilmek gerektiğini söylemiştir.⁷⁶¹ Muhtemelen bu cevap Ali b. Yusuf'un Eş'arîliğe karşı tavrını yumuşatan bir gelişme olmuştur.

4. Eş'arîlik Merkezli bir hükümdarlık: Muvahhidler

Endülüs ve Mağrib açısından Eş'arîliğin dönüm noktası hiç şüphesiz İbn Tûmert tarafından temelleri atılan ve Endülüs'te de iktidarı teslim alan, Muvahhidler Devleti olmuştur. Muvahhidlerin kurucusu İbn Tûmert, kendi bölgesinde aldığı eğitimlerden sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmış, Hicaz, Bağdat, Dımaşk, Mısır bölgelerinde de eğitim görerek Mağrib'e dönmüştür. Gazzâlî'den de eğitim almış olan İbn Tûmert, onun fikirlerinden ve Eş'arîlikten etkilenmiş ve gittiği bölgelerde bu anlayış üzerinden fikirlerini yaymaya çalışmıştır.⁷⁶²

Emri bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker anlayışı temelinde ve Eş'arî merkezli bir hareket geliştiren İbn Tûmert, Mağrib ve Endülüs toplumundaki genel anlayış olan, Kur'an'ın müteşâbih ayetlerinin yorumlanmasına karşı çıkılması sonucunda

⁷⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 38-39; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 131; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/302.

⁷⁵⁹ Kaynaklarda kitaplarının yakılması üzerine Gazzâlî'nin İbn Tûmert'i destekler mahiyette bir konuşma yaptığı mevcuttur. Bkz. Merraküşî, *el-Mu'cib*, 136; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 35/127; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/222.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 40.

⁷⁶¹ İbn Rüşd, *Mesâil*, 1/716-717; Ajjouat., *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâlikîlik İlişkisi*, 32-33.

⁷⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/654; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 136; Mahlûf, *Şecere*, 1/204; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1/196.

tecsîme kaçıldığını söyleyerek buna şiddetle karşı çıkmış, buna gönderme yaparak hareketinin ismini Muvahhidler koymuştur.⁷⁶³

İbn Tûmert'in kendince toplumda gördüğü itikâdî ve fikhî yanlışlıklara müdahale etmeye başlaması, Murâbıtların tepkisini çekmiş ve Murâbıt Sultan Ali b. Yusuf fakihleri toplayarak onunla münazara yaptırmıştır. Ancak Murâbıtların Tûmert hareketini engelleyici faaliyetleri fayda vermeyince, İbn Tûmert, sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgün İbn Tûmert'i engelleyememiş aksine hareketinin daha da büyümesine sebep olmuştur. Hatta İbn Tûmert çevresinde toplananlar artınca Murâbıtlara yönelik, askerî hareketlerde bulunmaya başlamıştır. Hareketine Muvahhidler ismini veren ve kendisinin beklenen mehdî olduğunu söyleyen İbn Tûmert, kendi devletinin temellerini atmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşsa da ömrü buna yetmemiş, bayrağı Abdülmü'min b. Ali devralarak dînî merkezli Muvahhidler Devleti'ni kurmuştur.⁷⁶⁴

İbn Tûmert'in Gazzâli ekolü üzerinden sentezlediği Eş'arî anlayış, Muvahhidler devletinin temel bakış açısını oluşturmuştur. Bu hâkim olan anlayışa Zâhirilik de eklenerek, Mâlikîliğin fûrû kitapları üzerinden geliştirilen taklîdî anlayışa savaş açılmış ve bunun bir sonucu olarak Mâlikîliğin Endülüs'te kökleşmesinde etkili olan, Sahnûn'un *Müdevvene'si*, *Kitâbü İbn Yûnus*, *Nevâdirü İbn Ebî Zeyd*, Berâziî'nin *et-Tehzîb'i*, İbn Habîb'in *Vâzıha'sı* gibi birçok eserin yanında Felsefe eserleri de toplanarak yakılmıştır.⁷⁶⁵

4. Endülüs'te Eş'arîlik-Mâlikîlik İlişkisi

Endülüs'te Mâlikîliğin Eş'arîliğe yaklaşımının ortaya konulması açısından öncelikle İmam Mâlik'in kelama ve kalamî konulara bakış açısını ortaya koymak, meselenin arkaplanının anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Sonuçta Endülüs Mâlikîliğinin oluşumunun temelini İmam Mâlik'in görüşleri ve bu görüşlerin yorumlanması ile ortaya çıkan eserler oluşturmaktadır.

⁷⁶³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/286.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 30-31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/655-659; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 139-144; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/301-303.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 42/216; İnân, *Devletü'l-İslam*, 4/239; Hacvî, *el-Fikru's-sâmî*, 2/191.

İmam Malik, kelimî ilmi uğraşanları bidat ehli olarak kabul etmekte ve şahadetlerinin caiz olmadığını belirtmektedir.⁷⁶⁶ Allah'ın sıfatları konusunda İmam Malik, neden ve nasıllığının sorgulanamayacağını, geldiği şekli ile kabul edilmesi gerektiğini, bu tür sorularla uğraşanların bidat ehlinden olduğunu söylemektedir.⁷⁶⁷ İmanın tarifinde amelî de imandan bir cüz olarak kabul eden ve bu konuda Mürcie'ye karşı çıkan İmam Malik, artış eksilmesi konusunda ise arttığını söylemekle birlikte imanın eksilmesi konusunda kendisinden farklı rivayetler bulunmaktadır.⁷⁶⁸

İmam Malik, genel olarak kelimî tartışmalardan uzak durmuş, ancak tamamen de kayıtsız kalmamıştır. İmam Malik, kelimî sorulara karşı bazen sert bir tavır takınarak cevap vermemiş, bazen de cevap vermek durumunda kalmış, ancak bu tür soruların toplum içerisinde sorulmasını uygun bulmamıştır. Eş'arîler ise Ehl-i Sünnet tarafından ehl-i bid'at ve ehl-i hevâ olarak isimlendirilen gruplardan gelen bu tür konular üzerinden yapılan saldırılara aklî cevaplar vermekte bir beis görmemiştir.

İmam Mâlik'in kelama yönelik bu bakış açısı Endülüs Mâlikîliği açısından belirleyici bir husus olmuştur. Bundan dolayı bölgedeki Mâlikî fukaha bu konulara girmekten uzak durmaya çalışmış, bu konuda konuşanlara da sert tepkiler vermiştir. Ancak bazı örneklerde olduğu gibi bu tür tartışmalar için münazara meclisleri kurulmuştur. Bu durumun temel sebebi farklı görüşlere ılımlı bir yaklaşım olarak değil bölge Mâlikîliğinin üstünlüğünü ortaya koymak için olmuştur. Bu konuda İbn Hazm-Bâcî münazarası örnek olarak verilebilir. Bu tartışmada Endülüs Mâlikîleri'nin gözetiminde kabul gören Eş'arî kelamının önemli temsilcilerinden Muhammed b. Saîd el-Meyûrîkî, daha önce yaptığı tartışmada başarılı olamadığı İbn Hazm'a karşı kesin galibiyet için Bâcî'yi öne sürmüştü ve tartışma sonucunda İbn Hazm'ın eserleri yakılmıştır.⁷⁶⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki Endülüs Mâlikîliği

⁷⁶⁶ Dabbî, *Buğye*, 157; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiru'l-A'lâm*, thk. Abdu's-Selam et-Tedmûrî (Beyrut: Daru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1993), 3: 27/219; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401), *et-Tevzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh* (Suriye: Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Turâs, 2008), 31/565.

⁷⁶⁷ Mâlik, *Muvatta*, 1/252; Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr Reşîdüddîn el-Kureşî (ö. 662/1264), *Mücerredü esmâi'r-ruvât ani'l-İmâm Ebî Abdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbahî*, thk. Abdu'l Hâdî es-Selefi (b.y.: Meketebetü'l-ğurabâi'l-Esseriyye, 1997), 248.

⁷⁶⁸ İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 6/327; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 2/43; Zehebî, *A'lâmu'n-Nubelâ*, 7/182.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 41; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1/316.

açısından önemli bir isim ve Doğu'da aldığı eğitimle Eş'arîliğin Endülüs'te tanınmasında önemli katkıları olan Bâcî'nin düşünce dünyasının oluşumunda Eş'arîlik önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁷⁰

Konu ile ilgili başka bir olay da Murabıt Sultan Ali b. Yusuf'un İbn Rüşd'e kelimcilerle ilgili soru sormasıdır.⁷⁷¹ Saydığı isimler arasında Bâcî'de yer almaktadır. Soruyu ve cevabı değerlendirdiğimizde Ali b. Yusuf'un olumlu bir cevap almak istediği "hevâ ehline cevap verenler" ibaresinden anlaşılmaktadır. Nitekim sorunun cevabı da olumlu olmuştur. Bu konuşmadan anlaşılan başka bir husus da Murabıtlar döneminde Mâlikîliğin etkisi ile kelimcılara yönelik baskılardan duyulan rahatsızlıktır. Aslında kelimcilerin önemli bir işlev gördüğü bizzat sultanın ağzından dile getirilerek yaşanan bu hadise, Murabıtlar döneminde yaşanan Eş'arî ve diğer kelâmî görüşlere karşı geliştirilen bid'at ve hevâ ehli etiketi ve sonucunda yaşanan olumsuzluklardan⁷⁷² dolayı bir nevi günah çıkartma olarak değerlendirilebilir.

Endülüs'te Mâlikîlik-Eş'arîlik ilişkisi açısından yaşanan hadiseler değerlendirildiğinde iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki kendi âlimlerinin gözetiminde bir Eş'arî kelamına olumlu yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temel faktörlerinden birisi de hem Doğu'daki hem de Endülüs'teki Mâlikî âlimlerinden önemli isimlerin Eş'arî kelamına sıcak bakmaları hatta bu konuda eğitim almalarıdır.⁷⁷³ İkincisi ise Mâlikîlik zemini olmayan Eş'arîlik dâhil tüm kelâmî oluşumlara karşı katı bir yaklaşımdır. Özellikle Murabıtlar döneminde bu durum açık bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu yaklaşıma karşı Muvahhidler döneminde bir karşı atak gelişmiş ve Endülüs Mâlikîliği'nin temel eserleri yakılmıştır. Bu iki farklı yaklaşımın oluşumunda Endülüs Mâlikîliği'nin kendine has katı tutumunun da etkilerini göz ardı etmemek gerekir.

E. ENDÜLÜS'TE SİYASİ ve İTİKADİ MEZHEP ALGISI

Endülüs'te itikadî anlamda Mâlikîliğin de etkisi ile genellikle selefi bir anlayış hâkim olmuştur. Bu yaklaşımın sonucu da itikadî konularda tartışmaya

⁷⁷⁰ İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, 3/373; Zehebî, *el-İber*, 2/332; Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/315.

⁷⁷¹ İbn Rüşd, *Mesâil*, 716-717.

⁷⁷² İbnü'l-Arabî, *Kânûn*, 38-39; Merraküşî, *el-Mu'cib*, 131; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/302.

⁷⁷³ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 154-155.

girmeyerek meseleleri selef âlimlerinin tavrına uygun olarak özellikle Allah'ın sıfatları konusunda olduğu gibi hiçbir yoruma girmeden kabul etmek olmuştur. Ancak bu yaklaşım her zaman geçerli olamamış bazı konularda tartışmalar yaşanmış, karşı taraflar da Mu'tezilî olarak etiketlenmiş veya zındıklıkla suçlanmışlardır.⁷⁷⁴ Ancak aynı yaklaşım siyaseten güç sahibi olanlara karşı gerçekleştirilememiştir. Örneğin Endülüs'te III. Abdurrahman döneminde devlette vezirlik gibi üst düzey görevler alan Benî Hudayr ailesi Mu'tezile taraftarı olarak bilinmesine karşın onlara yönelik herhangi olumsuz bir yaklaşım görülmemektedir.⁷⁷⁵ Hatta tarihi kaynaklardan sadece birkaç tanesinde bu durumun dile getirilmesi de gerçeğin örtbas edilmesi olarak değerlendirilebilir. Mezhep ve siyaset bağlamında göze çarpan başka bir husus da Endülüs'e girmek için Gazzâlî'den fetva alan Murabıtların daha sonra aynı müellifin *İhyâ* isimli eserini Mâlikî âlimlerin etkisi ile yakmış olmalarıdır.⁷⁷⁶

Mâlikî âlimlerin bir kısmı itikadî boyutta Eş'arîliği takip etmiştir. Aynı zamanda Endülüs'te bir dönem iktidarı ele geçiren Muvahhidlerin kuruluş temelleri de Eş'arîliğe dayanmaktadır. Her ne kadar Mâlikî fukaha Eş'arîliğe itibar etse de tam anlamı ile Eş'arî olarak kabul edilmeleri doğru olmaz. Eş'arî merkezli Muvahhidlerin Endülüs'e girdikleri zaman Mâlikî fûrû kitaplarını yaktırmaları bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁷⁷⁷ Bu nedenle Endülüs Mâlikîleri açısından itikadî konulardaki temel bakış açısı ihtiyatlı bir yaklaşımdır. Yani tartışmalı itikadî konulara girmemek ya da mezhep önderlerinin o konudaki söylemlerini incelemek temel bakış açıları oluşturmuştur. Mâlikîliğin etkisi ile Mâturîdîlik ise bölgede yayılmamışsa da Hanefilik adı altında değerlendirilmiş olması muhtemeldir.

Şîilik ise bölgenin fethinden itibaren bölgede en azından ilk dönemlerde Hz. Ali taraftarlığı şeklinde kendisini göstermiştir. Bu durumun en önemli göstergelerinden birisi Hz. Ali'nin mücadelesinde yer alan bazı isimlerin Endülüs'ün fethinde yer alarak buraya yerleşmeleridir.⁷⁷⁸ Sonraki süreçte Abbâsîler,

⁷⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/165; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/590.

⁷⁷⁵ İbnü'l-Kettanî, *et-Teşbihât*, 298-299; İbn Hazm, *Resâil*, 2/186; İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 2/170; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/176.

⁷⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/445; Safedî, *el-Vâfî*, 22/212. Genel anlamda mezhep siyaset ilişkileri ile ilgili bkz. Aytekin Şenzybek, "Günümüz İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Kaynaklı Sorunlar ve Tarihsel Kökenleri", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/30 (2020), 80-100.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 42/216.

⁷⁷⁸ İbn İzârî, *el-Beyân*, 2/96; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/287-288.

kuruluşlarında istifade ettikleri Hz. Ali taraftarlarını bölgedeki Emevî hâkimiyetine karşı da kullanma gayreti içerisinde olmuş, onlar tarafından çıkarılan bazı isyanları desteklemişlerdir. Şîlik Endülüs'te daha fazla İsmâîlî-Fatımî hareket tarafından temsil edilmiş, bölgede etkinliklerini artırmak için hem bölgeye dâîler göndermişler hem de bazı isyanların çıkartılmasını sağlamışlardır. Fâtımîler'in bölgedeki bu faaliyetlerine karşı Endülüs yöneticileri de onları kendi bölgeleri olan Kuzey Afrika da zor duruma düşürmek ve güçlerini kırmak için Hâricî devletleri desteklemişlerdir.⁷⁷⁹

Endülüs'ün etnik yapısının mezhebî etkisi fikhî mezheplerden çok itikadî mezhepler açısından geçerli olmuştur. Bu anlamda Araplar dışında kalan gruplar sürekli kendilerini dışlanmış gördüklerinden birçok isyanın merkezinde yer almışlardır. Örneğin Berberîler hem Hâricî hem Şîî hareketler tarafından kullanılmışlardır. Başka bir örnek de Endülüs yönetimini uzun süre meşgul eden ve İsmâîlî Fâtımî izler taşıyan İbn Hafsûn isyanının Berberîler ve Müvelledlerin destekleri ile oluşmasıdır.

⁷⁷⁹ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/838; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/176; Lévi-Provençal, *Histoire*, 3/502.

SONUÇ

İslam kültür ve medeniyet tarihinde müstesna bir yere sahip olan Endülüs coğrafyası, Müslümanların hüküm sürdüğü yaklaşık sekiz asır süren tarihi boyunca pek çok dinî ve siyasî mücadelelere sahne olmuştur. Bu durumun en önemli etkenleri arasında bölgenin konumu ve demografik yapısı yer almaktadır. Bölgenin fethinden itibaren siyasî hareketlerle birlikte bir toplumun oluşumunda en önemli faktör olan dinî hareketler de kendini göstermeye başlamıştır.

Endülüs'te yerleşmeye başlayan ilk mezhepler, bölgenin fethine katılanlar ve bölgeye yerleştirilenler tarafından taşınmıştır. İslam medeniyetinin beşiği olan Doğu'dan taşınan mezhepler, Endülüs'e gelinceye kadar fetihlerin gerçekleştirildiği bölgelerin etkisini de beraberinde getirmişler ve bu bölgenin kendine has özelliklerinden de etkilenerek Endülüs İslam anlayışını oluşturmuşlardır. Şüphesiz bu oluşumda Kuzey Afrika en büyük etkiye sahiptir.

Endülüs'ün mezhebî yapısının oluşumunun ilk döneminde etkisini gösteren Evzâilik, bölgenin Emevîlere bağlılığının siyasî bir sonucu olarak görülebilir. Abbâsîler'in yönetimi devralması ile birlikte Endülüs'te de iktidar değişimi olmuş Emevî hanedanı bölgedeki hâkimiyeti eline almıştır. Ancak doğuda meydana gelen siyasî olaylar nedeni ile Evzâiliğin faaliyet alanı daralmış, sürekli gelişim ve değişim gösteren Endülüs'te karşılaşılan hukuki problemlere cevap verememeye başlamıştır. Buna bir de Endülüs'ten doğuya giden öğrencilerin eğitim için daha çok Hicaz'ı tercih etmeleri ve İmam Malik'in Emevîler'e yakın duruşu da eklenince Malikîlik merkezî mezhep konumuna yükselmiştir Bölgedeki etkisi farklı zaman aralıklarında sekteye uğrasa da Mâlikîlik, Müslümanların Endülüs'ü kaybetmesine kadar merkezî mezhep olarak kalmayı başarmıştır. Ancak Mâlikîlik, Endülüs'e mezhep içi farklı ekoller üzerinden gelmiş bölgenin soyo-kültürel yapısı ile de etkileşime girerek "Endülüs Mâlikîliği" diyebileceğimiz bir şekle dönüşmüştür.

Mâlikîlik dışında kalan Hanefîlik, Şâfiîlik, Hanbelîlik gibi diğer fikhî mezhepler, Endülüs'te ancak eğitim alanında adlarını duyurabilmişler, bireysel takipçi düzeyinde kalarak siyasî gücün desteğini arkalarına alamamışlardır. Endülüs tarihinin kısa bir döneminde devlet desteğini arkasına alan Zâhirîlik ise takipçileri

olsa da bölgede kurumsallaşma sürecini tamamlayamamış, bireysel düzeyde varlığını sürdürmüştür.

Bölgede var olma mücadelesi veren siyasî ve itikadî mezhepler de Mâlikîliğin baskısından nasiplerini almışlardır. Endülüs tarihi boyunca siyasî iradeyi de arkasına alan Mâlikî fukaha, farklı anlayışlara sahip tüm grupları sindirme eğiliminde olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Endülüs'te zındıklık suçlamaları, kitap yakma hadiseleri ve idamlar görülmüştür.

Hâricîlik, Endülüs'ün ilk dönemlerinden itibaren bölgede kendini göstermesine karşın Kuzey Afrika'da olduğu kadar etkili olamamıştır. Endülüs'ün ilk dönemlerinde Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Berberî-Hâricî isyanları Endülüs'e sıçramış, ancak isyanın sonuçları fazla ağır olmamıştır. Genel anlamda Endülüs'te Hâricîlik, Kuzey Afrika'dan gelerek Endülüs'e yerleşen birkaç kabile içerisinde varlığını sürdürebilmiştir. Hâricîlik hem Kuzey Afrika hem de Endülüs'te etnik kökenlerinin bir yansıması olarak Berberîler ile özdeşleşmiştir. Mu'tezile ise diğer gruplara nazaran Endülüs'te en sert tepkiyi alan itikadî mezhep olarak görülebilir. Kitap yakma olayları ve zındıklık suçlamaları özellikle bu mezhep mensuplarına yönelik gerçekleştirilmiştir.

Endülüs'te Şîîlik ise daha çok Fâtîmi-İsmâîlî çizgisinde varlık gösterebilmiştir. Fatımîler, Kuzey Afrika'da 297/909 yılında kurulmuş, bölgede büyük bir güç haline gelmeye başlamış, bunun sonucu olarak siyasî ve ekonomik etkenlerden dolayı Endülüs'e dikkatlerini çevirmişlerdir. Her ne kadar Endülüs'teki bazı isyanları organize ederek destek vermişlerse de ciddi bir başarıya imza atamamışlardır. Endülüs'te hâkimiyeti ele geçiren ve kuruluş felsefesi bu itikadî mezhebe dayanan Muvahhidler döneminde Eş'arîlik, etkin anlayış haline gelmiştir. Ancak Muvahhidlerin Endülüs Mâlikîliğine karşı duruşu kısa bir dönem sürmüş daha sonra bölgenin dinî yapısı dikkate alınarak, Mâlikîlik yine merkezi bir konuma getirilmiştir.

Endülüs'te mezheplerin şekillenmesinin bölgenin etnik kökenleri ile doğrudan ilişki içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. Bölgedeki hâkim etnik grubun Araplar olması diğer etnik kimliğe sahip kesimleri rahatsız etmiş ve çıkan isyanların temelini teşkil etmiştir. Arap kabilelerin kendi içlerinde Doğu'dan naklettikleri

düşmanlıklar Berberîler, sonradan Müslüman olan ve Müvelledûn olarak isimlendirilen İspanyollar, Müslümanlığı kabul etmemiş, ancak Arap kültürünü benimsemiş olan ve Müsta'rib olarak isimlendirilen İspanyollar, Endülüs'te çıkan isyanların genel çevresini oluşturmakla birlikte bu duruma bir de dinî anlayışlar eklenmiştir. Hârici isyanlarının Berberîler üzerinden ortaya çıkması, yer yer dinî bir karakter arz eden İbn Hafsûn isyanının, Müvelledûn merkezli bir isyan oluşu, etnisite-din bağlamının Endülüs tezahürü olarak görülebilir.

Bölgedeki dinî anlamdaki tüm ipler Endülüs tarihi boyunca Malikîliğin elinde olmuştur. Bu anlamda bölgede faaliyet göstermek isteyen tüm mezhebî hareketler Mâlikilik baskısı ile karşılaşmışlardır. Sadece bölgedeki mezhepler değil hâkimiyeti eline alan tüm siyasi güçler de Mâlikîliğin Endülüs'teki bu baskın yapısına boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Endülüs'teki bu baskın mezhebî yapıyı kırmak adına bazı girişimlerde bulunulmuş ancak süreç içerisinde kazanan yine bu yapı olmuştur. Bu nedenle Endülüs'te faaliyet gösterme çabasında olan tüm mezhebî hareketler Endülüs Mâlikîliği'nin izin verdiği ve siyasî gücün taviz verdiği ölçüde yaşam şansı bulabilmiştir.

Endülüs'ün tarihsel sürecinde farklı mezhep hareketleri yoğun olmamakla birlikte var olagelmiştir. Ancak münazara meclislerinin kurulmuş olması ve toplum önünde yapılan tartışmalar, genel anlamda bir düşünce özgürlüğünün varlığını değil daha çok Mâlikî mezhebinin varlığını güçlendirme amacı taşımaktadır. Endülüs sultanının huzurunda yapılan Hanefî-Mâlikî münazarası, başka bir yerde yine yöneticilerin önünde gerçekleşen Zâhirî-Mâlikî münazarası ve bunların sonuçları bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Bu münazaralardan kim galip çıkarsa çıksın galibiyet Mâlikîlik lehine yazılmakta karşı taraflar ise cezalandırılmaktadır. Bu yaşanmışlıkların bir sonucu olarak da arkasında belli bir güç olmayan mezhebi hareketler faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmek ya da Endülüs'ü terketmek zorunda kalmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbâs, İhsân. *Târîhu 'l-edebi 'l-Endelüsî*. Beyrut: Dârus-sekâfe, 1960.
- Abdülazîz el-Alevî. “İbn Fazlullah el-Ömerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Abdülbâkî b. es-Seyyid b. Abdülhâdî. “Turûhâtü ve hakîku havle Zâhiriyye İbn Arabî es-Sûfî ve mu'tekidühü”. *el-Mültekâ el-Fıkhiyyü*. Erişim 24 Ocak 2023. <https://feqhweb.com/vb/threads/4265/>
- Abdülmeçîd, Mahmud Abdülmeçîd. *el-İtticâhâtü 'l-Fıkhiyye*. Mısır: Mektebet'u l-Hâncî, 1979.
- Abdürrâzık, Mahmûd İsmâîl. *el-Havâric fî bilâdil-Mağrib-hattâ müntesafi 'l-karni 'r-râbi 'i 'l-hicrî*. Mağrib: Dâru's-sekâfe, 1985.
- Abun-Nasr, Jamil M. (ed.). *A History of the Maghrib in the Islamic Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511608100>
- Acar, Abdullah. *Endülüste Hanefîlik*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Muhammed Abdullah İnân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/288-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Aguade, Jorge. “Some Remarks about Sectarian Movements in Al-Andalus”. *Studia Islamica* 64 (1986), 53.
- Ağırakça, Ahmet. “Ahbâr Mecmûa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ajjouat., Aisha Abulqasem Khalifa. *Tarihsel Süreçte Eş'arilik Mâlikîlik İlişkisi*. Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018. <http://earsiv.kastamonu.edu.tr:8080/http://earsiv.kastamonu.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/556>
- Akoğlu, Muharrem. “Endülüslü Sufî Muhammed b. Meserre'nin Mutezile'ye Nispeti Meselesi”. *Bilimname Düşünce Platformu Dergisi* 9 (Mart 2005).
- Akoğlu, Muharrem. “İbn Hazm'ın Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”. *Bilimname : Düşünce Platformu Dergisi* 4/10 (Ocak 2006), 63-92.
- Altıkulaç, Tayyâr. “Zehebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/180-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Apaydın, Yunus. “İbn Hazm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/39-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, Yunus. “Zâhiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/93-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Armada, Almudena Ariza. "The Hammūdīd Caliphate: A New Look through the Lens of Numismatics". *Al-'Usur al-Wusta* 26/1 (15 Kasım 2018), 169-200. <https://doi.org/10.7916/alusur.v26i1.6858>
- Arslan, Burak. *Girit İslam Emirliği (827-961)*. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017. <http://acikerisim.ikc.edu.tr:8080/xmlui/handle/11469/264>
- Asîrî, Ahmet Ma'mur. *Mûcezü't-târîhu'l-İslâmiyyi münzü ahdi Adem (a.s) ilâ asrine'l-hâzır*. Riyad: y.y., 1996.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer (ö. 852/1449). *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*. thk. Hasan Habeşî. Mısır: el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1969.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (01 Mart 2002), 65-87.
- Ateş, Ahmet. "İbn Al-'Arabî". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-al-arabi-COM_0316?s.num=2&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Arabi
- Avcı, Casim. "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/353-355. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Avcı, Casim. "Yâkût el-Hamevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aykaç, Mehmet. "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/395-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aytekin, Arif. "İbn Tûmert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bâbâ Ammî, Muammed b. Mûsâ. *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâdiyye*. Cezayir: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Bâcî, Süleyman b. Halef et-Temîmî (ö. 474/1081). *el-İşârât fî ma'rifeti'l-usûli ve'l-vicâzeti fî ma'nâ ed-delîl*. thk. Muhammed Ali Ferkûs. Mekke: Mektebetü'l-Mekkiyye, 1996.
- Bardakoğlu, Ali. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/254-257. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Basset, René. "Recherches Sur La Religion Des Berbères". *Revue de l'histoire des religions* 61 (1910), 291-342.
- Behhâz, İbrahîm Bekîr. *el-Kudâi fi'l-Mağribi'l-İslâmiyyi min temâmi'l-fethi hattâ kıyâmi'l-hilâfeti'l-Fâtimiyyeti*. Cezayir: Cem'iyyetü't-Türâs, 2006.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed, (ö.487/1094). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

- Bencheneb, M. - Huici Miranda, A. "Ibn Bashkuwāl". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-bashkuwal-SIM_3109?s.num=7&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=S%C4%B1a
- Bencheneb, M. - Pellat, Ch. "Ibn Al-Abbār". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-al-abbar-SIM_3025?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Abb%C3%A2r
- Bencheneb, Moh - Somogyi, J. de. "Al-Dhahabī". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/al-dhahabi-COM_0159?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Dahabi
- Beru, Tevfik. *Târihu'l-Arabü'l-kadîm*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 2001.
- Bilge, Mustafa L. "Himyerî, İbn Abdülmün'im". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bilgin, Feridun. *Nasrîler (Benî Ahmer) devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=234188&ele=%3D&wKitaplar=Beni+Ahmer>
- Bosch-Vilá, J. "Ibn Al-Khatīb". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-al-khatib-SIM_3252?s.num=2&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=khatib
- Bosch-Vilá, J. "Ibn 'Idhārī". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-idhari-SIM_3210?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Idhari
- Boynukalın, Ertuğrul. "Evzâi ve Fikhî Mezhebi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (15 Haziran 2011), 1-33. <https://doi.org/10.17335/suifd.18848>
- Bûasbâne, Ömer b. Lokman Hammû Süleyman. *Meâlimü'l-hadâratî'l-İslamiyye bi Vercelân*. Cezayir: Dâru Nüzhetü'l-elbâb, 2. Basım, 2013.
- Câsim, Leys Suud. "İbn Abdülber en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cehlân, Addûn b. Nâsır. *el-Fikru's-siyasî inde'l-İbâziyye min hileli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş*. Cezayir: Cem'iyetü't-Türâs, 1990.
- Ceran, İsmail. "İbnü'l-Münâsıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Ceytâlî, Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ (ö. 750/1349). *Kavâidü'l-İslâm*. thk. Beşîr b. Mûsâ el-Hâc Mûsâ. Cezayir: el-Matba'atü'l-Arabiyye, 1998.
- Codera, Francisco. *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España*. Zaragoza: Tıp. De Comas Hermanos Pılar, 1899.
- Cuperly, Pierre. *Medhal ilâ dirâsâti'l-İbâdiyye ve akîdetihâ*. çev. Ammâr Cellâsî. Müessesetü Tawalt es-sekâfiyye, 2003.
- Çağrııcı, Mustafa. “İbn Meserre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/188-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çam, Gülten. *İbn Hazm'ın Zâhirîlik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-X.yy.)*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Şebtûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/398-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Tertîbü'l-Medârik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/518-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Utbî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/237-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- D. Francisco Fernández y González. *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública*. Madrid: El Progreso Editorial, 1894.
- Dabbî, Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. 'Umeyre (ö. 599/1203). *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabi, 1967.
- Dachraoui, Farhat. “İbn Hâni'al-Andalusî”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/al-shaybani-SIM_6888?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=al-Riy%C4%81%E1%B8%8D%C4%AB
- Dachraoui, Farhat. *Le Califat Fatimide au Maghreb (296-365 H. / 909-975 Jc.): Histoire Politique et Institutions*. çev. Hamadı Sahlı. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Dadan, Ali. “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”. *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 371-376.
- Dadan, Ali. “Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”. *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 111-124.
- Dalkılıç, Mehmet. “İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 10 (18 Nisan 2012). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/974/10972>

- Dayf, Şevkî. *Târihu'l Edebi'l Arabî*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995.
- Dinç, Emine Nurefşan. "Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali B. Yûsuf B. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvası İle İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn'İN Yakılması". *Turkish Studies (Elektronik)* 13/2 (2018), 355-380. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13135>
- Dozy, Reinhart. *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto & Windus, 1913.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne - Lévi-Provençal, Evariste. *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)*. Leyde: E.J. Brill, 1932.
- Durant, Will. *Kıssatü'l-hadâra*. Beyrut: Daru'l-Cîl, 1988.
- Durmuş, İsmail. "Safedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/447-450. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebstein, Michael. *Mysticism and Philosophy in Al-Andalus: Ibn Masarra, Ibn al-'Arabî and the Ismâ'îlî Tradition*. Brill, 2013. <https://brill.com/view/title/23767>
- Ebû Ubeyye, Taha Abdülmaksûd Abdüllhamîd. *Mûcez an fütûhâtî'l İslamiyye*. Kahire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmiati Kâhire, t.y.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Ebû Zekeriyâ, Yahyâ b. Ebî Bekr (ö. 471/1078). *Kitabü siyeri'l-eimme ve ahbârühüm*. thk. İsmail el-Arabî. Cezayir: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1979.
- Efendioğlu, Mehmet. "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/326-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Enamorado, Virgilio Martínez. "Fâtimid Ambassadors in Bobastro: Changing Religious and Political Allegiances in the Islamic West". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/2 (01 Ocak 2009), 267-300. <https://doi.org/10.1163/156852009X434355>
- Endelûsî, Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed (ö. 462/1070) el. *Tabakâtü'l-ümem*. thk. Luvîs Şeyho el-Yesûî. Beyrut: Matba'atü'l-Kâsûlikiyye, 1912.
- Erturhan, Sabri. "Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve 'İhkâmu'l-Fusûl'ü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 235-248.
- Esedî, Ebu'l-Asbağ İsâ b. Sehl b. Abdullah (ö. 486/1093). *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm el-ma'rûf bi'l-ahkâmi'l-kübrâ*. thk. Nûra Muhammed Abdülazîz et-Tüveycirî, 1995.
- Ethmane, Abderrahman Youssouf. "el-Eseru'l-akdî ve's-siyâsî fî inkirâzi'l-mezhebi'l-fikhî bi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs". *Malaysian Journal of Syariah and Law* 7/1 (01 Haziran 2019), 109-123. <https://doi.org/10.33102/mjssl.v7i1.157>
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2004.

- Fierro Bello, Maria İ̇sabel. “Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafsun”. *Al-qantara: Revista de estudios árabes* 16/2 (1995), 221-258.
- Fierro Bello, Maria İ̇sabel. *Proto-Maliki, Maliki, and Reformed Maliki in al-Andalus*. ed. Peri Bearman vd. Cambridge, Mass: Islamic Legal Studies Program, Harvard Law School, 2006.
- Galbazûrî, Tefvîk b. Ahmed. *el-Medrasetu'z-Zâhiriyye bi'l-Mağrib ve'l-Endeliis*. Riyad: Mektebetü ve Dâru İbni Hazm, 2006.
- Garcia-Arenal, Mercedes - Fierro Bello, Maria Isabel. “La Heterodoxia En Al-Andalus Durante El Periodo Omeya”. *Studia Islamica* 72 (1990), 193.
- Goldziher, Ignaz. *Die Zahiriten: Ihr Lehrsystem Und Ihre Geschichte*. Leibzig: Verlag Otto Schulze, 1884.
- Görgün, Hilal. “Lévi-Provençal, Evariste”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Görgün, Tahsin. “İbn Habîb es-Sülemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 510-513. TDV Yayınları, 1999.
- Günel, Fuat. “İbnü'l-Kûtiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Güneş, Hüseyin. *İslam'da Zâhirî Düşüncenin Çekişmesi İbn Hazm ve Eş'arilik Örneği*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2007.
- Hacvî es-Sa'labî el-Ca'ferî, b. el-Hasan b. el-Arabî b. Muhammed. *el-Fikru's-sâmî fi tarihi'l-fikhi'l-İslamî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Halef, Salim b. Adullah. *Nazm-ı hukmü'l-Emeviyyîn*. Medine: Câmîatü'l İslamiyye, 2003.
- Hamevî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Hüseynî (ö. 1098/1687). *Gamzu 'uyûni'l-besâir şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Hamevî, Şihâbüddîn Abü Abdüllâh Yâkut bin Abdüllâh er-Rûmî (ö. 626/1229). *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1995.
- Hanbelî, İbnü'l-'Imâd (ö. 1089/1679). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Harekât, İbrahim. “Midrârîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Harman, Ömer Faruk. “el-Milel ve'n-Nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Hattâb, Mahmûd Şît. *Kâdetü fethu'l-Endeliis*. b.y.: Müessesetu Ulûmü'l-Kur'ân, 2003.
- Himyerî, Abdullah b. Abdü'l-Mün'im (ö. 727/1327). *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Müessetu Nâsır Lis-Sekâfeti, 2. Basım, 1980.

- Himyerî, Abdullah b. Abdü'lmün'im (ö. 727/1327). *Sifatü Cezîreti'l-Endelüs min er-Ravzü'l-mitâr fi-haberi'l-aktâr*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1988.
- Hitti, Philip Khûri. *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi, 1989.
- Huici Miranda, A. "Al-Ḥumaydî". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/al-humaydi-SIM_2952?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Humaydi
- Huici Miranda, A. "İbn Ḥayyân". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-hayyan-SIM_3196?s.num=4&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=al-muqtabis
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah (ö. 488/1095). *Cezvetü'l-muktebis fi zikri Vulâti'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966.
- Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Kayrevânî (ö. 361/971). *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*. thk. Maria Luis Abila, Luis Mulina. Madrid, 1992.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *el-Kabes fi şerhi Muvattâi Mâlik bin Enes*. thk. Muhammed Abdullah Veled Kerîm. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Irving, Thomas B. "İbnü'l-Faradî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/39-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Abdülber, Ebû ömer Yûsuf el-Endelûsî (462/1069). *el-İntikâ fi'l-fedâili'l-eimmeti'l-selâseti'l-Fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdillâh ed-Dımeşkî (ö. 744/1343). *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Abdülhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870). *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, ts.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 571/1176). *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 600/1203). *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kasım Halef ibn Abdülmelik (ö. 570/1183). *Kitâbü's-Sıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve üdebâihim*. thk. Seyyit İzzet Attar el-Huseynî. b.y.: Mektebetü Hâncî, 1955.
- İbn Ferhûn, Burhâneddîn İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 799/1397). *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr. Kahire: Dâru't-Turâs, t.y.

- İbn Habbîb, ‘Abd al-Malik (ö. 238/853). *Kitâb al-ta’rîj* = *La historia*. ed. Jorge Aguadé. Madrid: Consejo Superior de Inverstigaciones Cientificas, Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe, 1991.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). *Kitâbü’l-İber ve dîvânü’l-Mübtede’ ve’l-haber fî eyyâmi’l-Arabi ve’l-Acemi ve’l-Berber ve men âsârahüm min zevi’s-sultâni’l-ekber*. thk. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). *Rihlet-i İbn Haldûn*. thk. Muhammed b. Tâvit et-Tanci. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2004.
- İbn Hayyân, Abû Marwân Hayyân ibn Khalaf (ö. 469/1076). *al-Muktabis*. thk. Melchor Martinez. Antuña. Paris: P. Geuthner, 1937.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef (ö. 469/1076). *el-Muktebes min enbâi ehli’l-Endelüs*. thk. Mahmud Ali Mekkî. Kahire: el-Meclisu’l-a’lâ li’ş-Şu’ûni’l-İslâmiyye, 1390.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Cemheretü ensabi’l-Arab*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*. Kahire: Mektebet’ül-Hâncî, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *el-ihkâm fî usûli’l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *en-Nübzetu’l-kâfiye fî ahkâmi usûli’d-dîn*. thk. Muḥammed Aḥmed ‘Abdulazîz. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1985.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Mûlahhasu ibtâli’l-kıyâs ve’r-re’y ve’l-istihsân ve’t-taklîd ve’t-ta’lîl*. thk. Sa’îd el-Afganî. Dımaşk: Matba’atü Câmî’ati Dımaşk, 1960.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Resâilü İbn Hazm el-Endelusî*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetu’l-Arabiyye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr, 1987.
- İbn İzârî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî (ö. 712/1312). *el-Beyâni’l-muğrib fî ahbâri’l-Endelüs ve’l-Mağrib*. thk. G. Colin - Lewi Provençal. Beyrut, 1983.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. thk. Ali Şirî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1988.
- İbn Rüşd, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 520/1126). *Mesâili Ebi’l-Velîd b. Rüşd*. thk. Muhammed el-Hubeyb. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1993.
- İbn Tumart, Muhammad (ö. 524/1130) - Goldziher, Ignác. *Le livre de Mohammed ibn Toumert mahdi des Almohades*. Alger: P. Fontana, 1903.
- İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdüla’lâ es-Sadefî el-Mısırî (ö. 347/458). *Târîhu İbn Yûnus el-mısırî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2000.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta'-i Mâlik*. b.y.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2007.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *el-'Avâsım mine'l-kavâsım*. thk. Muhibbuddin el-Hatib. Suudi Arabistan: Vizâratü'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1999.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *en-Nassu'l-kâmil li-kitabi'l-Avâsım mine'l-kavâsım*. thk. Ammâr Tâlibî. Mısır: Mektebetü Dâri't-türâs, t.y.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *Kânûnü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kıbleti li's-sekâfe, 1986.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î el-Belensî (ö.658/1260). *el-Hulletü's-siyerâ fi terâcimi'ş- şuarâ' min a'yâni'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Hüseyin Mu'nis. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1985.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î (ö. 658/1260). *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselâm el-Hirasî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Faradî, Abdullâh b. Muhammed (ö. 403/1013). *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. thk. İzzet el-Attar. Kahire: Mektebet'ül-Hâncî, 1988.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullâh el-Gırnâtî (ö. 776/1374). *A'mâlül-a'lâm fimen büyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yetealleku bizâlike mine'l-keâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasen. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullâh el-Gırnâtî (ö. 776/1374). *el-İhâta fi ahbâri Ğırnata*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullâh el-Gırnâtî (ö. 776/1374). *el-Ketîbetü'l-kâmine fi men lakıynâhü bi'l-Endelüs min şu'arâ'i'l-mi'eti's-sâmine*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1963.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullâh el-Gırnâtî (ö. 776/1374). *Mi'yâru'l-ihtiyâr fi zikri'l-meâhid ve'd-diyâr*. Kahire: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebubekir Muhammed b. İbrahim el-Endelûsî (ö. 367/977). *Târîhu iftîtâhi'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Benânî, 2. Basım, 1989.
- İdris, Hady Roger. "Les birzalides de Carmona". *Al-Andalus* 30/1 (01 Ocak 1965). <https://www.proquest.com/docview/1304069109/citation/C4DB239D4C144E51PQ/1>

- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslam fi'l-Endeliüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997.
- Irving, Washington. *Chronicle of the Conquest of Granada*. New York: A. L. Burt, 1900.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed (ö. 367/977 sonrası) b. Havkal. *Sûretü'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Cevâmiu's-Sîre*. thk. İhsân Abbâs. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1900.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Kırk Fasilda Cihat Kitabı*. çev. Mehmet Şimşir. Konya: Hüner Yayınevi, 2015.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Tavku'l-hamâme*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1987.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (ö. 638/1240). *Dîvân*. thk. Ahmed Hasan Besc. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (ö. 638/1240). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Kettanî, Ebû Abdullah Muhammed et-Tabib. *et-Teşbihât min eş'ari ehli'l-Endeliüs*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'ş-Şürûk, 3. Basım, 1981.
- İbnü's-Sağır, (ö. 290/903'ten sonra). *Ahbârü'l-eimmeti'r-Rüstemiyyîn*. thk. Muhammed Nâsır - İbrâhim Behhâz. Cezayir: el-Matbûâtî'l-Cemîle, 1986.
- İyâz, İyâz b. Mûsa b. *et-Tenbîhâtü'l-mustenbata 'ale'l-Kutubi'l-Mudevvene ve'l-muhtelata*. ed. Abdu'n-Ne'im Humeytî Muhammed el-Vesîk. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149). *el-Ğunye fi Şuyûhi'l-Kâdî İyâz*. thk. Mâhir Zuheyr Cerrâr. b.y.: y.y., 1402/1982.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149). *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukuki'l-Mustafâ*. thk. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümenî. b.y.: Dâru'l Fikr, 1988.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149). *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Tâvî et-Tancî. Mağrib: Matba'atü Fedâle, 1965.
- Kâdî, Nu'mân b. Muhammed (ö. 363/974). *İftitâhü'd-da've*. thk. Ferhat Deşrâvî. Cezayir: Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmi'iyye, 1986.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "Nevevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Kaplan, Doğan. “İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Aralık 2007), 197-220.
- Karadağ, Bekir. “Endülüs’te Hanefî Mezhebinin Varlığı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017), 859-866.
<https://doi.org/10.17719/jisr.20175334192>
- Kaya, Eyyüb Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/519-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Mahmud. “Sâid el-Endelûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/556-557. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kaya, Mahmut. “İbnü’l-Kıftî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/112-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi*. çev. Ayşenur Demir. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kennûn, Abdullah. *en-Nübûğu’l-Mağribî fi’l-edebî’l-Arabî*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnani, 1961.
- Kesgin, Hafsa. “Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (20 Haziran 2020), 505-535.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.721948>
- Kettânî, Ali b. Muhammed el-Mustansır Billâh. *Enbiâsi’l-İslam fi’l-Endelûs*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Kıftî, Ebü’l-Hasan Cemâleddîn (ö. 646/1248). *İhbârü’l-‘ulemâ bi ahbârî’l-hukemâ*. thk. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü’l-Ârabî, Muhyiddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kılıç, Muharrem. “Nübâhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Komisyon. “Endülüs’te Tavâif-i Mülük”. *Doğuştan Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Korkmaz, Sıddık. *İmam Matürîdî ve Mezhep Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Korkmaz, Sıddık. *Şia’nın Oluşumu Hz. Ali’nin Vasiliği Düşüncesi*. İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Kurtubî, Ebü ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi‘ li-Âhkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Ettafeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2016.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri - Tomar, Cengiz. “İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/321-324. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Labidi, Mohamed Mokhtar. “Al-*Şhaybānī*”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.
https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/al-shaybani-SIM_6888?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=al-Riy%C4%81%E1%B8%8D%C4%AB
- Ladjal, Tarek. “The Development of the Ash‘arite Doctrine in North Africa: Building of Theological, Political and Religious Unity”. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* 4/3 (06 Kasım 2015), 291.
- Lévi-Provençal, E. “‘Abd Al-Wāhid b. ‘Alī al-Tamīmī al-Marrākushī”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.
https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/abd-al-wahid-b-ali-al-tamimi-al-marrakushi-SIM_0130?s.num=4&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Marrakushi
- Lévi-Provençal, Evariste. *Histoire De L’Espagne Musulmane*. Paris-Leiden: Maisonneuve/E. J. Brill, 1950.
- Mağribî, Ebü’l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsâ İbn Sa‘îd (ö. 685/1286). *el-Muğrib fî hule’l-Mağrib*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1955.
- Mahlûf, Muhammed b. Sâlîm. *Şeceretü’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*. Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000). *Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Makdîş, Mahmûd. *Nüzhetü’l-enzâr fî ‘acâibi’t-tevârîh ve’l-ahbâr*. thk. Muhammed Mahfûz ez-Zevârî. Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1. Basım, 1988.
- Makkarî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 1041/1632). *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelüsi’r-ratîb*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Malatî, Abdulbasıt b. Halil. b. Şâhin (ö. 920/1514). *Neylü’l-emel fî zeyli’d-Düvel*. thk. Abdu’s-Selam Tedmûrî. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2002.
- Mâlik, Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî (ö. 179/795). *Muvatta*. thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî. el-İmârât: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425.
- Martinez-Gros, G. “Şā’id Al-Andalusī”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.
https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/said-al-andalusi-SIM_6493?s.num=1&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=al-Umam
- Mekkî, Mahmûd Ali. *et-Teşeyyü’ fî’l-Endelüs münzü’l-fethi hattâ nihâyeti’d-Devleti’l-Emeviyye*. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1. Basım, 2004.
- Merraküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî (ö. 647/1249). *el-Mu‘cib fî telhîsi ahbâri’l-Mağrib*. thk. Selâhuddîn Hevvârî. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006.
- Mesud, Muhammed Halid. “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış”. çev. Muhammed Tayyib Kiliç. *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 403-433.

- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin bin Ali (ö. 345/956). *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. thk. Esad Dağır. Kum: Daru'l-Hicre, 2. Basım, 1988.
- Mezârî, Tevfik. "Eserü'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Ğarbi'l-İslâmî hatte'l-karni's-sâdisi'l-hicrî". *Mecelletü'l-bühûsü'l-ilmiyye ve'dirâsât'l-İslâmiyye* 10/3 (02 Kasım 2018), 137-163.
- Mısrî, Cemîl Abdullah Muhammed. *ez-Zellâka ma'reke min me'ariki'l-İslâm el-hâsime fi'l-Endelüs*. Medine: Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1986.
- Morrow, John Andrew. *Shi'ism in the Maghrib and Al-Andalus, Volume One: History*. Cambridge Scholars Publisher, 2021.
- Müellifi Meçhul. *Ahbâr Mecmûa fi fethi'l-Endelüs ve zikri ümerâihâ Rahimehümmullâh ve'l-hurûbu ve'l-vâki'atü bihâ beynehüm*. Madrid: Ribedenevre, 1867.
- Müellifi Meçhul. *Nübzetü'l-asr fi ahbâri mülûki benî Nasr*. thk. Alfred el-Bustânî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1. Basım, 2002.
- Müellifi Meçhul. *Nübzetü'l-asr fi ahbâri mülûki Benî Nasr*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Şam: Dâr-u Hassân, t.y.
- Müellifi meçhul. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*. thk. Luis Molina. Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1983.
- Mülâh, Abdülcelîl b. Abdülkâdir. "el-İmârâtü'l-Emeviyye fi'l-Endelüs ve tuhavvilühâ mine'l-mezhebi'l-Evzâ'î ile'l-mezhebi'l-Mâlikî". *Mecelletü'l-Hakîka* 10/1 (30 Ocak 2011), 51-81.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsâtü ani'l-İbâdiyye*. çev. Mihâil Hûrî. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, ts.
- Nevevî, Ebü'z-Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1277). *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Nübâhî, Ebu'l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nübâhî el-Endelüsî (ö. 792/1390). *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*. Beyrut: Dârul-âfâki'l-cedîde, 5. Basım, 1983.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333). *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*. Kahire: Daru'l Kütübi'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2002.
- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Öğüt, Salim. "Evzâ'î". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh (ö. 749/1349) el. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*. el-Mecme'ü's-Sekâfi, 2002.
- Öz, Mustafa. "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Özafşar, Mehmet Emin. “Tezkiretü’l-Huffâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/76. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özaydın, Abdülkerim. “Abdülvâhid el-Merrâküşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/278. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bâdîs b. Habbûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Cezvetü’l-Muktebis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/516. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim. “el-Bidâye ve’n-Nihâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abdülkerim. “el-Kâmil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/281-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “Târîhu Medîneti Dımaşk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/90-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özdemir, Mehmet. “Ebû Ubeyd el-Bekrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüis*. İstanbul: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüis Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Özdemir, Mehmet. “Hammûdîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “İbn Hayyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbn İzârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbnü’l-Ebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Mehmet. “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Mehmet. “Mülûkü’t-Tavâif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/553-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Müvelledûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. “Bâcî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özel, Ahmet. “Huşenî, Muhammed b. Hâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özen, Şükrü. “Nu’mân b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Özkuyumcu, Nadir. “İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özkuyumcu, Nadir. “İbn Beşküvâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özkuyumcu, Nadir. “İfrikiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Palacios, Miguel Asín. *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*. çev. E.H. Douglas, H.W. Yoder. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- Palencia, Angel Gonzalez. *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*. çev. Hüseyin Mu'nis. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1955.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Çöküşü, Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyanlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Parlak, Nizamettin. “Endülüs'ün Fethine Giden Süreç: Fetih Öncesi Endülüs”. 83-103. İstanbul, 2018.
- Pellat, Ch. “İbn Sa'îd Al-Maghribî”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-said-al-maghribi-SIM_3351?s.num=4&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Mugrib
- Riquelme, Joaquin Portillo Pasqual del. *Historia de los saharauis y crónica de la agresión colonial en el Sahara Occidental*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones, Tesis Doctoral, 2002.
- Rosenthal, F. “İbn 'Abd Al-Hakam”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-abd-al-hakam-SIM_3028?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Abd+Al-hakam
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek (ö. 764/1363). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût, Türki Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Salgado, Felipe Mailló. “Manad b. Muhammad b. Nuh al-Dammari”. Erişim 29 Kasım 2021. <https://dbe.rah.es/biografias/27878/manad-b-muhammad-b-nuh-al-dammari>
- Salgado, Felipe Mailló. “Muhammad b. Nuh b. Abi Yazid al-Dammari”. *Real Academia de la Historia*. Erişim 29 Kasım 2021. <https://dbe.rah.es/biografias/17815/muhammad-b-nuh-b-abi-yazid-al-dammari>
- Sâmerraî, Halil İbrahim vd. *Târîhu'l-Arab ve hadârâtühüm fi'l- Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttahide, 2000.
- Selâvî, Ebû Süfyân Mustafa. *Ulemâi'l-Mağrib ve mükâvemetühüm li'l-bid'i ve't-Tasavufi ve'l-kubûriyyeti ve'l-mevâsim*. Mağrib: Cerîdetü's-Sebîl, 2007.
- Selâvî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Hâlid b. Hammad. *el-İstiksâ li-ahbâri'd-düveli'l-Mağribi'l-aksâ*. thk. Cafer en-Nâsirî - Muhammed en-Nâsirî. Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, t.y.

- Sırma, İhsan Süreyya. *Ah Endülüs*. İstanbul: Beyan Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Su'dânî, Muhammed. *Üsrati Benî Hamdûn el-Endelüsiyye ve devrühâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Cezayir: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505). *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Lübnan: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1964.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b Ebî Bekir Ahmed (ö. 548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.
- Şemmâhî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Saîd. *Kitâbü's-Siyer*. Mısır: el-Matba'atü'l-Bârûniyye, 1884.
- Şensoy, Sedat. “Şevkî Dayf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/31-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şenterînî, Ebû el-Hasan 'Alî b. Bessâm (ö. 542/1147). *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîra*. thk. İhsân 'Abbâs. 8 Cilt. Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye, 1978-1981.
- Şenzeybek, Aytekin. “Günümüz İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Kaynaklı Sorunlar ve Tarihsel Kökenleri”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/30 (2020), 209-233.
- Şeyban, Lütfî. *Endülüs'te Murabıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde müslüman-hristiyan ilişkileri (Endülüs'ün geri alınışı-reconquista 1085-1238)*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Şükürov, Qiyas. *Benî Ahmer Devleti : (1232-1492)*. İstanbul : Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008.
<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=202134&ele=%3D&wKitaplar=beni+ahmer>
- Şükürov, Qiyas. “Endülüs İstidanamesi ve Kemal Reis'in İspanya Seferi”. *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 311-334.
- Talbi, M. “Ibn Khaldûn”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-khaldun-COM_0330?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&s.q=Haldun
- Tarhûnî, Muhammed b. Rızk. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi garbi İfrikıyâ*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005.
- Tolla, A. M. Di. “Midrâr (Banū) ou Midrârîdes”. *Encyclopédie berbère* 32 (31 Aralık 2010), 5005-5019. <https://doi.org/10.4000/encyclopedieberbere.599>
- Tomar, Cengiz. “İbnü'l-İmâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/95-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Toprak, M. Faruk. “İbn Hânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/27-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Türkmen, Mehmet. “Buğyetü'l-Vuât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Ubûdî, Câsim - Tomar, Cengiz. “İbnü'l-Hatîb, Lisanüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/74-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uğur, Mücteba. “el-A'lâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. “İbn Haldûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Uslu, Recep. “İbn Saîd el-Mağribî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/302-305. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (01 Haziran 2010), 101-130.
- Ünver, Mine Sultan. “Osmanlı'nın Endülüs'e Doğrudan Yardım Edememesinin Nedenleri”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2013), 29.
- Vazquez-Paluch, Daniel Andrzej. *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*. School of Oriental and African Studies (University of London), Ph.D., 2008. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.570656>
- Wasserstein, David J. *The caliphate in the West : an Islamic political institution in the Iberian peninsula*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Whishaw, Bernhard - Whishaw, Ellen M. *Arabic Spain : sidelights on her history and art*. London: Smith, Elder & Co., 1912.
- Yahyâ, Osman. *Müellefâtü İbn Arabî târîhühâ ve tasnîfuhâ*. çev. Ahmed Muhammed et-Tîb. Mısır: el-heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü lil-Kitâb, 2001.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. “İsâ b. Dînâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Abdullah. “İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017), 2069-2101. <https://doi.org/10.18505/cuid.341050>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Avâsım mine'l-Kavâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Fasl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş'ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbn Bessâm eş-Şenterîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/376. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yekta, Abdullah. *İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Yıldız, Rifat. “İbnü'l Kâsım'ın Endülüs Maliki Fıkıh Ekolüne Etkisi”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (Ekim 2016).

- Yılmaz, Hakkı Dursun. “Abdurrahman III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yurtalan, Betül. *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348). *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348). *el-İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348). *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Abdu's-Selam et-Tedmûrî. Beyrut: Daru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1993.
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Ziya Paşa. *Endülü's Tarihi*. İstanbul: Mostar Yayınları, 2012.